

Azərbaycan Hüquq Jurnalı

**№2-2021
ISSN 1810-9055**

Baş redaktor:

h.e.d., professor *Ə.İ.Əliyev*

Redaksiya Heyətinin sədri

h.e.d., dosent *T.İ.Hüseynov*

Baş redaktorun müavini:

h.ü.f.d. *P.A.Bayramova*

Redaksiya Heyətinin üzvləri:

AMEA-nın müxbir üzvü, h.e.d., prof. *M.F.Məlikova*

h.e.d., prof. *N.H.Cəfərli*

h.e.d., prof. *İ.O.Quliyev*

h.e.d., prof. *Ə.H.Rzayev*

h.e.d., prof. *Ş.T.Səmədova*

h.e.d., prof. *K.N.Səlimov*

h.e.d., prof. *Ə.İ.Sadıqov*

h.ü.f.d., prof. *Z.A.Əsgərov*

h.e.d., prof. *V.A.Vasilyeva* (Ukrayna)

h.e.d., prof. *İ.N.Sopilko* (Ukrayna)

h.e.d., prof. *Y.L.Boşitskiy* (Ukrayna)

h.e.d., prof. *A.İ.Abdullin* (Rusiya)

h.e.d., prof. *V.A.Avdeyev* (Rusiya)

h.e.d., prof. *G.İ.Xubua* (Almaniya)

h.e.d., prof. *A.M.Əliyev* (Almaniya)

h.ü.f.d., dos. *F.B.Riehl* (Almaniya)

h.e.d., prof. *A.A.Sabitova* (Qazaxstan)

Məsul katib:

h.ü.f.d., dosent *A.N.İbrahimova*

Bu jurnal 2002-2012-ci illər ərzində gənc alim Elçin Qarabalovun redaktorluğu altında dərc edilmiş və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının elmi nəticələrin dərc olunması tövsiyə edilən dövrü elmi nəşrlərin siyahısına daxil edilmişdir. E.Qarabalovun vaxtsız vəfatından sonra jurnalın fəaliyyəti dayandırılmışdır. Bakı Dövlət Universitetinin Hüquq fakültəsinin təşəbbüsü ilə jurnalın dərci 2018-ci ildən bərpa edilmişdir. Məqsəd Azərbaycan hüquq elminin inkişafına töhvə vermək və onun beynəlxalq müstəvidə tanınmasına nail olmaqdır.

©Bakı Dövlət Universiteti, Hüquq fakültəsi, 2021

MÜNDƏRİCAT

MƏHKƏMƏ SİSTEMİ

Rəşid Rzayev, Şəhriyar Əliyev

HÜQUQİ DÖVLƏTDƏ MƏHKƏMƏ QƏRARLARININ QANUNİLİYİ
TƏMİNATININ KONSTITUSİON HÜQUQİ ƏSASLARI 5

DÖVLƏT VƏ HÜQUQ TARİXİ

Xəyyam İsmayilov

AZƏRBAYCANDA ƏCNƏBİLƏRİN HÜQUQİ STATUSUNUN NOR-
MATİV TƏNZİMLƏNMƏSİNİN TARİXİ ASPEKTLƏRİ 16

Eldar Qocayev

QƏDİM ŞƏRQ DÖVLƏTLƏRİNİN MÜQAVİLƏ HÜQUQU 31

MÜLKİ HÜQUQ

Şükür Yusifov, Firuzə Qafulova

İDDİA MÜDDƏTİNİN PROSESSUAL XÜSUSİYYƏTLƏRİ İLƏ
BAĞLI BƏZİ PROBLEMLƏR 42

CİNAYƏT PROSESSUAL HÜQUQ

Həmid Abbasov

CİNAYƏT MÜHAKİMƏ İCRAATINDA PROSESSUAL MƏCBURİY-
YƏT: ONUN ƏHƏMİYYƏTİ VƏ YOL VERİLƏN FORMALARI 56

Vüqar Mansurov

TAMAH MOTİVİ İLƏ CİNAYƏT TÖRƏDƏNLƏRİN ŞƏXSİYYƏTLƏ-
RİNİN KRİMİNOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN TƏDQİQİNİN AKTUAL
PROBLEMLƏRİ 65

İNFORMASİYA HÜQUQU

Ramil Aslanov

İNTERNETDƏ YURİSDİKSİYA PROBLEMLƏRİ VƏ İNSAN HÜ-
QUQLARININ QORUNMASI 77

MÜQAYİSƏLİ HÜQUQ

Гасан Алиев

КОНСТИТУЦИОННЫЙ ПОДХОД В ВОПРОСЕ О СООТНОШЕ-
НИИ НАЦИОНАЛЬНОГО И МЕЖДУНАРОДНОГО ПРАВА В РЕСПУБ-
ЛИКЕ МОЛДОВА 86

BEYNƏLXALQ ÜMUMİ HÜQUQ

Mehriban Eyyubova

MÜHARİBƏ CİNAYƏTLƏRİNƏ DAİR BEYNƏLXALQ CİNAYƏT
MƏHKƏMƏSİNİN YURİSDİKSİYASI 107

Elnarə Mirzəyeva

BMT İXTİSASLAŞMIŞ TƏSİSATLARI VƏ BEYNƏLXALQ QEYRİ-
HÖKUMƏT TƏŞKİLATLARI 116

Leyla Həşimova

SİLAHLI MÜNAQIŞƏ ZAMANI MƏDƏNİ SƏRVƏTLƏRİN QORUN-
MASI HAQQINDA 1954-CÜ İL TARİXLİ HAAQA KONVENSIYASI VƏ
ONA ƏLAVƏ PROTOKOLLARIN BU SAHƏDƏ MÜNASİBƏTLƏRİN
TƏNZİMLƏNMƏSİNDƏ ROLU 129

Malik Ramazanzadə

BEYNƏLXALQ İNVESTİSIYA HÜQUQUNUN SPESİFİK XÜSUSİY-
YƏTLƏRİ 140

Anar Pənahov

NEFT HASİLATI VƏ İXRACI SAHƏSİNDƏ DÜNYA DÖVLƏTLƏRİ-
NİN QANUNVERİCİLİK VƏ ƏMƏKDAŞLIQ TƏCRÜBƏSİ 146

Xətai Hətəmov

XALQLARIN İNKİŞAF HÜQUQUNUN REALİZƏ İMKANLARI .. 158

Ləman Abbaslı

İNSAN HÜQUQLARININ MÜDAFİƏSİ VƏ YAXŞI İDARƏETMƏ
HÜQUQUNUN QARŞILIQLI ƏLAQƏSİ PROBLEMI 166

HÜQUQ VƏ SIYASƏT MÜSTƏVİSİNDƏ

Pərvanə İbrahimova

TÜRKİYƏ KİV-İ VƏ BEYNƏLXALQ MEDIA İKİNCİ QARABAĞ
MÜHARİBƏSİ HAQQINDA 175

MƏHKƏMƏ SİSTEMİ

HÜQUQİ DÖVLƏTDƏ MƏHKƏMƏ QƏRARLARININ QANUNİLİYİ TƏMİNATININ KONSTITUSION HÜQUQİ ƏSASLARI

Rəşid Rzayev^{*}, Şəhriyar Əliyev^{**}

Xülasə

Hazırkı məqalədə hüquqi dövlətdə məhkəmə hakimiyyətinin yeri, məhkəmə qərarlarına olan tələblər, onların qanunilik təminatları, insan hüquq və əsas azadlıqları baxımından onların əhəmiyyəti və dövlətin beynəlxalq əməkdaşlıq münasibətlərində rolu qeyd edilir, beynəlxalq hüquq normalarının tətbiqi, məhkəmə presedent hüququnun nəzərə alınması məhkəmə qərarlarının qanuniliyi təminatı kimi nəzərdən keçirilir. Məhkəmə qərarlarının konstitusion hüquqi təminatlarının müəyyən olunması məhkəmə təcrübəsində vahid yanaşmadan çıxış etməyi zəruri edir ki, bu da nəticə etibarilə hüquq müəyyən etmə prinsipi baxımından, qeyri-müəyyən hüquqi mövqelərin aradan qaldırılmasını şərtləndirir.

Açar sözlər: *insan hüquqları, hüquqi təminat, məhkəmə qərarları, vahid məhkəmə təcrübəsi, qərarların qanuniliyi, qanunun aliyiyi.*

Müasir qloballaşma dünyası insanlar, təşkilatlar, dövlətlər arasında sivil münasibətləri tənzimləyən mükəmməl və dəqiq hüquqi tənzimlənmə, təfsilatlı qanunvericilik, hüquqi göstərişlərin yerinə yetirilməsi üzərində ciddi rejim tələb edir ki, buna da şübhəsiz ki, ümümbəşəri dəyərlər qazanmış hüquqi dövlət (o cümlədən sosial dövlət) idealları ilə təminat əldə etmədən mümkün deyildir. Çünki hüquq elmində hüquqi dövlətin ümumqəbulolunan doktrinasının və hətta onun mahiyyətini əks etdirən ümumi əlamətlərin necə olması məsələsində yekdilliyin olmamasına [22, s.52-53], bütün xalq və dövlətlər üçün eyni hüquqi quruluş, konstitusiyalı dövlət, vahid və bir olan şəxsiyyət azadlığı ideyaların yoxluğu və hər bir ayrıca xalqın şüurunda olan bütün hüquqi ideyaların özünəməxsus rəng və öz xüsusi çalarlıq almasına [24, s.124-125] baxmayaraq, hüquqi dövlət hüquq qarşısında vətəndaşla dövlətin bərabər səviyyədə olduğu dövlət deməkdir [21, s.41] və burada dövlət hakimiyyətinin təşkili və fəaliyyəti, fərdlərlə və onların müxtəlif birlikləri ilə qarşılıqlı münasibətləri hüquq norması əsasında qurulur, dövlət hakimiyyətinin hüquqla kifayət qədər optimal əlaqəliliyi təmin olunur [13, s.20-21], onu konstitusion rejim ifadə edir, o, siyasi iqtidarın hər cür fəaliyyətinin hüquqa uyğunluğunu ədalət mühakiməsi (məhkəmə) ilə yoxlayır [21, s.39] və s. Bununla belə, hüquqi dövlətin elan edilməsi artıq əldə edilmiş və başa çatdırılmış prosesin konstitusion təsdiqi deyildir, bu, uzunmüddətli inkişaf, formalaşmanın yeni bir pilləsinə keçiddir [26, s.190-191]. Xalqımızın Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin dediyi kimi: “vətəndaş cəmiyyəti yaratmaq və möhkəmləndirmək, demokratikləşmə prosesinin möhkəmləndirilməsi, hüquqi

^{*} h.ü.f.d, Bakı şəhəri Xətai rayon Məhkəməsinin sədri

^{**} h.e.d, Bakı şəhəri Xətai rayon Məhkəməsinin hakimi

dövlətin qurulması şüar və ya niyyət deyil, bu, Azərbaycanın inkişafının əsas şərtidir [12, s.8]. Məhz Ümummilli Lider Heydər Əliyevin müdrik və uzaqgörən siyasəti, gərgin əməyi, zəngin dövlətçilik təcrübəsi, elmi-nəzəri cəhətdən hərtərəfli düşünülmüş və əsaslandırılmış konsepsiyası, bu gün isə onun layiqli davamçısı olan Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab İlham Əliyevin yorulmaz fəaliyyəti sayəsində, Azərbaycan demokratik inkişaf yolu ilə inamla irəliləyir və bütün maneələrə baxmayaraq, beynəlxalq arenada özünəlayiq yer tutmuş, hüquqi dövlət quruculuğu prosesi başa çatmış, qanunun aliliyi təmin olunmuş, Respublikada davamlı sosial-iqtisadi tərəqqi, ictimai siyasi sabitlik təmin olunmuş, ölkəmizin əzazi bütövlüyü bərpa edilmiş, uzun illər davam edən Dağlıq Qarabağ münaqişəsi həll olunmuş, ölkəmizin beynəlxalq nüfuzu daha da yüksəlmişdir. Təkcə ölkəmizin müstəqilliyini qazandığı qısa müddət ərzində dünyada 20 ən islahatçı ölkə sırasında yer alması və dövlətin və rəhbərliyin uzunmüddətli strategiyasına görə Azərbaycanın dünya miqyasında 10-cu, rəhbərliyin islahatlara meyllilik səviyyəsinə görə isə 5-ci yerdə olması barədə nüfuzlu beynəlxalq təşkilatların [14] hesabatları ilə elan olunmuş uğurlarımız dediklərimizin təsdiqi üçün kifayətdir.

Qeyd edilənlərlə bərabər məhkəmə-hüquq islahatları da dövlət siyasətinin tərkib hissəsi kimi daim AR-in diqqət mərkəzində saxlanılmış və bu istiqamətdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İ.H.Əliyev tərəfindən qəbul edilmiş aktlar kimi 28.12.2006-cı il tarixli "Azərbaycan Respublikasında insan hüquqlarının müdafiəsi üzrə Milli Fəaliyyət Planı", 27.12.2011-ci il tarixli "Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin səmərəliliyini artırmaq sahəsində Milli Fəaliyyət Proqramı", 06.02.2009-cu il tarixli "Azərbaycan ədliyyəsinin inkişafına dair 2009–2013-cü illər üçün Dövlət Proqramı", 29.12.2012-ci il tarixli "Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış" İnkişaf Konsepsiyası, "Elektron məhkəmə" informasiya sisteminin yaradılması haqqında 13.02.2014-cü il tarixli Sərəncamı, 18.12.2018-ci il tarixli "Azərbaycan ədliyyəsinin inkişafına dair 2019-2023-cü illər üçün Dövlət Proqramı", "Məhkəmə-hüquq sistemində islahatların dərinləşdirilməsi haqqında" 03.04.2019-cu il tarixli Fərmanı və bu istiqamətdə görülmüş digər çoxsaylı dövlət təşkilati-hüquqi tədbirlər müasir hüquqi dövlət, o cümlədən konstitusion hüquqi inkişaf konsepsiyası çərçivəsində dövlət siyasətinin tərkib hissəsi kimi qəbul olunmalıdır.

Həmçinin məhkəmə hakimiyyəti qərarlarının qanuniliyi tələbləri, bütövlükdə ədalət mühakiməsinin mənzərəsini tərənnüm etdirdiyindən müasir qloballaşma dövründə tərəfdaşlıq və insan hüquq və azadlıqlarının təminatı baxımından etibarlı təminat göstəricisi kimi çıxış edir ki, bunun da konstitusion hüquqi əsaslarının müəyyən olunması və bu normaların qarşılıqlı müqayisədə nəzərdən keçirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Necə ki, hüquq ədəbiyyatında da deyildiyi kimi, demokratik cəmiyyətdə məhkəmə hakimiyyətinin sosial rolu müxtəlif növ hüquqi münaqişələrdə, ilk növbədə konstitusiya və digər qanunlarda, beynəlxalq müqavilələrdə, həmçinin qanun və ya qanunqüvvəli yüksək dərəcəli qərar, bəyannamə, dövlətdaxili publik-hüquqi müqavilələrdə əks olunan hüququn

aliliyinin təmin olunmasından ibarətdir [25, s.745]. Hüququn aliliyi və ədalət mühakiməsinin lazımı qaydada həyata keçirilməsi müasir məhkəmə icraatının iki qarşılıqlı və bir-birini tamamlayan şərtləridir [1]. Məhkəmə qərarlarının qanunilik təminatının konstitusion hüquqi əsaslarının müəyyən olunması isə, mövcud çatışmazlıqların aradan qaldırılmasına, bu qərarların qəbul edilməsi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsinə, onların hədlərinin konkretləşdirilməsinə, bununla da hüququn aliliyinin təminatına əsas yaradacaqdır. Çünki insan hüquqları bilavasitə müasir beynəlxalq hüququn əsas və imperativ normaları olan insan hüquqlarına hörmət etmək prinsipi ilə təminat əldə edilir, beynəlxalq öhdəliklərin vicdanla yerinə yetirilməsi prinsipinə uyğun realizə olunur, əməkdaşlıq etmək prinsipi çərçivəsində isə inkişaf etdirilir və genişlənilir [27, s.86]. Buna görə də, Avropa İnsan Haqları Məhkəməsi “məsələləri ictimai maraq çərçivəsində ictimai-siyasi əsaslarla həll etmək, bu yolla insan hüquqlarının qorunması ilə bağlı ümumi standartları yüksəltmək və Konvensiyanın iştirakçısı olan Dövlətlərdə insan hüquqları sahəsindəki məhkəmə təcrübəsini yaymaq” [18] Konvensiya sisteminin missiyası kimi elan edir ki, bu da insan hüquqlarının müdafiəsində dövlət hakimiyyətinin idarəedilməsi fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılmasına təminat verir.

Məhkəmə qərarlarına dair qanunilik tələbi bir sıra konstitusion hüquqi əsaslardan irəli gəlir. Bu, ilk növbədə hüquqi dövlət konsepsiyası ilə bağlıdır. Belə ki, qanunun aliliyi prinsipi hüquqi dövlətin əsas şərti kimi çıxış etdiyindən, bu prinsip dövlət hakimiyyətinin bütün fəaliyyətini əhatə etməklə, ayrı-ayrılıqda hər bir müstəqil dövlət hakimiyyətinin bütün qərarlarını, o cümlədən məhkəmə qərarlarını əks etdirməlidir [20, s.166]. Qeyd edilənlər Konstitusiyasının Preambulası və VII maddənin tələbləri ilə bağlıdır. Belə ki, AR Konstitusiyasının Preambulasında Azərbaycan xalqının iradəsinin ifadəsi kimi qanunun aliliyini təmin edən hüquqi dövlət qurmaq, 7-ci maddəsinin I hissəsində isə Azərbaycan dövləti hüquqi respublika kimi elan olunmuşdur. Həmin Konstitusiyaya müvafiq olaraq dövlət hakimiyyəti qanunverici, icra və məhkəmə hakimiyyətlərindən ibarət olmaqla hakimiyyətin bölünməsi prinsipi əsasında təşkil edilir, bu hakimiyyətlərin qarşılıqlı fəaliyyət göstərməsi və öz səlahiyyətlərində müstəqil olması nəzərdə tutulur. Hakimiyyətin təşkilinin belə ümumrəhbər prinsipləri, dövlət idarəedilməsi fəaliyyətində hakimiyyət funksiyalarını bərabər əsaslarla şərtləndirməklə dövlət hakimiyyətinin həm bütövlükdə, həm də ayrılıqda hər birinə dair hüquqi dövlət quruculuğu prosesində məsuliyyət yükünü müəyyən etməklə qanunçuluq təminatlarının genişlənməsi və inkişaf etdirilməsinin daha etibarlı normativ-hüquqi əsaslarına zəmin yaratmışdır. Başqa sözlə desək, dövlət sistemini tamamlayan məhkəmə hakimiyyəti, Konstitusiyanın 7-ci maddəsinin 2-ci hissəsinə müvafiq olaraq, daxili məsələlərdə yalnız hüquqla, xarici məsələlərdə isə yalnız AR-in tərədar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdən irəli gələn müddəalarla məhdudlaşmaqla, hüquqi dövlət əlamətləri ilə əhatə olunur. Elə buna görədir ki, qanunçuluğun bərqərar edilməsi və möhkəmləndirilməsinin təminatçısı kimi ədalət mühakiməsi fəaliyyətinin normativ-hüquqi əsası Konsti-

tusiyanın VII fəslə (125-133) ilə genişlənməklə tamamlanmışdır. Konstitusiyanın həmin fəslinin müddələri məhkəmə hakimiyyətinin quruluşu, dövlət hakimiyyət sistemində onun rolu, məhkəmə hakimiyyətinin həyata keçirilməsi vasitələri, məhkəmə icraatının təyinatı, hakimliyə namizədlərə dair tələblər, ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsinin prinsipləri və şərtləri, məhkəmə qərarlarının hüquqi qüvvəsi, məhkəmə hakimiyyəti sistemində ayrı-ayrı məhkəmələrin hüquqi statusu və digər məsələlər öz hüquqi təsbitini tapır.

Bundan başqa, məhkəmənin insan hüquq və əsas azadlıqlarının həyata keçirilməsində səmərəli müdafiə mexanizm qismində çıxış etməsi də məhkəmə qərarlarına dair qanunilik əsası verir. Bu onunla şərtlənir ki, dövlətin qanunverici və digər normativ-hüquqi aktları olduqca müxtəlif olmaqla ictimai münasibətlərin ən müxtəlif sferasını tənzimləyir və bu müxtəliflik zamanı prioritet, qanunverici və hüquq tətbiqi praktikasının baş orientiri kimi çıxış edən insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarına məxsusdur. İstənilən qanunverici insan və vətəndaşın hüquq və azadlıqları sferasını tamamladığından, nəticə etibarilə hüquq sistemində insan hüquqları üçün əhəmiyyətsiz və neytral qanunlar praktiki olaraq qalmır. Hüquq ədəbiyyatında haqlı olaraq deyildiyi kimi, “qanunların məqsəd, məzmun və tətbiqi onların insan hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsinə nə dərəcədə uyğun gəlmələri ilə müqayisə olunur [26]. Elə bunun səbəbidir ki, ictimai müqavilə iştirakçıları, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarını birbaşa təsir prinsipi ilə şərtləndirməklə, onların pozulması ilə əlaqədar mübahisələrin həllini məhkəmələrə həvalə etmiş, bu hüquqlara dair standartları və onların həcmi beynəlxalq müqavilələrə uyğun olaraq müəyyənləşdirmiş və tətbiq etmişdir. Belə ki, Konstitusiyanın 12-ci maddəsinin II hissəsinə görə, Konstitusiyada sadalanan insan hüquq və əsas azadlıqları Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə uyğun tətbiq edilir, həmin Konstitusiyanın 71-ci maddəsinin VI və VII hissələrinə görə isə Azərbaycan Respublikası ərazisində bu hüquqlar birbaşa qüvvədədir və onların pozulması ilə əlaqədar mübahisələri məhkəmələr həll edir. Heç təsadüfi deyildir ki, İnsan Hüquqlarının və Əsas Azadlıqların Müdafiəsi Haqqında Avropa Konvensiyası qəbul olunarkən, Avropa Şurasının üzvü kimi bu Konvensiyayı imzalayan hökumətlər, “1948-ci il dekabrın 10-da BMT Baş Məclisi tərəfindən bəyan edilmiş İnsan Hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamənin məqsədinin, bəyan etdiyi hüquqları hamılıqla və səmərəli tanınmasının və həyata keçirilməsinin təmin edilməsi”ni nəzərə almış, “dünyada ədalətin və sülhün əsası olan insan hüquqlarını hamının anlaması və riayət etməsi ilə təmin edilən olması”ni təsdiq etmişlər [16]. Bu məqsədlə də, Mülki və Siyasi Hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktda nəzərdə tutulmuşdur ki, iştirakçı olan hər bir dövlət hüquqi müdafiə tələb edən istənilən şəxs belə müdafiə hüququnun səlahiyyətli məhkəmə, inzibati və qanunverici hakimiyyət orqanları tərəfindən və yaxud dövlətin hüquq sistemində nəzərdə tutulan digər səlahiyyətli orqan tərəfindən müəyyən edilməsini təmin etməyi və məhkəmə müdafiəsi imkanlarını inkişaf etdirməyi öz öhdəsinə götürür [19]. Avropa Şurası Nazirlər Komitəsi öz tövsiyələrində Avropa Konvensiyası iştirak-

çısı olan dövlətləri milli hüquqi aktlarını Avropa Konvensiyası və Avropa Məhkəməsi qərarlarına uyğunlaşdırmağı tövsiyə edir. Necə ki, Avropa Konvensiyasının əksər iştirakçı-dövlətlərində qeyd edilən tövsiyələr nəzərə alınır və qəbul edilən normativ-hüquqi aktlar həm Avropa Konvensiyası normalarına, həm də Avropa Məhkəməsi hüquqi mövqeyinə uyğun gəlir [28].

Bundan başqa, məhkəmə qərarlarına dair qanunilik əsasları sırasında beynəlxalq hüququn konstitusiyadan irəli gələn üstün rolu da nəzərə alınmalıdır. Belə ki, insan hüquq və azadlıqlarının birbaşa qüvvədə olması, bu hüquq və azadlıqlarla bağlı mübahisələrin Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə uyğun və ancaq məhkəmələr tərəfindən həll olunması barədə konstitusion hüquqi təminatlar məhkəmələrin qərarlarına dair tələblərin müasir hüquqi dövlət konsepsiyası, o cümlədən qanunvericiliyin insan hüquqları ilə bağlılıq prinsipi fonunda təkmilləşdirilməsi zərurəti yaradır. Əgər “müasir şəraitdə dünyanın qlobal problemlərinin həlli beynəlxalq hüququn effektivliyindən asılı olursa, bu halda beynəlxalq hüquqi normaların praktikada realizəsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir” [23, s.24]. Bu cür realizə dövlətin tərəfdar çıxdığı beynəlxalq hüquq normaları, iştirakçısı olduğu beynəlxalq təşkilatların qərarları və beynəlxalq məhkəmə presedentləri fonunda təzahür olunur. Qeyd edilənlər, Konstitusiyanın 149-cu və 151-ci maddələrinin tələbləri nöqtəyi nəzərindən də məqsədemüvafiqdir. Belə ki, AR Konstitusiyanın 149-cu maddəsi, AR-in qanunvericilik sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi çıxış edən beynəlxalq müqavilələrə (AR-in tərəfdar çıxdığı) məhkəmələr tərəfindən birbaşa istinad olunması imkanı yaratdığı kimi də, Konstitusiyanın 151-ci maddəsi, belə qərarlara üstün hüquqi qüvvə qazandırır. Elə buna görə də, beynəlxalq hüququn, o cümlədən Avropa Məhkəməsi qərarlarının məhkəmələrin normayaradıcılıq fəaliyyətinə təsirinə Konstitusiya Məhkəməsinin qərarlarında daha çox rast gəlinir və onun normayaradıcılıq fəaliyyəti beynəlxalq, o cümlədən universal (BMT-nin insan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannaməsi, Mülki və Siyasi hüquqlar Haqqında və İqtisadi, Sosial və Mədəni Hüquqlar Haqqında Beynəlxalq Paktlar, Beynəlxalq Əmək Təşkilatının “Əmək haqqının mühafizəsi haqqında” və «Ödənişli məzuniyyətlər haqqında» Konvensiyaları, BMT-nin “Uşaq hüquqları haqqında” Konvensiyası, “Beynəlxalq kommersiya müqavilələrinin prinsipləri haqqında” sənədin (UNİDROİT Prinsipləri)) və regional (İnsan Hüquqlarının və Əsas Azadlıqlarının Müdafiəsi Haqqında Avropa Konvensiyası, Avropa Sosial Xartiyası, “Yerli özünüidarə haqqında” Avropa Xartiyası, “Avropa müqavilə hüququnun Prinsipləri haqqında” Sənəd, “Daşınmaz əmlakın ekspertizası haqqında” Xartiyası və s.) beynəlxalq hüquqi sənədlərə [3], presedent hüququna (Avropa Məhkəməsinin Qərarlarına) [17], başqa dövlətlərin təcrübəsi (Rusiya Federasiyası və Fransa Respublikasının Konstitusiya Məhkəməsi Plenumlarının Qərarları, Almaniya, İsveçrə, Moldova, Türkiyə, Rusiya, Qazaxıstan Ukrayna, Qırğızıstan, Belarus və s. dövlətlərin qanunvericiliyinə) [4] və hüquq düşüncəsini formalaşdıran doktrinaya (qədim roma hüququna və s.) [5] istifadə etməklə formalaşır. Göründüyü kimi, KM Qərarlarında beynəlxalq hüquq normalarına geniş

istinad olunması vahid məhkəmə təcrübəsinin fonunda hüquqtətbiqetmə prosesinin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması təmin edilir ki, bu da nəticə etibarilə nəzarət mexanizminin genişlənməsi ilə daxili hüquq sistemlərinin aşkarlığını artırmaqla hüquqi inteqrasiyaya şərait yaradır, qanunçuluq rejimi möhkəmlənməklə məhkəmə qərarlarının qanuniliyi yeni təminatlar əldə edir. İnsan hüquqları sahəsində mühüm beynəlxalq normalara və Avropa İHM-nin pre-sident hüququna istinad edilməsi isə Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinin insan hüquqları sahəsində beynəlxalq hüquqi standartlara, AİHM-nin ideologiyasına uyğunlaşdırılmasına gətirib çıxaracaqdır [13, s.391]. Bununla bərabər, beynəlxalq hüquq normalarının birbaşa tətbiqi və ya beynəlxalq məhkəmə pre-sidentlərinin nəzərə alınması təcrübəsinin genişlənməsi istiqamətində AR Ali Məhkəməsi Plenumunun Ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi zamanı «İn-san hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında» Avropa Konvensiyası müddələrinin və Avropa Məhkəməsinin pre-sidentlərinin tətbiqi haqqında 2006-cı il Qərarında [29] məhkəmələrə tövsiyə olunmuşdur ki, insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının pozulması ilə bağlı milli qanunvericilik ilə yanaşı Konvensiya müddəaları da rəhbər tutulmalı və bu zaman İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin təcrübəsinə istinad edilmədir, “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” Avropa Konvensiyası normaları hüququn digər normalarından təcrid olunmuş şəkildə deyil, beynəlxalq hüququn müvafiq normaları nəzərə alınmaqla təfsir və tətbiq edilməlidir. Həmin Qərarla (bənd 25) AR Ali məhkəməsinin kollegiyalarına tapşırılmışdır ki, Ali Məhkəmə Plenumunun qanunvericiliyin məhkəmələr tərəfindən tətbiq edilməsi təcrübəsi haqqında əvvəllər qəbul edilmiş qərarların “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” Avropa Konvensiyası və İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin pre-sidentləri əsasında yenidən işlənməsi barədə müvafiq təkliflər hazırlansın”. Beynəlxalq hüquq normalarının məhkəmə təcrübəsində tətbiqi təcrübəsinin genişlənməsi istiqamətində AR Ali Məhkəməsinin “Ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi zamanı insan hüquq və azadlıqlarının qorunması sahəsində məhkəmələrin fəaliyyəti haqqında” 10.03.2000-ci il tarixli Qərarı da xüsusilə əhəmiyyətlidir. Həmin Qərarla (bənd 2) qeyd edilir ki, qanunlar beynəlxalq sazişlərə uyğunlaşdırılanadək məhkəmələr (hakimlər) qərarlar qəbul edərkən dövlətimizin qoşulduğu beynəlxalq sazişlərə birbaşa istinad etməlidirlər. Ali Məhkəmə Plenumunun “Mənəvi zərərin ödənilməsi barədə qanunvericiliyin məhkəmələr tərəfindən tətbiqi təcrübəsi haqqında” 03.11.2008-ci il tarixli Qərarında (bənd 1) “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” Avropa Konvensiyası və İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin pre-sidentlərinin rəhbər tutulması, “Validəynlərin və digər qohumların uşaqla ünsiyyətə olmaq hüquqları ilə əlaqədar qanunvericiliyin məhkəmələr tərəfindən tətbiqi təcrübəsi haqqında” 28.10.2011-ci il Qərarında (bənd 7) BMT-nin “Uşaq hüquqları haqqında Konvensiyası”-nın rəhbər prinsiplərinin əsas götürülməsi barədə göstərişlər nəzərdə tutulmuşdur və s. Bu isə onu deməyə əsas verir ki, məhkəmə hakimiyyəti öz fəaliyyətində beynəlxalq hüquqa hörmətlə yanaşmaq-

la, həm də öz qərarlarının məzmunu və proseduru, ümumi yurisdiksiya məhkəmələrinə ünvanlanan rəhbər göstərişlərin istiqamətlərini beynəlxalq müqavilələrə uyğunlaşdırmaqla, hüquq normalarının tətbiqi mexanizmini əhəmiyyətli dərəcədə təkmilləşdirmək praktikasını möhkəmləndirir.

Qeyd edilənlərlə yanaşı, məhkəmə qərarlarının qanuniliyi təminatları da Konstitusion hüquqi əsaslarla bağlıdır. Bu, ilk növbədə, məhkəmə qərarlarının məcburiliyi və onların qanuna əsaslanmalı olması, ədalət mühakiməsinin prosesual qanunla nəzərdə tutulmuş qaydada həyata keçirilməsi, mübahisələrə baxılması və həll edilməsinin hüquq sahələrinin normalarının həqiqi və ehtimal olunan pozuntularından irəli gəlməsi barədə beynəlxalq və milli hüquqi təminatlara söykənir. Belə ki, Konstitusiyanın 129-cu maddəsində ifadə olunan “məhkəmələrin qəbul etdiyi qərarlar dövlətin adından çıxarılır və onların icrası məcburidir” norması məhkəmə aktlarının yüksək hüquqi qüvvəsini müəyyənləşdirdiyi halda, “Məhkəmə qərarı qanuna və sübutlara əsaslanmalıdır” norması onların qanunvericilik tələblərinə uyğunluğunu şərtləndirir. Bu məqsədlə Konstitusiyanın 71-ci maddəsinin X hissəsinin müddəaları da məhkəmə qərarlarının qanuniliyi təminatını şərtləndirməklə, onun fəaliyyətini normativ çərçivəyə salır. Belə ki, Konstitusiyanın həmin maddəsində deyilir ki, dövlət orqanları yalnız bu Konstitusiyaya əsasında və qanunla müəyyən edilmiş qaydada və hüdudlarda fəaliyyət göstərə bilərlər. Hər hansı bir məhkəmə işinə mahiyyəti üzrə baxılarkən maddi və prosesual qaydalara riayət edilməməsi Konstitusiyanın müddələrinin pozulmasına gətirib çıxaran hal kimi qiymətləndirilə bilər [6]. Bununla bərabər, Konstitusiyanın 60-cı maddəsi hər kəsin hüquq və azadlıqlarına təminat verməklə, 127-ci maddələrinin II və VII hissələri isə ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsinin əsas prinsiplərini ehtiva etməklə yanaşı, müxtəlif məhkəmə instansiyalarında müraciətin (şikayətin) baxılmasının prosesual qaydalarına dəqiq riayət olunmasını da özündə ehtiva edir [7] ki, bu da Konstitusiyanın 71-ci maddəsinin X hissəsinin normativ tələblərinə müvafiqdir.

Bundan başqa, ədalətli məhkəmə araşdırması hüququnun mühüm elementlərindən biri aşağı məhkəmə instansiyalarının aktlarından yuxarı instansiya məhkəməsinə şikayət və ya protest vermək hüququnun mövcudluğudur [8]. Hüquqi dövletə xas olan məhkəmədən başqa heç kəsin məhkəmə qərarının ədalətliliyini və hüquqa uyğunluğunu şübhə altına ala bilməməsi prinsipindən irəli gələrək [9] məhkəmənin qəbul etdiyi qərarın hüquqazidd olduğunu yalnız qanunla müəyyən edilmiş qaydada müvafiq instansiya məhkəməsi müəyyən edər bildiyindən, qanunsuz və əsassız məhkəmə aktlarının qüvvədə qalması üçün Konstitusiyanın 65-ci maddəsində təsbit edilmiş məhkəməyə təkrar müraciət etmək hüququ Konstitusiyada bəyan edilmiş hüquq və azadlıqların təminatlarına əsaslanır və ilk növbədə məhkəmə səhvlərinin tezliklə aradan qaldırılmasına xidmət edir ki, bu da nəticə etibarilə çıxarılmış məhkəmə aktlarının qanuniliyinə və əsaslılığına təminat yaradır. Bu hüquq realizə fonunda yuxarı instansiya məhkəmələri məhkəmə səhvlərinin düzəldilməsi ilə bərabər, eyni zamanda məhkəmə

təcrübəsini hüquq normalarının dəqiq və vahid qaydada tətbiq olunmasına istiqamətləndirir.

Bu istiqamətdə Konstitusiyanın 130-cu maddəsi də mühüm əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, həmin maddənin tələbləri baxımından hər kəsin onun hüquq və azadlıqlarını pozan məhkəmə aktlarından Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Məhkəməsinə pozulmuş insan hüquq və azadlıqlarının bərpa edilməsi məqsədi ilə şikayət vermək hüququ, həmin məhkəmə qərarları fonunda vahid məhkəmə təcrübəsinin formalaşdırmasına əsas yaratmaqla hüquq müəyyənliyini təmin edir. Çünki KM-nin hüquqi mövqeyi ilə ifadə olunduğu kimi: “Konstitusiyaya Məhkəməsinin hüquqi mövqələrinin qüvvəsi onun qərarlarının hüquqi qüvvəsinə bərabər olduğundan və ümumi xarakter daşdığından, yalnız konstitusiyaya işinin predmetini təşkil etmiş hala deyil, hüququn mənbəyi kimi hüquq tətbiq etmə təcrübəsində rast gəlinən analogi hallara da şamil edilməlidir [10]. Azərbaycan Respublikasının qanunları ilə müəyyən edilmiş qaydada məhkəmələrin, o cümlədən Ali Məhkəmənin insan hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsi məsələlərinin həlli məqsədilə Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının və qanunlarının şərh edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Məhkəməsinə müraciət etməklə əldə edilən nəticələr də bu məqsədlə eyni əhəmiyyətlidir.

Məhkəmə qərarlarının qanuniliyinin təzahürü kimi, AR Konstitusiyasının 129 (h.III) və 130 (h.III, b,4) maddələri məhkəmə fəaliyyətində qanunçuluğun daha etibarlı təmini məqsədilə məhkəmə qərarlarına dair tələblərin konstitusion hüquqi əsaslarının genişləndirilməsi və daha da inkişaf etdirilməsi məqsədilə təşkilati-hüquqi tədbirlərin səfərbər olunması zəruriliyinin əsası kimi çıxış edir. Nəticə etibarilə isə, belə tədbirlərlə əhatə olunan mexanizm, dövlətin dinamik, cəmiyyətin dəyişən həyat şəraitinə uyğun təkmilləşən inkişaf siyasətinə adekvat olaraq, qanunçuluq tələblərinə dair təminatlar kimi, AR Konstitusiyasının 131-ci maddəsi məzmununda normativ hüquqi əsas əldə edir. Bu isə vahid məhkəmə təcrübəsini formalaşdırmaqla hüquq mübahisələrində vahid yanaşmanın və hüquq tətbiq etmə prosesində qeyri-müəyyənliyin aradan qaldırılmasına yönəlmiş fəaliyyətdə, bununla da məhkəmə hakimiyyəti aktlarına dair tələblərdə qanunçuluğa riayət edilməsi təminatını şərtləndirir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 61-ci maddəsi də ədalətli məhkəmə araşdırılması hüququnun təminatı kimi çıxış edir. Bununla bağlı Konstitusiyaya Məhkəməsi Plenumunun “Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 92.12-ci maddəsinin bəzi müddələrinin şərh edilməsinə dair” 20 may 2011-ci il tarixli Qərarında qeyd edilmişdir ki, hər kəsin yüksək keyfiyyətli hüquqi yardım almaq hüququnun ictimai əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, bu hüquq öz mahiyyətinə görə insan və vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsinin vacib təminatıdır. Bu hüququn funksiyalarından biri olan preventiv funksiya nəinki şəxsin öz hüquq və azadlıqlarının qanunauyğun həyata keçirilməsinə kömək edir, həmçinin dövlət hakimiyyəti orqanlarının və onların vəzifəli şəxslərinin insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının qeyri-qanuni məh-

dudlaşdırılmasına yönəldilmiş hərəkətlərinin qarşısının alınmasına zəmanət verir. KM-nin digər hüquqi mövqeyi ondan ibarətdir ki, hər bir şəxsin müdafiəçinin köməyindən istifadə etmək hüququ yüksək keyfiyyətli hüquqi yardım almaq hüququnun növü olaraq Konstitusiyada təsbit olunmuş digər hüquqlarla (qanunla qadağan olunmayan üsul və vasitələrlə öz hüquqlarını müdafiə etmək hüququ, azadlıq hüququ, məhkəmə müdafiəsi hüququ) qarşılıqlı əlaqədədir və onların həyata keçirilməsini təmin edir. Əks halda şəxslərin Konstitusiyada təsbit olunmuş məhkəmə müdafiəsi hüququnun tərkib hissəsi olan ədalətli məhkəmə araşdırılması hüququ məhdudlaşdırılmış olar [11].

Beləliklə, məhkəmə hakimiyyəti aktları hüquqi dövlət əlamətləri ilə əhatə olunur, onun qərarlarının qanuniliyi təminatı hüququn aliliyi prinsipinin zəruri şərti kimi çıxış edərək beynəlxalq və konstitusion hüquqi əsaslarla müəyyən olunur və dövlət təşkilatı-hüquqi fəaliyyət çərçivəsində inkişaf edərək möhkəmlənir. Məhkəmə təcrübəsində beynəlxalq hüquq normalarının realizəsi, presedent hüququnun və inkişaf etmiş dövlətlərin məhkəmə təcrübəsinin nəzərə alınması, həmçinin doktrinalardan geniş istifadə edilməsi məhkəmə qərarlarının qanunilik təminatını şərtləndirməklə hüquqtəbii təcrübəsində vahid yanaşmaya əsas verir. Bu isə qloballaşma prosesində hüquq sistemlərinin inteqrasiyasını təmin etməklə dövlətlərin beynəlxalq əməkdaşlıq əlaqələrinin daha da inkişaf etdirilməsinə zəmin yaradır.

İstinadlar:

1. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsinin Plenumunun 08 may 2008-ci il, 19 aprel 2010-cu il və s. Qərarları
2. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsi Plenumunun “AR MPM-in 420-ci maddəsinin şərh edilməsinə dair” 28 fevral 2012-ci il tarixli Qərarı
3. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası Məhkəməsi Plenumunun 23 fevral 2000-ci il, 19 aprel 2001-ci il, 31 may 2002-ci il, 27 dekabr 2002-ci il, 17 iyun 2003-cü il, 20 sentyabr 2004-cü il, 29 iyun 2007-ci il, 21 iyun 2010-cu il, 20 oktyabr 2011-ci il, 12 mart 2012-ci il, 9 iyul 2013-cü il, 16 dekabr 2014-cü il, 14 may 2015-ci il, 27 yanvar 2015-ci il, 27 iyul 2016-cı il, 21 oktyabr 2016-cı il Qərarları
4. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsinin Plenumunun 15 iyul 2011-ci il, 20 oktyabr 2011-ci il, 13 dekabr 2011-ci il, 16 dekabr 2011-ci il, 12 mart 2012-ci il, 3 iyun 2013-cü il, 9 iyul 2013-cü il, 15 iyul 2014-cü il, 14 may 2015-ci il, 16 oktyabr 2015-ci il Qərarları
5. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsi Plenumunun 27 may 2008-ci il, 15 aprel 2011-ci il, 20 oktyabr 2011-ci il, 15 yanvar 2018-ci il, 24 fevral 2020-ci il, 24 fevral 2020-ci il Qərarı
6. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsinin 21 iyun 2010-cu il Qərarı
7. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsi Plenumunun 30 aprel 2018-ci il, 8 yanvar 2020-ci il Qərarları.
8. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsi Plenumunun 8 iyun 2006-cı il, 13 iyun 2008-ci il, 30 iyul 2008-ci il, 22 dekabr 2017-ci il Qərarları
9. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsi Plenumunun 21.05.2004-cü il və 12.04.2017-ci il tarixli qərarları
10. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsi Plenumunun 25 yanvar 2005-ci il tarixli, 30 aprel 2018-ci il tarixli Qərarları

11. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsi Plenumunun A.Anağiyevin şikayəti üzrə Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin Mülki kollegiyasının 8 may 2013-cü il tarixli qərarının Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və qanunlarına uyğunluğunun yoxlanılmasına dair 30 yanvar 2014-cü il Qərarı
12. Azərbaycan qəzeti . 2010.- 12 may.
13. Əliyev Ə. İ. İnsan hüquqları. Dərslik. Bakı, Hüquq ədəbiyyatı nəşriyyatı. 2013.
14. Dünya Bankının “Doing Business 2020” və Davos Ümumdünya İqtisadi Forumunun yeni hesabatı.
15. İnsan hüquqları. E.A.Lukaşevanın redaktəsi ilə. Tərcümə edən Ş.İ.Əliyev. Bakı, Şirvanəşr, 2005.
16. İnsan Hüquqlarının və Əsas Azadlıqların Müdafiəsi Haqqında Avropa Konvensiyasının Preambulası.
17. KM-nin əksər Qərarları.
18. Konstantin Markin Rusiyaya qarşı (BP), &89.
19. Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt, M.2.b.3(b)
20. Qanunun aliliyi və insan hüquqlarının müdafiəsi mexanizmləri. R.Məmmədov, Ə.İsmayılova, C.Nəsiyev. Bakı 2009.
21. Sosial Hukuk Hukukun Toplumsal Temelleri, Aydın Başbuğ.
22. Зоркин В.Н. Развитие конституционного права России. М., 2001.
23. Гаврилов В.В. Международный механизм контроля за имплементацией универсальных актов о правах человека // Московский журнал международного права. 1995. N 4.
24. Кистяковский. Б.А. В защиту права (Интеллигенция и правосознание). М., 1909.
25. Конституционное (государственное) право зарубежных стран. Общая часть: Учебник для вузов / Рук. авт. колл. и отв.ред. Б.А.Страшун. 4-е изд. М., Норма, 2005.
26. Права человека. Учебник для вузов. Отв. ред. Е.А. Лукашева, М., Издательство НОРМА (Издательская группа НОРМА–ИНФРА·М), 2003.
27. Aliyev S.I., Rzayev R.S. Advancement of court proceeding as a guarantee for the effective protection of human rights. Proceedings of the 7th International Conference on “Control and optimization with industrial applications”.
28. Recommendation Rec (2004) 6 of the Committee of Ministers to member states on the improvement of domestic remedies (adopted by the Committee of Ministers on 12 May 2004, at its 114th Session).
29. www.e-qanun.az.

КОНСТИТУЦИОННО-ПРАВОВАЯ ОСНОВА ОБЕСПЕЧЕНИЯ ЗАКОННОСТИ СУДЕБНЫХ РЕШЕНИЙ В ПРАВОВОМ ГОСУДАРСТВЕ

Рашид Рзаев*, Шахрияр Алиев**

Резюме

В статье освещается роль судебной власти в правовом государстве, требования к судебным решениям, их законность, их важность с точки зрения прав человека и основных свобод, а также роль государства в международных отношениях, рассматривается применение норм международного права с учетом прецедентного права как гарантия законности судебных решений. Определение конституционно-правовых гарантий судебных решений требует единого подхода в судебной практике, что в конечном

* д.ф.ю.н. председатель Хатаинского районного суда города Баку

** д.ю.н., судья Хатаинского районного суда города Баку

итоге приводит к устранению неопределенных правовых позиций с точки зрения принципа правовой определенности.

Ключевые слова: *права человека, правовые гарантии, судебные решения, единая судебная практика, законность решений, верховенство закона.*

CONSTITUTIONAL LEGAL BASIS FOR ENSURING THE LEGALITY OF COURT DECISIONS IN A STATE GOVERNED BY THE RULE OF LAW

Rashid Rzayev *, Shahriyar Aliyev **

Abstract

This article considers the place of the judicial body in a state governed by the rule of law, the requirements for court decisions, their legacy, their importance in the term of rights and fundamental freedoms and the role of the state in international cooperation relations, ensuring international legal norms, consideration of the case law of the court is considered as a guarantee of the legality of court decisions. The determination of the constitutional legal guarantees of court decisions makes it necessary to take a unified approach in judicial practice, which, in turn, leads to the elimination of uncertain legal positions in terms of the principle of the rule of law.

Keywords: *human rights; legal guarantees; court decisions; unified judicial practice; legality of decisions; supremacy of law.*

* Ph.D. in Law, The chairman of Baku city Khatai District Court

** Doctor of Law, The judge of Baku city Khatai District Court

DÖVLƏT VƏ HÜQUQ TARİXİ

AZƏRBAYCANDA ƏCNƏBİLƏRİN HÜQUQİ STATUSUNUN NORMATİV TƏNZİMLƏNMƏSİNİN TARİXİ ASPEKTLƏRİ

Xəyyam İsmayılov *

Xulasə

Azərbaycanın hüquq tarixi çərçivəsində əcnəbilərin hüquqi vəziyyətinə dair məsələ indiyə qədər bilavasitə araşdırma obyektinə çevrilməyə də, ölkəmizin tarixi təkamülünün müxtəlif mərhələlərində rast gəlinən tarixi qaynaqların və hüquqi mənbələrin məzmununda bu problemin müxtəlif təzahürləri ilə qarşılaşmaq mümkündür. Məqalədə Azərbaycan hüduqlarında əcnəbilərin hüquqi statusu probleminin qədimlərdən indiyədək olan vəziyyəti araşdırılır, onun normativ tənzimlənməsinin dərəcəsi aydınlaşdırılır və bu zaman müvafiq hüquqi aktlarda əcnəbilərlə bağlı müəyyən edilmiş normaların səciyyəvi cəhətləri təhlilə məruz qalır. Tarixilik, müqayisəlilik, obyektivlik və sistemli yanaşma metodlarından istifadə olunmaqla tarixi-hüquqi faktların mahiyyətinə nüfuz edilir, bu problemlə bağlı müxtəlif tarixi dövrlərdə baş vermiş hüquqi proseslər arasındakı əlaqələr açılıb göstərilir.

Açar sözlər: *əcnəbilərin hüquqi vəziyyəti, hüquqi tənzimləmə, hüquq norması, tarixi-hüquqi faktlar, tarixi təkamül, hüquq və vəzifələr.*

Əcnəbilərin hüquqi statusu probleminin yaranma tarixi bəşər sivilizasiyası tarixində ilk dövlətlərin meydana gəlməsindən, insanların ərazi prinsipi üzrə bölgüsünün aparıldığı və «gəlmə» anlayışının üzə çıxdığı andan etibarən başlayır. Ayrı-ayrı tarixi mərhələlərdə «gəlmələrin» (əcnəbilərin) hüquqi vəziyyəti probleminin müxtəlif şəkildə həllini müşahidə etmək olar. Belə ki, qədim Romada «gəlmə» uzun müddət düşmən kimi qəbul edilmiş və bu baxımdan da onun qula çevrilə bilməsi mümkün hesab edilmişdir.

Eyni zamanda Romada kliyentela (kliyentelizm) institutunun yer aldığı və bu instituta görə roma vətəndaşının gəlmə ilə xüsusi razılışma bağlaya bilməsi, həmin razılışma ilə patron (patronus - himayədar) qismində öz kliyenti üçün müqavilə bağlamaq, onu torpaq sahəsi ilə təmin etmək, borc vermək, onun əvəzindən məhkəmədə çıxış etmək və onun hüquqi maraqlarını müdafiə etməyi öz öhdəsinə götürməsi mənbələrdən bəlli olur. Həmin fəaliyyəti həyata keçirməklə və kliyenti əvəz etməklə patron onun nümayəndəsi sayılmırdı, əksinə öz adından çıxış edirdi [10, s.32]. Kliyent öz növbəsində müharibə və dinc həyat şəraitində patrona xidmət etməyə borclu idi, onların arasındakı bağlılıq irsən keçirdi. Kliyentlər faktiki olaraq patronun ailəsinə daxil olmaqla, ailəyə aid bütün ziyafətlərdə iştirak etmək və ailə qəbiristanlığında dəfn olunmaq hüququna malik idilər. Patron və kliyent həm müxtəlif təbəqələrə, həm də üzvləri zənginlik və təsir baxımından fərqli olan eyni sosial qruplara aid ola bilərdilər.

* h.e.d., BDU-nun Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi və tarixi kafedrasının professoru

Mənbələrdən əldə olunan məlumatlardan bəlli olur ki, patronat-kliyəntel münasibətləri kliyəntin nüfuzlu vəzifələrə (adi magistratlardan - kürül edil, pretor, konsul) layiq görüldüyü andan xitam olunurdu. Öz ləyaqətlərini (dignitas) və bundan irəli gələn nüfuzlarını (auctoritas) təsdiq etməyə, vəzifələr tutmağa səy göstərənlər kliyəntlərə həvəslə himayədarlıq edirdilər. Sonralar Roma imperiyasının digər xalqlarla sülh münasibətlərinə daxil olması gəlmə təbəələrin iştirak etdiyi məhkəmə çəkişmələrinin baxılması və həlli üçün xüsusi bir vəzifənin - pereqrinlər pretoru vəzifəsinin təsis olunmasına gətirib çıxardı [15, s.58].

XVII əsrin sonlarına qədər Qərbi Avropa ölkələrində demək olar ki, əcnəbilərin hüquqi vəziyyətinin təminatına ras gəlmək mümkün deyildir. Nümunə üçün deyək ki, Almaniyanın hüququ əcnəbinin daxil olduğu və yerləşdiyi torpağın sahibinin mülkiyyətinə çevirməyə yol verirdi.

Avropa ölkələrində əcnəbilər yad dövlətdə onların qohumları tərəfindən miras olaraq saxlanılmış əmlak üzərində vərəsəlik hüququndan istifadə edə bilmirdilər. Yalnız Vestfal sülhünün bağlanmasından sonra, XVII əsrin sonlarından Avropa dövlətləri əcnəbilərə öz ölkələrinin təbəələri ilə bərabər hüquqlar vermiş oldular.

Orta əsrlər Avropa dövlətləri ilə müqayisədə Azərbaycanda əcnəbilər üçün bir sıra hüquqlar müəyyən edilmişdir. Bu hüquqlar əsas etibarilə ticarət və ayrı-ayrı sənəd məlumatları istehsalı sahələrini əhatə etsə də, gəlmələr üçün bir sıra mülki hüquqlar da qanuncericilikdə təsbit edilmişdi. Nümunə olaraq, Azərbaycan Səfəvilər dövləti dövründə I Şah Təhmasib tərəfindən 1566-cı ilin iyunun 29-da qəbul edilən əcnəbi tacirlərin hüquqi vəziyyətinə dair müvafiq fərmanı göstərmək olar. Fərmanda ingilis tacirləri üçün bir sıra imtiyazlar nəzərdə tutulmuşdur. Fərmanın məzmununda ingilis ticarət şirkətinin nümayəndələrinə Azərbaycanın bütün şəhərlərində gömrüksüz alver etmək, hər cür malların alın-b-satılması hüququnun verilməsi, bütün əyalət başçılarının, hakimlərin üzərinə ingilis tacirlərinə kömək etmələri, onları yad ünsürlərdən qorumaları, onlara zərər yetirmiş bütün şəxslərin cəzalandırılması ilə bağlı vəzifələrin qoyulması, şirkət nümayəndələrinə kimsənin borcu olduğu halda həmin şəxsin məhkəməyə gətirilərək borc pulların ödənilməsinin təmin edilməsi, sosial mövqeyindən və dərəcəsiindən asılı olmayaraq hər hansı bir şəxsin şirkət müvəkkilərinin icazəsi və razılığı olmadan hər hansı malı, yaxud hədiyyəni almasının qadağan edilməsi, təsadüfən şirkətin tacirlərindən və ya qulluqçularından kimsənin şahın təbəələrindən kimi işə öldürdüyü halda, onların əmlakına toxunulmaması və bu işə qarışdırılmaması (belə halda əmlakın müsadirəsinə yol verilməməsi), eləcə də təqsirkardan qeyri heç bir şəxsin həmin işə qarışdırılmasının yolverilməz olduğu, tacirlərin hər hansı birindən alınmış borc məbləğlərinin sonradan onun özü olmadığı təqdirdə belə digər şirkət nümayəndələrinə qaytarılması, şirkət nümayəndələrindən alınmış və ya onlara satılmış malların sonradan qaytarılmasının qadağan edilməsi kimi müddəalar əks etdirilmişdi [5, s.173-174].

Şimali Azərbaycan Rusiya imperiyası tərkibinə qatıldıqdan sonra və xüsusilə də, neft sənayesinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq, Bakıya eləcə də, Azərbay-

canın digər quberniya və qəzalarına əcnəbilərin sürətli axını müşahidə olunurdu. Xüsusən də, ingilis sahibkarlarının Bakının neftli ərazilərini hərracla satın alınması prosesindəki fəallığı, almanların Azərbaycanın cənub-qərb ərazilərində - Daşkəsəndə, Göygöldə, Gədəbəydə mis yataqlarının istismarında dominant mövqeyə malik olması və s. bu dövrdə də əcnəbilərin hüquqi vəziyyətinə diqqətin yönəldilməsini zəruri etmişdi. Bu baxımdan II Aleksandrın hakimiyyəti illərində Azərbaycanda daxil olduğu bütün Rusiya imperiyası ərazisində əcnəbilərin hüquqi vəziyyətini dövlətin təbəələrinin hüquqi vəziyyəti ilə bərabərləşdirilməsi tendensiyasını müşahidə etmək olar. Belə ki, 1860-cı ilin 7 iyununda verilmiş fərmanla imperiya ərazisinə gələn əcnəbilər ticarət, torpaq münasibətləri, sənaye sferalarında ölkə təbələri ilə bərabər hüquqlar əldə etmiş oldular. XX əsrin başlanğıcında əcnəbilərin hüquqları haqqında qanunvericilik dağınıq səciyyəyə malik idi, yəni əcnəbilərin hüquqi vəziyyətini tənzimləyən vahid akt qəbul edilməmişdi. Hələ XIX əsrin sonlarında əcnəbi təbəələrin fəaliyyət qabiliyyətini mihdudlaşdıran bir sıra qaydalara da təsadüf olunurdu. Xüsusən də, 1887-ci ilin mart ayının 14-də qəbul edilmiş fərmanla əcnəbilərə liman və şəhər məskənlərindən kənarında daşınmaz əmlak əldə etmək qadağan edilirdi. İmperyanın yalnız 10 quberniyasında qanunun əsasında birbaşa enən xətt üzrə qohumlar və ər-arvad arasında daşınmaz əmlakın irsən olaraq ötürülməsi mümkün idi və bu zaman şərt olaraq, vərəsə heab olunan şəxsin imperiya ərazisində qeyd edilən fərmanın qəbuluna qədər məskunlaşması faktı müəyyən edilirdi. Bütün digər hallarda əcnəbi 3 il ərzində miras olaraq ona saxlanılmış daşınmaz əmlakı imperiyanın yerli təbəəsinə satmağa borclu olması müəyyənləşdirilmişdi. Bu qaydanın yerinə yetirilmədiyi təqdirdə isə daşınmaz əmlakın qəyyumluğa götürülməsi və kütləvi hərrac vasitəsi ilə satılması nəzərdə tutulurdu.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə əcnəbilərin hüquqi statusu müəyyən cüzi istisnalarla cümhuriyyətin vətəndaşlarının statusu ilə tam olaraq eyniləşdirilirdi. Belə ki, 1918-ci il 28 may tarixli İstiqlal Bəyannaməsində ölkə ərazisində məskunlaşan əcnəbilərə və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə öz hüquqlarının reallaşdırılması üçün, xüsusən də dinlərinin, dillərinin, mədəni əlaqələrinin inkişaf etdirilməsi baxımından geniş imkanların yaradılması təsbit edilirdi. Bütün mülkiyyət formalarının bərabərliyini və iqtisadi sərbəstliyi önə çəkən Cümhuriyyət dönməsində əcnəbilərin ölkə iqtisadiyyatına sərmayə yatırmasına, şirkətlər, müəssisələr, müxtəlif təsərrüfat və mülkiyyət formalı sahibkarlıq təsisatları yaratmaqla bağlı hüquqi təminatı özündə əks etdirən bir çox normativ hüquqi aktlar işləyib hazırlanmış və qəbul edilmişdi.

Azərbaycanda əcnəbilər haqqında sosialist qanunvericiliyi özünün inkişafında bir neçə mərhələni əhatə edir ki, onlarda dövlətin təşəkkülü və inkişafı mərhələlərinə uyğun şəkildə aparılır. Əcnəbilərə münasibətdə hüquq siyasətini müəyyən edərək Azərbaycan İctimai Şura Cümhuriyyəti vətəndaşların bərabərliyi prinsipini başlanğıc kimi götürmüşdür. Bu prinsip respublikanın heç bir dövləti ittifaqın tərkibinə daxil olmadığı və demək olar ki, de-yure müstəqil olduğu dövrdə qəbul olunmuş 1921-ci il Konstitusiyasında əks etdirilmişdir. Kon-

stitusiyanın 11-ci maddəsində qeyd olunduğu kimi, Azərbaycan İctimai Şura Cümhuriyyəti bütün millətlərin əməkçilərinin həmrəyliyindən çıxış edərək, respublika ərazisində yaşayan əcnəbilərə əmək məşğuliyyəti üçün Azərbaycan vətəndaşlarına - fəhlə sinfinə və muzzdlu əməkdən istifadə etməyən kəndlilərə məxsus olan bütün siyasi hüquqları verir və yerli sovetlərin belə əcnəbilərə hər hansı mürəkkəb formallıqlar olmadan Azərbaycan vətəndaşlığının verilməsi hüququnu tanıyır [22]. İlk Konstitusiyanın sonrakı, yəni 12-ci maddəsində öz ölkələrində siyasi və dini cinayətlərə görə təqib olunan bütün əcnəbilərə Azərbaycan tərəfindən sığınacaq hüququnun verilməsi təsbit olunurdu. Əcnəbi zəhmətkeşlər nəinki sosial-iqtisadi və şəxsi hüquqlar baxımından, həm də siyasi hüquqlar nöqtəyi nəzərdən yerli vətəndaşlarla hüquq bərabərliyi əldə edirdilər.

Sonralar əcnəbi zəhmətkeşlərin hüquqlarının yerli vətəndaşların hüquqları ilə bərabərləşdirilməsi prinsipi özünü bir sıra aktlarda əks etdirmiş oldu. Bunların sırasına Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi və Xalq Komissarları Sovetinin 26 iyun 1925-ci il tarixli “Əcnəbilərə torpaqdan istifadə hüququnun verilməsi haqqında” qərarını (26, №41, m.303), MİK və XKS-nin 3 sentyabr 1926-cı il tarixli “Sovetlər İttifaqında müvəqqəti məskunlaşan əcnəbilər haqqında” qərarını (27, №59, m.439) və s. kimi normativ aktları aid etmək olar. Əcnəbilərin hüquqi məsələləri öz ifadəsinin Azərbaycan Respublikasının digər xarici dövlətlərlə bağladığı ilk beynəlxalq müqavilələrdə də tapmışdır. Nümunə olaraq, Azərbaycanın Türkiyə ilə 16 mart 1921-ci il tarixli müqaviləsini, İranla 26 fevral 1921-ci il tarixli müqaviləsini, həmçinin İtaliya, İsveç, Avstriya, Norveç və digərləri ilə bağladığı razılaşmaları göstərmək olar.

Əcnəbilərlə bağlı qanunvericiliyin inkişafında Azərbaycanın 1937-ci il Konstitusiyasının qəbulu mühüm bir mərhələ oldu. Konstitusiya şəxsiyyətin sosial-iqtisadi hüquqlarının dairəsini və məzmununu genişləndirdi, siyasi və şəxsi hüquq və azadlıqların əlavə təminatlarını müəyyənləşdirdi, sinfi əlamət üzrə hüquqların məhdudlaşdırılmasını ləğv etdi.

Azərbaycanın 1978-ci ildə qəbul edilən sayca 4-cü Konstitusiyası vətəndaşların bərabərliyi prinsipindən çıxış etməklə əcnəbilərin hüquqi statusu haqqında başlıca normaları da təsbitlədi. Əcnəbilərlə bağlı hüquqların tərffərüatları hələ Sovetlər Birliyi dövründə qəbul edilmiş əcnəbi vətəndaşların hüquqi vəziyyəti haqqında silsilə qanunlarda ifadə edilmişdir. O dövrün mülki qanunvericiliyində əcnəbilərə və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə müəyyən hüquqlar verilsə də, mülki-hüquqi münasibətlərin tam subyekti qismində hüquq və fəaliyyət qabiliyyətinə malik olan vətəndaşlar və hüquqi şəxslər çıxış edirdilər. Onu da qeyd edək ki, 1938-ci il avqustun 19-da qəbul edilmiş “Vətəndaşlıq haqqında” qanunla SSRİ vətəndaşlığına qəbulun yalnız İttifaqın Ali Sovetinin Rəyasət heyəti və müttəfiq respublikaların Ali Sovetlərinin Rəyasət heyətlərinin prerogativ olduğu göstərilirdi. Lakin müttəfiq respublika sovet vətəndaşlığına yalnız onun ərazisində yaşayan əcnəbiləri və vətəndaşlığı olmayan şəxsləri qəbul etmək hüququna malik idisə, İttifaqın Ali Sovetinin Rəyasət heyəti göstərilən şəxslərlə yanaşı, xaricdə yaşayan şəxsləri də sovet vətəndaşlığına qəbul edə bilərdi. Eyni

zamanda öz ölkəsində siyasi baxışlarına görə müəyyən təqiblərə məruz qalan əcnəbilərə siyasi və diplomatik sığınacağı verilməsi ilə bağlı məsələlər də həmin dövrdə özünün hüquqi həllini tapmışdı.

Məlumdur ki, əcnəbilər hüququn, əsasən də Konstitusiyaya hüququnun xüsusi kateqoriyasını təşkil edir və dövlətlə spesifik münasibətlərə malikdirlər. Ümumiyyətlə, “əcnəbi” anlayışı haqqında məsələnin özü də müəyyən maraq kəsb edir. XIX əsrin II yarısı XX əsrin əvvəllərində qəbul edilmiş qanunvericilik aktlarına nəzər salarkən, aydın olur ki, əcnəbilər dedikdə digər dövlətlərin təbəələri və yaxud vətəndaşları sayılan, rus təbəəliyinə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasından sonra isə Azərbaycan vətəndaşlığına malik olmayan şəxslər başa düşülür. Beləliklə, “əcnəbi” anlayışı ilə müvafiq dövlətin ərazisində olsa da, onun vətəndaşları sayılmayan və digər dövlətin vətəndaşlığına malik olan şəxslər əhatə olunur. Bu da öz növbəsində belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, “əcnəbi” anlayışı “əcnəbi vətəndaş” anlayışı ilə eyniləşdirilirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, vətəndaşlığı olmayan şəxslər əcnəbi hesab olunmurdular.

“Əcnəbi” anlayışının müəyyənlişməsi ilə bağlı belə qayda 1977-ci il SSR İttifaqının və 1978-ci il Azərbaycan Konstitusiyasının qəbulunadək mövcud olmuşdur. Məhz bu iki əsas qanunun qəbulu nəticəsində hüquqi ədəbiyyatda yeni yanaşma və mükəllimələr ortaya çıxmış oldu. Belə ki, “əcnəbi” anlayışı ilkin, köklü anlayış olmaq etibarilə özündə iki kateqoriya şəxsləri, yəni əcnəbi vətəndaşları və vətəndaşlığı olmayan şəxsləri əks etdirmiş oldu [7, s.25]. Bununla bağlı öz mövqelərini əsaslandıran müəlliflər 1977-ci il SSRİ və 1978-ci il Azərbaycan Konstitusiyalarının normalarına istinad edirdilər. Həmin normalarda “əcnəbi vətəndaşlar”, “vətəndaşlığı olmayan şəxslər”, “əcnəbilər” kimi anlayışlar təsbit olunsada, yalnız ilk iki anlayışın müəyyənlişdirilməsinə rast gəlmək olar. Digər tərəfdən “əcnəbi” anlayışının genişləndirilmiş şərhini təklif etməklə tədqiqatçılar 24 iyun 1981-ci il tarixli “SSRİ-də əcnəbi vətəndaşların hüquqi vəziyyəti haqqında” qanuna iqtibas edirdilər. Belə ki, həmin qanunun 32-ci maddəsində göstərilədiyi kimi, SSR İttifaqının qanunvericiliyində başqa norma müəyyənlişmədiyi təqdirdə bu qanunun müddəaları vətəndaşlığı olmayan şəxslərə də şamil olunur [8, s.26].

Bir sıra müəlliflər “əcnəbi” anlayışının genişləndirilmiş şərhini ilə razılaşmayaraq, qeyd edirlər ki, vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi statusu əcnəbi vətəndaşların hüquqi status ilə müqayisədə mühüm xüsusiyyətlərə malikdir. Bu özünü həm də onda ifadə edir ki, vətəndaşlığı olmayan şəxslərdən fərqli olaraq əcnəbi vətəndaşlar həm olduğu ölkənin yurisdiksiyasına, həm də öz ölkəsinin yurisdiksiyasına tabelikdədirlər, yəni onlar olduqları ölkənin qanunlarının hüquqi qüvvəsi altında olmaqla yanaşı, vətəndaşı olduğu ölkənin də qanunlarının hüquqi qüvvəsinə tabedirlər. Vətəndaşlığı olmayan şəxslər isə yalnız ərazisində məskunlaşdıqları dövlətlə hüquqi əlaqələrə malikdirlər. Məhz bu əsasla onlar, yəni tədqiqatçılar hesab edirlər ki, əcnəbi vətəndaşların və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi statusu fərqləndirilməlidir [9, s.5]. Belə qənaətə gəlinir ki, hüquq tətbiqetmə baxımından, daha dəqiq ifadə edilsə, hər iki kateqoriya şəxslərin

olduqları dövlətdə hüquqi vəziyyətlərinin əhatəli şəkildə tənzimlənməsi onların vahid “əcnəbi” termini altında birləşdirilməsini mümkünsüz edir. Digər tərəfdən, hüquq, azadlıq və vəzifələrin eyniliyi, məsuliyyəti məsələlərinin də eyni prizmadan həll edilməsi bu kateqoriya şəxslərin vahid bir termində birləşdirilməsi üçün əsas zəmin qismində çıxış edə bilməz [2, s.25].

Qeyd etmək lazımdır ki, ikinci yanaşma daha məqbul hesab oluna bilər. Belə ki, “əcnəbi” anlayışı “əcnəbi vətəndaş” anlayışı ilə uyğunluq təşkil edir və bu iki anlayış eyni mənalı ifadələr kimi istifadə olunmalıdır.

Elmi ədəbiyyatda əcnəbilərin statusunun müəyyənləşdirilməsi zamanı onların olduqları dövlətdə təsnifatının müəyyən kateqoriyalar əsasında aparılması təklif olunur: 1) onların gəlişinin məqsədi; 2) ölkədə qalma müddəti ilə; 3) olduğu dövlətin yurisdiksiyasının əcnəbilərə şamil edilməsi (aid edilməsi) dərəcəsinə görə [2, s.31].

Müasir mərhələdə Azərbaycanda fəaliyyətdə olan 1995-ci il Konstitusiyası da əcnəbilərin hüquqi statusunun ümumi başlanğıcları öz təsbitini tapmışdır. Konstitusiyanın 69-cu maddəsinin I hissəsinin tələbinə görə, “əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər Azərbaycan Respublikasında olarkən, qanunla və ya Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilə ilə başqa hal nəzərdə tutulmayıbsa, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları ilə bərabər bütün hüquqlardan istifadə edə bilər və bütün vəzifələri yerinə yetirməlidirlər” [1, s.22-23]. Konstitusiyanın bu normasının əsasında belə kateqoriya şəxslərin hüquqları Azərbaycan Respublikasının “Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi statusu haqqında” 13 mart 1996-cı il tarixli qanunu [23] ilə, daha sonra isə 2013-cü il avqust ayının 1-dən qüvvəyə minməklə həmin qanunun ləğvini nəzərdə tutan Azərbaycan Respublikasının Miqrasiya Məcəlləsi [21] ilə təfərrüatlı şəkildə tənzimləməyə məruz qalmışdır.

Bütövlükdə götürdükdə, əcnəbi vətəndaşların konstitusion-hüquqi statusunun məzmunu onların əsas hüquq və azadlıqları ilə müəyyən edilir. 1995-ci il Konstitusiyasının müddəələrindən də görüldüyü kimi, müasir cəmiyyətimizdə şəxsiyyətin hüquqi statusunu səciyyələndirən hüquqların, azadlıqların və vəzifələrin vahidliyi prinsipi tam həcmdə əcnəbi vətəndaşlara da şamil olunur. İstisna olaraq Konstitusiyanın 69-cu maddəsinin II hissəsində göstəriləyi kimi, Azərbaycan Respublikası ərazisində daimi yaşayan və ya müvəqqəti qalan əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquq və azadlıqlarının yalnız beynəlxalq hüquq normalarında və Azərbaycan Respublikasının qanunlarında müəyyən edilən hallarda məhdudlaşdırıla bilməsi nəzərdə tutulur. Əcnəbilərin bütün hüquq və vəzifələrini şərti olaraq mülki, siyasi və sosial-iqtisadi hüquqlara və vəzifələrə bölmək olar. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda əcnəbilər, eləcə də vətəndaşlığı olmayan şəxslər milli və irqi mənsubiyyətindən, sosial və əmlak vəziyyətindən, tutduğu vəzifədən, yaşayış yerindən, ictimai birliklərə mənsubiyyətindən, dinə münasibətindən, baxışlarından, həmçinin də digər bu kimi hallardan asılı olmayaraq qanun qarşısında bərabərdirlər. Azərbaycan Respublikasının əra-

zində əcnəbi vətəndaşlara münasibətdə onların milli qanunvericiliyində müəyyən edilmiş hüquqi məhdudiyyətlərin tətbiqi yolverilməz hesab olunur.

Azərbaycanda əcnəbi vətəndaşlara verilən əsas hüquq və vəzifələr onlara, belə demək mümkünsə, “milli rejim”in tətbiqi ilə şərtləndirilir. “Milli rejim” isə əcnəbilərin prinsip etibarilə (lakin qeyd-şərtsiz olmayaraq) Azərbaycan vətəndaşlarına bərabər tutulmasını ehtiva edir. Onu da qeyd edək ki, milli rejim çərçivəsində müəyyən məhdudiyyətlərin olması mümkündür. Belə ki, “Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi statusu haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanununa müvafiq olaraq əcnəbilər Azərbaycanda fəaliyyət göstərən siyasi partiyaların üzvü ola bilməzlər (maddə 20); dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanlarınəseçkilərdə iştirak edə və onlara seçilə və həmçinin ümumxalq səsvermələrində (referendumlarda) iştirak edə bilməzlər (maddə 21); hərbi mükəlləfiyyət daşımirlər (maddə 22).

Milli rejim qarşılıq nəzərə alınmadan tətbiq olunur. Bununla belə, qanunvericilik Respublika hökuməti tərəfindən tətbiq edilə bilən retorsiyayı müəyyən edir ki, bu da ölkə vətəndaşlarının müvafiq xarici dövlətdə hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılmasına cavab tədbirini nəzərdə tutur. Nümunə olaraq Azərbaycan Respublikasının Mülki Prosesual Məcəllə-sinin 440.3-cü maddəsində öz ifadəsini tapmış müddəanı göstərmək olar. Həmin maddədə qeyd olunduğu kimi, Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının və hüquqi şəxslərinin prosesual hüquqları üzrə xüsusi məhdudiyyətlərə yol verən dövlətlərdən olan xarici şəxslərə münasibətdə Azərbaycan Respublikası tərəfindən cavab məhdudiyyətləri müəyyən edilə bilər [24].

Retorsiyalar beynəlxalq hüquqi sanksiyalara aid edilir və beynəlxalq təcübədə demək olar ki, hər yerdə tətbiq olunur [25]. Əcnəbi vətəndaşların hüquqi vəziyyətinin müəyyənləşdirilməsi zamanı milli rejim prinsipinin tətbiqi ilə əlaqədar öz dövlətlərində əcnəbi vətəndaşlara verilən hüquq subyektliliyinin həcmi onların digər dövlətin ərazisində olduğu dövrdə bir qədər geniş formada ola bilər. Bununla belə, milli rejim prinsipindən qanunvericilik aktları ilə bir sıra istisnalar müəyyən edilə bilər. Nümunə olaraq, Hava məcəlləsində və dəniz ticarətini müəyyən edən qanunlarda, eləcə də digər əcnəbi vətəndaşların və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin kapitan vəzifəsini (və ya komandir) və digər vəzifələrini daşıya bilməsi nəzərdə tutulur.

Hüquqi ədəbiyyatda əcnəbilərə münasibətdə milli rejimlə yanaşı, “ən əlverişli rejim”in və “xüsusi rejim”in mövcudluğu barədə danışılır [3, s.90-91]. “Ən əlverişli rejim” əcnəbilərə hər hansı bir sahədə istənilən üçüncü dövlətin vətəndaşları üçün müəyyən edilmiş hüquqların verilməsi kimi anlaşılır. Belə rejimdə əcnəbilərin hüquq və vəzifələrinin məcmusu bütüb əcnəbi dövlətlər üçün eyni olduğu halda, milli rejimə münasibətdə bir çox hallarda məhdud çərçivədə olması ilə fərqlənir. “Xüsusi rejim”ə gəldikdə isə bu, əcnəbilərə hər hansı bir sahədə dövlətin öz vətəndaşları üçün həmin sahədə nəzərdə tutulduğundan fərqli hüquqların verilməsi, habelə əcnəbilər üçün fərqli vəzifələrin nəzərdə tutulmasını ehtiva edir. Nümunə olaraq müqavilə əsasında bir dövlətin ərazisində yerləşdirilmiş

başqa bir dövlətin hərbi qulluqçuları üçün bir qayda olaraq xüsusi hüquqi rejimin tətbiq olunduğunu göstərmək olar.

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyindən fərqli olaraq əcnəbilər bir sıra ölkələrdə kateqoriyalara bölünürlər. Onların hüquqi vəziyyəti bu və yaxud digər kateqoriyaya mənsubiyyətdən asılı olaraq müəyyənləşdirilir. Belə ki, Fransanın “Paskua Qanunu” əcnəbiləri aşağıdakı kateqoriyalara ayırır: müvəqqəti olaraq ölkə ərazisinə gələn turistlər; tələbələr; “muzdlu əməyin” daşıyıcıları (mövsümü fəhlələr); biznes fəaliyyəti ilə məşğul olanlar (3 il ərzində yaşayış hüquq əldə edən adi rezidentlər); 10 il ərzində yaşayış hüququna malik olan rezident şəxslər [6, s.16].

Əcnəbi vətəndaşların hüquqi statusunun mühüm və ayrılmaz elementlərindən biri onların məhkəmə müdafiəsi hüququdur. Öz inkişafının müxtəlif tarixi mərhələlərində Azərbaycan əcnəbilərin məhkəmə müdafiəsi hüququnun müxtəlif formada tənzimləyirdi. Belə ki, XVIII əsrin əvvəllərində Azərbaycan Səfəvilər dövlətində Şah sultan Hüseyn tərəfində verilmiş silsilə fərmanlarda, həmçinin Nadir şah Əfşarın fərmanlarında rus tacirləri ilə yerli tacirlər arasında mübahisə yarandığı hallarda birincilərin dilmanların köməyi ilə yerli məhkəmədə iddia qaldırmaq və müdafiə hüququnu reallaşdırmaq imkanları əhatəli şəkildə tənzimlənməmişdir. Həmin fərmanların məzmunundan da görüldüyü kimi əcnəbilərin və yerlilərin məhkəmə müdafiəsi sferasında hər hansı hüquqi ayrılıq seçkilik nəzərdə tutulmurdu. Gəlmə tacirlər də yerlilərlə bərabər məbləğdə məhkəmə rüsumlarını ödəyirdilər [4, s.258-259; 271-272]. Bu sahədə rus tacirləri üçün nəzərdə tutulan güzəşt və imtiyazlar ingilis şirkətlərinin təmsilçilərinə, həmçinin Avropa ölkələrində ticarət məqsədilə gəlmiş digər şəxslərə də şamil olunurdu. Azərbaycanın Rusiya imperiyasının hökmranlığı altında olduğu ilkin dövrlərdə imperiya ərazisində bütün əcnəbilər beynəlxalq müqavilələrin müdafiəsi altına keçmiş oldu. Müqavilə əsasında razılığa gələn tərəflərin təbəələrinə məhkəmələrə sərbəst surətdə müraciət etmək hüququ verilmişdi.

Əcnəbilərin mülki mühakimə icraatında vəziyyəti 1864-cü il məhkəmə nizamnamələrinin qəbulu ilə mənfəyə doğru bir qədər dəyişmiş oldu. Buna səbəb isə bir sıra dövlətlərin öz qanun-vericiliklərində Rusiya imperiyasının təbəələri tərəfindən məhkəmə xərclərinin təmin edilməsi məqsədilə girov qoymalarının vacibliyi haqqında qaydaları təsbitləməsi olmuşdu. Bununla əlaqədar olaraq, 1864-cü il Mülki Mühakimə İcraatı Nizamnaməsində belə bir qayda əks etdirilmişdi ki, “dövlət xidmətində olmayan və imperiya ərazisində daşınmaz mülkə sahib olmayan əcnəbi cavabdehin iş üzrə daşınmaz olduğu vurulan zərərin nəticələri ilə bağlı xərclərin təmin edilməsi ilə əlaqədar təminat təqdim edə bilmədiyi halda cavabdeh işin mahiyyəti üzrə heç bir izah vermədən işdən imtina etmək hüququ əldə edir” (m.571, 5-ci bənd). Bir sıra tədqiqatçılar həmin imtinanı özlərinə məxsus olan hüquqları müdafiə etməyə çalışan əcnəbilərin sıxışdırılması vasitəsi olmasını iddia edirlər [19, s.147]. 1896-cı ildə Dövlət Şurası tərəfindən Mülki Mühakimə İcraatı Nizamnaməsini 571-ci maddəsinin 5-ci bəndinə müvafiq dəyişiklikləri nəzərdə tutan qanun qəbul edildi. Həmin vaxtdan etibarən

prosesual qanunvericilik yuxarıda göstərilən imtinaya yol verən konkret əsasları nəzərdə tuturdu. Belə ki, qanunun həmin müddəası ilə imtina dəmiryolu üzrə beynəlxalq yükdaşımalar haqqında işləri üzrə; dövlət xidmətində olan və ya ölkə ərazisində daşınmaz əmlaka malik olan əcnəbilərə qarşı (daşınmaz əmlakın dəyəri güman edilən təminatın səviyyəsinə uyğunluğu əhəmiyyət kəsb etmirdi); qanun və ya beynəlxalq traktat üzrə belə təminatdan imperiya təbələrinin azad olduğu dövlətlərin təbəələrinə qarşı; barışıq hakimləri, zemstvo rəisləri, dairə məhkəməsinin qəzalar üzrə təmsilçiləri, şəhər hakimləri tərəfindən baxılan işlər üzrə; kommersiya məhkəmələrində baxılan veksəl və ticarət işləri üzrə (ümumi məhkəmə yerlərində 500 rubldan artıq məbləğdə veksəl və ticarət işlərinə baxıldığı şəhərlərdə) yol verilə bilərdi [19, s.157-159].

Beləliklə, 1896-cı il qanunu imtinanın tətbiqini bir qədər məhdudlaşdırmış oldu. O dövrdə müəyyən edilən və imperiya təbələrinin çətin maddi vəziyyəti ilə əlaqədar məhkəmə işləri üzrə onların məhkəmə xərclərini ödənilməsi ilə bağlı azad edildiyi halları özündə ehtiva edən “yoxsulluq hüququ” əcnəbi vətəndaşlara şamil olunmurdu. Bununla belə, ayrı-ayrı beynəlxalq müqavilələrlə, 1896-cı il Haaqa konvensiyası ilə (sonradan 1905-ci il konvensiyası ilə əvəz olunmuşdu) göstərilən məhdudlaşdırma təsbit olunmurdu. Belə müqavilələr 1871-ci ildə İsveçrə ilə 1894-cü ildə Almaniya ilə, 1895-ci ildə Danimarka ilə, 1896-cı ildə Fransa ilə bağlanmışdır [12, s.13].

Baxılan məhdudlaşdırma yalnız Rusiya imperiyasının xüsusi müqavilələr bağlamadığı və ya göstərilən konvensiyaya qoşulmayan dövlətlərin təbəələrinə və vətəndaşlarına münasibətdə öz hüquqi qüvvəsini saxlayırdılar. Maddi mənada iddia hüququna isə imperiyanın ərazisində hansı bölgədə yaşamasından asılı olmayaraq bütün əcnəbi vətəndaşlar malik idilər.

İddia hüququ haqqında məsələ barədə fikir yürüdən F.F.Martens qeyd edirdi ki, “iddia hüququ hətta xüsusi beynəlxalq saziş olmadığı halda belə yerli təbəələrlə əcnəbilər üçün eyni olmalıdır” [15, s.2, 333]. Azərbaycanda əcnəbi vətəndaşların məhkəmə müdafiəsi hüququ yalnız Mülki Mühakimə İcraatı Nizamnaməsi ilə deyil, dövlətin xarici ölkələrlə bağladığı beynəlxalq müqavilələrlə də tənzimlənirdi. Belə ki, 1 aprel 1874-cü il tarixdə Rusiya imperiyası və Fransa arasında bağlanmış dəniz ticarəti haqqında traktat özündə belə bir qaydanı əks etdirirdi: “Fransızlar Rusiyada və ruslar (azərbaycanlıların da daxil olduğu bütün imperiya təbəələri – X.İ.) Fransada ölkələrin qanunlarına uyğun olaraq bütün instansiyalar üzrə iddiaçı və cavabdeh qismində hər iki tərəfin məhkəmələrinə qarşılıqlı olaraq sərbəst şəkildə müraciət etmək hüququna malikdirlər və həmin ölkələrin təbəələrinə verilən bütün hüquq və imtiyazlardan bu məsələdə istifadə edə biləcəklər” [14, s.92]. Mülki Mühakimə İcraatında əcnəbilər üçün nəzərdə tutulan və yuxarıda qeyd olunan məhdudlaşdırma XIX əsrin sonlarına qədər mövcud olmuş və həmin andan etibarən isə məhkəmə yardımı haqqında beynəlxalq müqavilələrin bağlanması yolu ilə ləğv edilmişdi. Belə ki, iddianın təmini məqsədilə girovun qoyulması qaydası aradan qaldırılmışdı. Bu-

nunla yanaşı, əcnəbilərin ölkə vətəndaşları ilə hüquqlarının bərabərləşdirilməsi qarşılıqlılıq kimi şərtin mövcudluğundan asılı vəziyyətə qoyulmuşdu [12, s.4-5].

Sovet qanunvericiliyində ilk dövrdə əcnəbi vətəndaşların mülki prosessual hüquq qabiliyyəti haqqında qayda müəyyən edilməmişdi. Qeyd etmək lazımdır ki, prosessual hüquqların subyektlərinin yalnız ölkə vətəndaşları olması haqqında da heç bir göstəriş qanunvericilikdə nəzərdə tutulmamışdı. Həmin dövrün hüquq elmi belə bir yanaşmanı ortaya qoyurdu ki, prosessual hüquq qabiliyyəti maddi hüquqda mövcud olan hüquq qabiliyyəti ilə bağlıdır və ona görə də əcnəbi vətəndaşlar məhkəmədə yalnız Sovet dövləti tərəfindən onlara verilmiş hüquqları müdafiə edə bilirlər. Bu baxımdan da əcnəbilər mülki prosessual hüquqlar nöqtəyi nəzərindən ölkə vətəndaşlarına bərabər tutulurdular.

Müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası (m. 60) hər kəsin hüquq və azadlıqlarının inzibati qaydada və məhkəmədə müdafiəsinə təminat verir. 60-cı maddədə təsbit edilən norma həm Azərbaycan vətəndaşlarına, həm də əcnəbilərə şamil olunur. Bununla yanaşı, əcnəbi vətəndaşların mülki prosessual hüquq qabiliyyəti Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan Mülki Prosesual Məcəlləsinin 46-cı fəslində də öz təsbitini tapmışdır. Məcəllənin 439-cu maddəsinin məzmununda əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin, xarici hüquqi şəxslərin və beynəlxalq təşkilatların pozulmuş və ya mübahisə edilən hüquqlarının və qanunla qorunan mənafelərinin müdafiəsi üçün Azərbaycan Respublikasının məhkəmələrinə müraciət etmək hüququ əks etdirilmişdir. Bütün sadalanan xarici şəxslərin Azərbaycan Respublikası vətəndaşları və hüquqi şəxsləri ilə bərabər prosessual hüquqlardan istifadə edə və prosessual vəzifələri daşıya bilməsi müəyyən edilmişdir. Beləliklə də, həmin hüquqlardan ölkə ərazisində həm daimi yaşayan, həm də müəyyən məqsədlərlə - xidməti, ticari, ictimai, xüsusi işlərlə, təhsillə bağlı, turist qismində müvəqqəti olaraq yerləşən əcnəbi vətəndaşlar istifadə edə bilirlər. Göründüyü kimi, mülki mühakimə icraatı sferasında əcnəbi vətəndaşlara milli rejimin tətbiqini bizim qanunvericiliyimiz onların Azərbaycanda daimi yaşaması ilə əlaqələndirmir. Azərbaycan Respublikasının Mülki Prosesual Məcəlləsi məhkəməyə müraciət etmək üçün yerinə yetirilməsi zəruri olan hər hansı şərtləri və ya məhdudiyyətləri nəzərdə tutmur. Bununla belə, bir sıra dövlətlərin qanunvericiliyi məhkəmə xərclərinin təmini üçün girov qoyulmasını nəzərdə tutur. Məsələn, Argentinanın qanunvericiliyi bu ölkədə yaşamayan və əmlaka malik olmayan şəxslərin girov qoymasını məcburi hesab edir.

Əcnəbi vətəndaşların məhkəmə xərclərinin təmini məqsədilə girov qoyulmasından azad edilməsi haqqında məsələ 1 mart 1954-cü il tarixli Mülki Proses məsələləri üzrə çoxtərəfli Konvensiya ilə, mülki, ailə və cinayət işləri üzrə hüquqi yardım haqqında müqavilələrlə tənzimlənir. Nümunə olaraq deyək ki, 1954-cü il Konvensiyasının 17-ci maddəsi müəyyən edir ki, sazişə daxil olan ölkələrdən hər hansı birində yaşayan və başqa bir dövlətin məhkəməsində iddiaçı və üçüncü şəxs qismində çıxış edən vətəndaşdan onun əcnəbi olması və yaxud da bu ölkədə daimi və ya müvəqqəti yaşayış yerinə malik olmaması əsa-

sında hər hansı bir formada təminat verilməsi və ya girovun qoyulması tələb edilə bilməz [20]. Mülki mühakimə icraatının növündən asılı olaraq, əcnəbi vətəndaşların hüquqlarının və qanuni mənfəələrinin prosessual müdafiə vasitələri qismində iddia, şikayət və ərizə çıxış edir. Məhkəmə müdafiəsi hüququnun yalnız mülki-prosessual hüquq qabiliyyətinə malik olan şəxslər reallaşdırıla bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın qüvvədə olan mülki prosesual qanunvericiliyi əcnəbi vətəndaşların prosessual hüquq qabiliyyətinə aid normaları öz məzmununda əks etdirir. AR MPM-nin 441.1 və 441.2-ci maddələrinə əsasən əcnəbilərin prosessual hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti vətəndaşı olduqları dövlətin qanunları ilə, əcnəbinin bir neçə vətəndaşlığı olduqda isə onun daha sıx bağlı olduğu dövlətin qanunları ilə müəyyən edilir [24].

Mülki, ailə və cinayət işləri üzrə hüquqi yardım haqqında müqavilələrə gəldikdə isə onlar əksər hallarda mülki prosesual hüquq qabiliyyəti məsələlərini tənzimləmir. Bu müqavilələrdə müvafiq ölkənin vətəndaşı olan şəxsə münasibətdə həmin ölkənin qanunları ilə təsbitlənən mülki fəaliyyət qabiliyyəti haqqında norma öz əksini tapır. Şəxsin mülki fəaliyyət qabiliyyətinin müəyyənləşdirilməsinin analoji qaydası mülki, ailə və cinayət işləri üzrə hüquq münasibətləri və hüquqi yardım haqqında Müstəqil Dövlətlər Birliyinin Konvensiyasında təsbit edilmişdir [17]. Elmi-ədəbiyyatda mülki hüquq qabiliyyəti haqqında müqavilələrin normalarının məzmunu müxtəlif cür izah edilir. Bəzi əcnəbi alimlər, məs: P.Kalenski və V.Şteyner müqavilə normasının yalnız mülki fəaliyyət qabiliyyətini tənzimlədiyini iddia edirlər [11, s.251]. Bu mövqeni bəzi fəqih alimlər də bölüşdürürlər [28; 13, s.49]. Digər alimlərin fikirlərinə görə, öz məzmunu etibarilə müqavilənin maddələrinin mətni eyni zamanda mülki prosesual hüquq qabiliyyətini də əhatə edir, çünki mülki fəaliyyət qabiliyyəti və mülki prosesual fəaliyyət qabiliyyəti bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə və qarşılıqlı asılılıqdadırlar [16, s.132-135].

Fikrimizcə, ikinci yanaşma daha düzgündür. İkinci qrup alimlərin mövqeyinin xeyrinə bir sıra dəlilləri də göstərmək olar. İlk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, mülki prosesual hüquq qabiliyyəti mülki hüquq qabiliyyəti kimi yetkinlik yaşına çatma anından başlayır. İkincisi, müəyyən edilmiş qaydada ruhi xəstəliyi ucbatından fəaliyyət qabiliyyəti olmayan hesab edilən şəxslər mülki prosesual hüquq qabiliyyətinə də malik deyillər. Digər tərəfdən, 18 yaşına çatana qədər nigaha daxil olma, habelə emansipasiya (AR MM-nin 28.4-cü maddəsi) zamanı şəxs mülki prosesual fəaliyyət qabiliyyətinə malik olur.

XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində elmi ədəbiyyatda belə bir mövqə ifadə olunurdu ki, “ən mühüm prosesual məsələlərdən biri əcnəbinin ümumiyyətlə fəaliyyət qabiliyyətini müəyyən edən qanunla, yəni milli qanunla onun məhkəmədə müstəqil şəkildə fəaliyyət göstərmək, iddiaçı və ya cavabdeh qismində çıxış etmək hüququna nə dərəcədə nail ola bilməsi idi” [15, s.336]. Bununla əlaqədar hesab olunurdu ki, yerli hakim prosesual fəaliyyət qabiliyyətinin müəyyən edilməsi zamanı çəkişən tərəfin milli qanununun müvafiq normalarına müraciət etməlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, hələ italyan heykəltaraşlığı dövründən başlayaraq, əcnəbi vətəndaş öz “şəxsi qanun”una tabe olurdu ki, bu da ikili bağlılığa malik ola bilərdi: vətəndaşlıq hüququ (milli qanun) və yaşayış yeri hüququ. Birinci halda fiziki şəxsin mülki-hüquqi statusu məsələləri həmin şəxsin vətəndaşı olduğu ölkənin qanunu ilə, digər hallarda isə ərazisində şəxsin daimi və ya müvəqqəti yaşadığı ölkənin hüququ ilə müəyyən edilirdi. Vətəndaşlıq qanununun bağlılığı formasında “şəxsi qanun” yaxın zamanlara qədər Avropa ölkələrində daxil olduğu bir çox ölkələrdə üstünlük təşkil edirdi. Baxılan kollizion bağlılığın təşəkkülü 1804-cü il Fransa Mülki Məcəlləsi ilə sıx əlaqəlidir. Belə ki, həmin məcəllə ölkə hüdüdlərindən kənar olan fransızların özlərinin vətəndaşlıq vəziyyəti və fəaliyyət qabiliyyətinə aid olan milli qanunlarına tabeçiliyini nəzərdə tuturdu. Analoji məzmunlu qaydalar 1865-ci il İtaliya Mülki Məcəlləsində, 1896-cı il Almaniya Mülki qanunnaməsində, eləcə də, digər ölkələrin qanunlarında təsbit edilmişdir.

Hazırkı dövrdə vətəndaşlıq qanununa bağlılıq onun müasir miqrasiya şəraitində konkret situasiyaların xüsusiyyətlərinə cavab verən kollizion qərarlara nail olunmasını təmin edə bilməməsi baxımından tənqiddə məruz qalır. Doktrina “yaşayış yeri qanunu”nun, yəni domisiliyanın bağlantısının tətbiqinin genişləndirilməsi yolu ilə gedir. Bununla belə, domisiliyanın hər bir situasiya üçün eyni formada olan konsepsiyası mövcud deyildir. Roman-german hüququna əsaslanan hüquq sistemlərində domosiliya şəxsin adi yaşayış yeri kimi, ingilis-sakson hüquq sistemində isə müvafiq şəxsin daimi evi anlayışına ekvivalent olaraq ifadə edilir. Bununla belə qeyd edilməlidir ki, hər hansı şəxsin vətəndaşlığı ilə müqayisədə onun domisiliyasını müəyyən etmək (niyyətlə bağlılığı olduğu üçün) olduqca çətindir. Digər tərəfdən, domisiliyanın mahiyyəti müxtəlif ölkələrdə fərqli izaha malik olduğundan onun anlayışının şərhilə əlaqədar müxtəlif yanaşmalar ortaya qoyulur. Nümunə üçün deyək ki, Yeni Şotlandiyada domisiliyaya malik olan kanadalı 40 il ərzində İngiltərədə yaşamasına və ingilis hərbi hava qüvvələrində xidmət etməsinə baxmayaraq əvvəlki yaşayış yerinə qayıtmaqla bağlı niyyətinin mövcudluğu səbəbindən onun İngiltərədə domisiliyaya malik ola bilməməsinə təsdiqləyən məhkəmə qərarı çıxarılmışdı [18, s.192].

Bütün yuxarıda söylənilənləri ümumiləşdirərək belə qənaətə gəlmək olar ki, əcnəbi vətəndaşların subyektiv hüquqlarının və qanuni maraqlarının məhkəmə müdafiəsi hüququ onların ümumi hüquqi statusunun tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Konkret ölkənin demokratikliyi, beynəlxalq münasibətlərin inkişaf səviyyəsi praktikada bu hüququn nə dərəcədə effektiv şəkildə reallaşdırılmasının ən vacib göstəricisidir. Müasir dünyada ən mühüm prinsiplərdən biri əsas insan hüquq və azadlıqlarının gözlənilməsidir. Hər bir dövlət öz ərazisində daimi və ya müvəqqəti yaşayan bütün şəxslərin əsas hüquq və azadlıqlarını təmin etməyə borcludur. Bu, həmin dövlətlərin də qoşulduğu bütün beynəlxalq aktların məzmunu və mahiyyətindən qaynaqlanır. Azərbaycan Respublikası beynəlxalq münasibətlərin fəal iştirakçısı kimi özünün Konstitusiyasında həm ölkə vətəndaşlarının, həm də əcnəbilərin hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin, o cümlədən də

məhkəmə müdafiəsinin təminatlarını nəzərdə tutan normaları əks etdirmişdir. Onu da qeyd edək ki, beynəlxalq hüquqla tanınan dövlət suverenliyi (dövlətlərin suveren bərabərliyi) prinsipinə müvafiq olaraq əcnəbilərin hüquqi statusunun tənzimi məsələsi istənilən dövlətin milli səlahiyyətinə aiddir. Bu baxımdan da Azərbaycanda əcnəbilərin hüquqi vəziyyəti bir sıra prinsiplərə - hüquq və azadlıqların vahidliyi, onların təminatlılığı, milli rejim, qanun qarşısında hamının bərabərliyi kimi prinsiplərə söykənir ki, bütün bunlar həm ölkə Konstitusiyasında, həm də müvafiq qanunlarda təsbitlənmişdir. Bununla yanaşı, vurğulamaq lazımdır ki, müasir dövrdə dünya miqyasında baş verən proseslər nəticəsində ayrı-ayrı ölkələrə miqrant axınlarının, qaçqınların və məcburu köçkünlərin üz tutması, siyasi, dini, etnik və digər hallar üzrə bu və digər ölkədən siyasi və diplomatik sığınacaq istənilməsi baxımından əcnəbilərin hüquqi statusu ilə bağlı problemlərin hüquqi tərəflərinə yenidən qaydılmasına və mövcud qanunvericiliyin təkmil vəziyyətə gətirilməsinə böyük ehtiyac duyulur.

İstinadlar:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası (2002, 2009 və 2016-cı illərdəki dəyişiklik və əlavələrlə). Bakı: "Hüquq yayın evi", 2018, 92 s.
2. Əliyev Ə. Əcnəbilərin ayrı-ayrı kateqoriyalarının hüquqi vəziyyətinin əsas xüsusiyyətləri /Bakı universitetinin xəbərləri. Sosial-siyasi elmlər seriyası. 2006, №1, s.25-45.
3. Hüseynov L.H. Beynəlxalq hüquq. Bakı: "Qanun" nəşriyyatı, 2012, 368 s.
4. İsmayılov X.C. Azərbaycanın dövlət və hüququ. Bakı: «Nurlan», 720 s.
5. İsmayılov X.C. Azərbaycanın hüquq tarixi. Bakı: ELM və təhsil, 2015, 572 s.
6. Ануфриева Л.П. Международное частное право. Т.2, М.: Изд-во БЕК, 2000, 2002, 656 с.
7. Богуславский М.М. Новый советский закон о правовом положении иностранных граждан в СССР/ Статус иностранцев в СССР. М. АН СССР, 1984, с.7-59.
8. Ведомости Верховного Совета СССР. 1981, №26.
9. Герасименко Ю.В. Иностранцы: понятие и содержание их конституционно-правового статуса. Лекция. Омск: Юридический институт МВД России, 1996, 31 с.
10. Иоффе О.С., Мусин В.А. Основы римского гражданского права. Л., 1974, 156 с.
11. Каленский П., Штейнер В. Вопросы международного гражданского процессуального права в договорах о правовой помощи Чехословацкой Социалистической Республики. В кн.: Правовое сотрудничество между социалистическими государствами. М., 1962, 528 с.
12. Корсик К.А. Особенности правового положения иностранных граждан в Российской Федерации. М.: Политиздат, 1998, 274 с.
13. Лунц Л.А., Марышева Н.И. Курс международного частного права. Международный гражданский процесс. М.: Юридическая литература, 1976, 264 с.
14. Мамаев А.А. Процессуальная правоспособность иностранных граждан и юридических лиц в России // Правоведение. 1999, № 4, с.91-95.
15. Мартенс Ф.Ф. Современное международное право цивилизованных народов. СПб.: тип. М-ва путей сообщения (А.Бенке), Т.1., 1882, 418 с.; Т.2, 1883, 563 с. (Москва: Зерцало-М, 2014, Т.1, 368 с.; Т.2, 428.
16. Рубанов А.А. Процессуальное положение граждан по договорам о правовой помощи. В кн.: Правовое сотрудничество между социалистическими государствами. М.: Изд-во ИМО, 1962, с. 132-159.

17. Сборник договоров по оказанию правовой помощи по гражданским, семейным и уголовным делам. М., 1996, 674 с.

18. Чешир Дж., Норт П. Международное частное право. Перевод с англ. Под редакцией и со вступительной статьей доктора юрид. наук М.М. Богуславского. – М.: Прогресс, 1982, 496 с.

19. Энгельман И.Е. Отвод по необеспечению истцом-иностранцем издержек по делу и убытков ответчика // Журнал Министерства Юстиции, 1896, №10, с.143-164.

20. <http://docs.cntd.ru/document/1901087>.

21. <http://huquqiaktlar.gov.az/StatementDetails.aspx?statementId=29680>

22. http://files.preslib.az/projects/remz/pdf_ru/atr_kons.pdf.

23. http://www.e-qanun.az/alpdata/framework/data/1/f_1770.htm

24. <http://www.e-qanun.az/code/9>.

25. <http://www.law.edu.ru/article/article.asp?articleID=187894>; Левин Д.Б. Санкции в международном праве / Правоведение. 1981, №1, с.40-48.

26. <http://www.libussr.ru/infdoc2.htm>. Собрание законодательства СССР. 1925, №41, ст.303

27. <http://www.libussr.ru/infdoc2.htm>. Собрание законодательства СССР. 1926, №59, ст.439

28. <https://www.twirpx.com/file/680513>.

ИСТОРИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ НОРМАТИВНОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ПРАВОВОГО СТАТУСА ИНОСТРАНЦЕВ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Хайям Исмаилов*

Резюме

Несмотря на то, что вопросы о правовом положении иностранцев в рамках истории права Азербайджана до сих пор не стали непосредственным объектом пристального изучения и исследования, но на различных этапах исторической эволюции нашей страны можно столкнуться с различными проявлениями этой проблемы, встречающиеся в содержании исторических и правовых источников. В статье исследуется проблема правового статуса иностранцев в пределах Азербайджана с древнейших времен до сегодняшних дней, выясняется степень ее нормативного регулирования и вместе с тем, подвергаются анализу характерные черты правовых норм соответствующих актов, содержащих права и обязанности иностранцев. Используя методы историзма, сравнительного анализа, объективизма и системного подхода раскрываются сущность историко-правовых фактов и связи между правовыми процессами различных исторических этапов, связанными с рассматриваемой проблемой.

Ключевые слова: *правовое положение иностранцев, правовое регулирование, нормы права, историко-правовые факты, историческая эволюция, права и обязанности.*

* д.ю.н., профессор кафедры Теории и истории государства и права Бакинского государственного университета

HISTORICAL ASPECTS OF NORMATIVE REGULATION OF THE LEGAL STATUS OF FOREIGNERS IN AZERBAIJAN

Khayyam Ismayilov*

Abstract

Despite the fact that questions about the legal status of foreigners within the framework of the history of law of Azerbaijan have not yet become a direct object of close study and research, but at various stages of the historical evolution of our country, one can encounter various manifestations of this problem that are found in the content of historical and legal sources. The article examines the problem of the legal status of foreigners within Azerbaijan from ancient times to the present day, reveals the degree of its normative regulation and at the same time analyzes the characteristic features of the legal norms of relevant acts containing the rights and obligations of foreigners. Using the methods of historicism, comparative analysis, objectivity and a systematic approach, are revealed the essence of historical and legal facts and the relationship between the legal processes of various historical stages associated with the problem under consideration.

Keywords: *the legal status of foreigners, legal regulation, legal norms, historical and legal facts, historical evolution, rights and obligations.*

* Doctor of Law, Professor of the Department of Theory and History of State and Law, Baku State University

QƏDİM ŞƏRQ DÖVLƏTLƏRİNİN MÜQAVİLƏ HÜQUQU

Eldar Qocayev*

Xülasə

Məqalədə müqavilə hüququnun mahiyyətinin, müasir elmi-nəzəri, normativ-hüquqi və praktiki problemlərinin düzgün başa düşülməsi üçün onun tarixi inkişafının başlanğıcında duran qədim Şərqin əlaqədar hüquqi sənədləri araşdırılır, əsas müvafiq müddəa, norma, institut və müqavilə formalarının məzmunu və meydana gəlməsinin tarixi sosial-iqtisadi səbəbləri və tətbiqi təcrübəsi təhlil edilir.

Mövzunun araşdırılması üçün müəllif xronoloji ardıcılığa uyğun olaraq, Qədim Şərq dövlətlərində (Mesopotamiya, Misir, Assuriya, Hindistan, Çin) meydana gəlmiş və bəşər sivilizasiyası tarixində müqavilə hüququnun ilkin normalarını qanunvericilik səviyyəsində müəyyən-ləşdirən rəsmi sənədləri (Hammurapi Qanunnaməsi, Manu Qanunları) və tarixi (qədim Misir, Assuriya, Çin və hunlar haqqında) məlumatları tədqiqata cəlb etmişdir.

Açar sözlər: müqavilə hüququ, öhdəliklər, tarix, qədim şərq, ticarət, Hammurapi Qanunnaməsi, Manu Qanunları.

Müasir hüququn inkişafını müqavilənin təkamül yolunu, onun tarixi-nəzəri əsaslarını, mahiyyətini və inkişaf istiqamətlərini bilmədən təsəvvür etmək çətinidir. Dövlət və hüquq nəzəriyyəsinin fundamental mahiyyətinə əsaslanaraq, deyə bilərik ki, müqavilə hüququ tarixinin və sahə ilə əlaqədar vacib hüquqi kateqoriyaların işlənilib-hazırlanması və tədqiq olunması əsasən məhz bu elmin və müqavilələrin təcrübə tətbiq istiqamətlərini öyrənən Mülki hüquq elminin üzərinə düşür.

Müqavilə münasibətləri problemlərinin elmi-tarixi baxımdan öyrənilməsi həm nəzəri, eyni zamanda da önəmli praktiki əhəmiyyətə malikdir. Təəssüf ki, son dövrlərdə bu sahənin dərinədən öyrənilməsinə alim nəzəriyyəçilər tərəfindən kifayət qədər diqqət yetirilməmişdir. Müqavilə tarixi elə bir prosesdir ki, burada müasir dövr növbəti mərhələlərdən biridir və buna görə də onun tarixi keçmişi ilə üzvü bağlılıqda tədqiq edilməsi zəruridir.

Qeyd etmək lazımdır ki, dövlət və hüquq (o cümlədən, öhdəliklər hüququ) tarixinin bir hissəsini təşkil edən və özlüyündə geniş bir tarixi dövrü və normativ-hüquqi sənəd və məlumatlar külliyyatını əhatə edən qədim Şərq dövlətlərinin müqavilə hüququnun formalaşması və inkişafındakı problemləri, onların tarixi, hüquqi, regional, tətbiqi, konseptual və sair müxtəlifliyi və xüsusiyyətlərini öyrənmədən onu tam nəzərdən keçirmək mümkün deyil.

Müqavilə institutunun inkişafı onun mühüm tərkib hissəsi olduğu öhdəliklər hüququnun inkişaf yolu kimi, olduqca mürəkkəb və ziddiyyətlidir. Bəşər tarixinin qədim dövründə adətlər, ənənələr və icma qaydaları güclü olduğundan yeni hüquq normalarının yaranması, inkişafı və məcəllələşməsi prosesi kifayət qədər çətin gedirdi. İcma üzvləri arasında yaranmış sosial münasibətlər ibtidai cəmiyyət üçün səciyyəvi olan həyat tərzinə tamamilə uyğun idi. Məhz ibtidai

* h.ü.f.d., AMEA-nın Hüquq və İnsan Haqları İnstitutunun doktorantı

icma cəmiyyətində öhdəliklərin müəyyən mənada xarakterik bir konsepsiyası meydana gəlməyə başlamışdır.

Bəzi tədqiqatçılar həmin dövrün hakim doktrinasını təsvir edərək, qeyd edirlər ki, “din və hüquq eyni vaxtda eyni hadisənin iki üzünü - Allaha ibadət qaydaları və cəmiyyət üzvlərinin dinc birlikdə olmasını təmin edən nizamı təqdim edirlər. Bu qaydalar ruhanilər tərəfindən İlahi ilə bağlanmış müqaviləyə istinadən tərtib edilmiş və onun iradəsinin ifadəsi kimi təsəvvür edilmişdir. Xalq bu qaydalara riayət etdiyi təqdirdə Rəbb onun rifahının keşiyində dayanırdı. Kim bu qaydaları pozmağa cəsarət etsə, cəzaya məruz qalar, əgər bütöv xalq müqaviləni pozubsa, onda Rəbbin qəzəbi intiqama çevrilər və hamını cəzalandırar” [1].

Lakin, xüsusi mülkiyyətin meydana gəlməsi, icmanın dağılması və dövlətlərin formalaşması prosesləri qanunvericilik fəaliyyəti üçün zəruri şərait yaratdı ki, nəticədə qismən dövrümüzədək gəlib çatan ilk hüquqi abidələr (sənədlər, nümunələr) yaradılmağa başladı.

Dünya xalqlarının bu tarixi keçid mərhələlərinin təhlili göstərir ki, quldarlıq hüququnun formalaşması və inkişafı problemlərinə tarixi-coğrafi prinsipdən çıxış edərək, Qədim Şərq (Mesopotamya, Misir, Ön Asiya, Orta Asiya, Çin, Hindistan,) və Antik Qərbin (Qədim Yunanıstan və Roma) quldarlıq hüququ nöqtəyi-nəzərindən olmaqla, iki istiqamətdən öyrənilməsi məqsədəuyğundur. Məxsusi etnik tərkibləri, dövlət quruluşunun keyfiyyətə fərqli xarakterləri, təsərrüfat (məşğuliyyət) növləri və sair bu ölkələrin ümumilikdə hüquq texnikaları və hüquq mədəniyyətlərinin xüsusiyyətlərini müəyyən edirdi.

Bu istiqamətdə sonrakı münasibətlərin predmeti əmlak və ona hüquq əldə etməyin ilk və vacib yollarından biri kimi xüsusi hüquqi müqavilələr, onların meydana gəlmə səbəbləri, məzmunu, forması və sairidir.

Qədim dövlətlərin dövrümüzə qədər gəlib çatmış ilkin hüquq abidələri dövlətlərarası sazişlərdən sonra, əmlak münasibətlərinin tənzimlənməsi ilə əlaqədardır. Bütün dünyada olduğu kimi, Qədim Şərqin quldarlıq hüququnun da nadir xüsusiyyəti ilk növbədə əmlak münasibətləri ilə müəyyən olunduğundan, öhdəlik hüququnun inkişafı burada qanunauyğun təzahür hesab olunur.

Bəşər sivilizasiyasının ilkin dövrlərindən mübadilə (o, cümlədən müqavilə) münasibətlərinin daim aparıcı faktorlardan biri olduğunu sübut edən çoxlu sayda birbaşa və dolaylı arxeoloji, yazılı və sair sübutlar mövcuddur. Məsələn, bu cür materiallara əsasən, Qədim Misirin Qədim Çarlıq dövründə (e.ə. 2800 – 2250-ci illər) müxtəlif sənətkarlıq, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı, qulların və evlərin qarşılıqlı mübadilə olunması və belə əqdlərin ictimai yerlərdə şahidlərin iştirakı ilə, adları xüsusi sənəddə qeyd olunmaqla həyata keçirilməsi məlumdur.[2, s.32-33]

Daha sonrakı mərhələlərdə müxtəlif növ metalların, şüşənin və istehsal üçün vacib digər mürəkkəb material və xammalın əldə edilməsi iqtisadiyyatın strukturuna, xüsusən daxili və xarici ticarətin, malların daşınması, saxlanması, girov qoyulması, borc verilməsi, müvafiq ödənişlərin edilməsi və sairə əlaqədar

müqavilələrin həcmnin, dəfələrlə artmasına və onun forma və şərtlərinin müxtəlifliyinə böyük təkan verdi.

Tarix baxımından daha qədim olan Şərq sivilizasiyasında bu cür ictimai münasibətlərin tənzimləyən ilkin əsas hüquqi sənədlər qanunlar (normalar) toplusu kimi xüsusi tərtib olunmuş Hammurapi Qanunnaməsi (Qədim Babilistan) və Manu Qanunları (Qədim Hindistan), habelə, Misir, Assuriya, Çin və sair qədim dövlətlərin fraqmental şəkildə dövrümüzə qədər gəlib çatmış qanunları hesab olunur. Müqavilələrin bağlanması tələbi və onun təməl şərtləri ilkin olaraq məhz bu hüquqi sənədlərdə öz əksini rəsmi şəkildə tapmışdır.

Mesopotamiyada ticarət və təsərrüfat münasibətlərinin bu cür inkişafını əks etdirən sübutlara əsasən, müasir İrak Respublikası ərazisində yerləşən Yorgan-təpə, Arraphi, Kül-təpə, Şuşarra, Kalaat-Şerqat, Tell-Bill, və sair arxeoloji abidələrdə və digər yerlərdə tapılan coxsaylı sənədlərdə rast gəlinir.

Qədim akkad dilində yazılmış Hammurapi Məcəlləsi (Qanunnaməsi) - Babilistanın Eşnunna şəhər dövlətinin qanunlar külliyyəti idi. Onun əsasını arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmış “eramızdan əvvəl 2130-2088-ci illərdə qırx üç il hakimiyyətdə olmuş, Babilistanın bizə məlum olan birinci hökmdar sülaləsinin altıncı hökmdarı” [3, s.3]. Eşnunna şəhərinin hökmdarı olmuş Hammurapinin 2,25 metr hündürlüyündə qara bazalt daş üzərinə mixi yazılarla həkk etdiyi maddələr və onun dövrümüzə qədər gəlib çatmış gil löhfələrdən ibarət məktubları (55 ədəd) təşkil edir.

Bu günə qədər məlum olan bu ən qədim qanunlar külliyyəti 282 maddəyə bölünmüşdür. Məcəllə - giriş, nəticə və maddələrdən ibarətdir. Məcəllənin 1-5-ci maddələri - məhkəmə prosesi normalarını, 6-126-cı maddələri - mülki məsələlərin müxtəlif sahələrini, 127-195-ci maddələri - ailə, nigah və vərəsəlik hüquq qaydalarını, 196-282-ci maddələri müxtəlif (cinayət və cəza, gəmiçilik, iş heyvanlarının kirayəsi, qulların vəziyyəti və s.) məsələlərin hüquqi həllini nəzərdə tutur. Məcəllənin giriş hissəsində onun yaradılması məqsədinə işarə edilərək qeyd edilir ki, “... məni, qayğıkeş hökmdar, Allahdan qorxan Hammurabini, ölkədəki ədalətin işıq saçması, cinayətkarları və zalımları məhv etmək üçün, güclülərin zəiflərə zülm etməmələri üçün Şamaş kimi qaranlıqlardan yuxarı qalxaraq, ölkəni işıqlandırmaq üçün, Anum və Ellil xalqın rifahı üçün çağırıldı” [4, s.3].

Sənəddə belə bir müqəddimənin olması onun yarandığı zaman ictimai münasibətlərin (o cümlədən, müqavilə münasibətlərinin) tənzimlənməsi üçün hüquqi mənbə və konsepsiyanın hansı inkişaf səviyyəsinə çatdığını təsəvvür etməyə imkan verir. Yəni, mövcud cəmiyyətdə tənzimləmələrin amiranə şəkildə dikte edilməsi və bu ideologiya əsasında qurulmuş olduğu ortaya çıxır.

Hammurapi Qanunlarının 42-65, 100-126, 241-277 və sair maddələrində birbaşa sahibkarlıq (həmçinin, təsərrüfat və kommersiya) fəaliyyəti ilə əlaqədar icarə, borc, kredit, xidmət, girov, saxlama kimi müqavilələrin şərtlərinin müəyyənləşdirilməsi üçün əsas olmuş müddəə və normalar vardır. Bu maddələrdə torpaq icarəsi, bəzi müqavilə və yerinə yetirilməli işlərin müddətləri, icarəyə götürülmüş torpaq, iş alətləri və heyvanlardan istifadə, gəlirdən verilməli olan icarə

haqqının həcmi, torpağın üçüncü şəxsə icarəyə verilməsi, xidmət göstərilməsi və işlərin görülməsi, yüklərin daşınması, borc verilməsi, tacir və ticarət agentləri arasındakı münasibətlərin tənzimlənməsi və sairə əlaqədar konkret qaydalar müəyyən edilmişdir.

Mesopotamiyada da geniş yayılmış əqdlərdən biri olan alqı-satqı müqaviləsi şahidlərin iştirakı, imza tələbi (bəzən, imzaların möhürlə gücləndirilmiş olması) kimi, ciddi yazılı rəsmiləşdirmə tələb edirdi. Məsələn, Hammurapi Qanunnaməsinin 104-cü maddəsində tələb olunur ki, "... əgər tacir ticarətçiyə ticarət etmək (alqı-satqı) üçün çörək, yun, yağ və ya digər mallar verərsə, ticarətçi bunun pulunu yazılı qeyd edib, tacirə verməlidir. Ticarətçi tacirə verilən pul üçün qəbz almalıdır" [3, s.18-19]. Davamı olaraq, Qanunnamənin 105-ci maddəsində qeyd edilir ki, "... əgər, ticarətçi ehtiyatsızlıq edərək tacirə verilən pul üçün qəbz almazsa, onda qəbzi alınmayan pul, təqdim olunmuş sayılmır (hesaba alınmır)" [4, s.35].

Hammurapi Qanunnaməsində nağd alqı-satqı ilə yanaşı, satın alınan əşya-ya ödənişi müəyyən bir müddət üçün təxirə salınması və ya hissə-hissə ödənilməsini nəzərdə tutan kreditli alqı-satqı əqdləri də öz əksini tapmışdır. Bəzi alqı-satqı müqavilələrində eviksiya (əmlakın alıcıdan üçüncü şəxs tərəfindən tələb olunması) vəziyyətində satıcının zəmanət (təminat) verməsi haqqında qeyd-şərtə rast gəlinir.

Qeyd etmək vacibdir ki, Hammurapi Qanunnaməsində böyük tacirin (tamkarın) komissiya əsasında, ondan avans pul və ya mal alaraq ölkə ərazisinə səyahət edən agentlər (şamallıqlar) vasitəsilə ticarət əməliyyatları aparmasını tənzimləyən bir sıra maddələr (100-107) mövcuddur. Bu maddələrdə tərəflərin hüquq və öhtəlikləri, qarşılıqlı münasibətləri, ziyanın ödənilməsi, mübahisənin həlli, günahkarın cəriməsinin həcmi kimi məsələlərdən bəhs olunur. [4, s.35-36]

Məsələn, Qanunnamənin 106 və 107-ci maddələri agent və tacir arasında pula dair mübahisə yarandıqda, biri digərinin ona pul verdiyini dandığı halda, iddiaçı tərəf "... Allahın və şahidlərin şahidliyi ilə" qarşı tərəfə pul verdiyini deməlidir. Bundan sonra, cavabdeh tərəf agentdirsə, o göstərilən məbləğin üç qatını, tacirdirsə altı qatını qarşı tərəfə verməlidir. [3, s.19]

Qədim Şərq ölkələrinin qanunvericiliyini araşdırdıqda görürük ki, müqavilə və alqı-satqı şərtlərinin pozulması və ya vicdansız aparılmasına görə kifayət qədər ciddi cərimə və cəzalar nəzərdə tutulurdu. Məsələn, başqasının əmlakını xəbərsiz (oğurlanıb) satılması ilə əlaqədar Hammurapi Qanunnaməsinin, 9-cu maddəsinin sanksiya hissəsində göstərilir ki, "Satıcı bir oğru kimi oldürülsün; əmlakı itmiş (oğurlanmış) mülkiyyətçinin malı geri bərpa olunsun; alıcının pulu isə satıcının əmlakı hesabına ödənsin" [4, s.15].

Borc müqaviləsinin də mühüm yer tutduğu Qədim Şərqin hüquq abidələrinə diqqət yetirdikdə görürük ki, borc münasibətləri ümumiyyətlə çox sürətlə inkişaf edərək, özünün ifrat formasına - sələmçiliyə keçdiyini görürük. Coğrafi yerləşməsi və təbii şəraitlə əlaqədar ticarət və sələmçilik Qədim Babilistanda daha geniş miqyas almışdı. Digər ölkələrdən daim tacirlərin gəlməsi, intensiv mal

və pul dövriyyəsi ticarəti əkinçilik və maldarlıqdan daha əlverişli edir və Babil tacirlərinin əlində çoxlu pul kütləsinin toplanmasına səbəb olurdu ki, bu ticarət və sələmə yönəldilirdi. Ona görə də, dövlətlərin əsas vəzifələrindən birinin öz tariflərini təyin etməklə sələmçiliyə qarşı mübarizə aparmaqdan ibarət idi.

Hammurapi, borclunu kreditorun özbaşınalığından qorumaq və borc köləliyinin qarşısını almıq məqsədilə istənilən borcun ödənilməsi üçün üç illik bir müddət təyin edərək, Qanunnaməsinin 117-ci maddəsində göstərirdi ki, “Kimsə borcu varsa və buna görə arvadını, oğlunu və ya qızını pulla satıbsa və ya borc köləliyinə veribsə, onda onlar alanın və ya borc verənin evində yalnız üç il ərzində xidmət edirlər. Dördüncü il onlar azad edirlər” [3, s.20].

Həmin dövrdə geniş yayılmış müqavilə növlərindən biri də, icarə müqaviləsi idi. Cəmiyyətdə geniş yayılmış bu müqavilə əsasən hakim sülaləyə, məbədə və digər torpaq sahiblərinə məxsus torpaqların əldə edilən məhsulun müəyyən faizinin icarə verənə ödənməsi şərti ilə icarəyə götürülməsi üçün istifadə edilirdi [1, s.30-31].

Hammurapi Qanunnaməsində əmlak (iş heyvanları, kənd təsərrüfatı ləvazimatları, gəmilər və sairin) kirayə edilməsindən (müqaviləsindən) də bəhs olunur. Lakin, bəzi müəlliflərin də qeyd etdiyi kimi, sənəddə ən çox yayılmış kirayə müqaviləsinin - xidmət kirayəsi olduğunu görürük. Belə ki, Qanunnamədə həkim xidmətləri (215-223-cü maddələr), baytar xidmətləri (224-226-cı maddələr), tikinti xidmətləri (229-233-cü maddələr), gəmiçilik xidmətləri (2234- 240), kənd təsərrüfatı işçiləri (273-cü maddə), həmçinin çoban, bağban, daşyonan, gəmiçilik və digər peşələr üzrə kirayə xidmətlər şərtləri və tərəflərə dəymiş zərərə görə məsuliyyətdən bəhs olunur.

Daşınma müqaviləsi ilə əlaqədar Hammurapi Qanunnaməsində əşyanın daşınma zamanı mənimlənməsi (112-ci maddə) [3, s.19-20] görə oğurlanan malın altı misli miqdarında maliyyə sanksiyası müəyyənləşdirmişdir.

Hammurapi Qanunnaməsində göstərilən müqavilə formalarından biri də, tapşırıq müqaviləsidir ki, biz buna sənədin 100-105-ci maddələrində rast gəlirik. Məsələn, 100-cü maddədə göstərilir ki, ticarət agentı (şamul) böyük tacirin (tamkarın) pulu ilə gedib ticarətlə məşğul olub qazanc əldə etdikdən sonra, “hara getməsi, nə qədər qazanması, bütün gümüşün (tamkardan ticarət üçün aldığı - E.Q) faizini, götürdüyünü məbləği hesablamalı və günlərini saymaqla, öz tamkarına ödəməlidir” [3, s.18]

Bir sıra əqdlər üçün ortaqlıq müqaviləsi mühüm birləşdirici forma kimi çıxış edirdi. Bu müqavilə formasına görə ortaqlığın hər hansı bir üzvünün öhdəlikləri yerinə yetirmədiyi təqdirdə digər üzvlərin hər birinin öz payları ilə üçüncü şəxslər qarşısında məsuliyyətli olması xarakterik idi. Bu formanın əhəlinin müəyyən təbəqələrinin öz fəaliyyətlərini həyata keçirməyin özəl formasına keçməkdə çətinlik çəkirdiləri və buna görə də hələ icma dövründən qalma ortaqlıq adətlərini saxlamaları ilə də izah edirlər [5, s.18]. Yeri gəlmişkən, baxılan müqavilə növü sonradan Roma hüququnda geniş yayılaraq, inkişaf etdi.

Qədim Şərqi əksər dövlətləri üçün alqı-satqı müqaviləsinin birbaşa mübadilə ilə əlaqəli olması xarakterikdir. Natural təssərifatın uzun müddət hakim olduğu bir şəraitdə əmtəə dövriyyəsi üçün mübadilə müqaviləsi daha rahat görünürdü. Xammalın bolluğu əhalinin müxtəlif sənətkarlıq növləri ilə məşğul olmasına imkan yaradırdı ki, bu da onların öz istehsal etdikləri məhsulları mübadilə etməklə, ümumi əmtəə dövriyyəsini təşkil etmələrinə mane olmurdu. Qədim Asuriya və Misirdə bu cür mübadilə münasibətləri xüsusilə uzun müddət davam etmişdir.

Başqa sözlə, mübadilə və alqı-satqı münasibətləri özlərini cəmiyyətin inkişafının müxtəlif mərhələlərinə uyğun əks etdirirdi. Əmtəə-pul münasibətlərinin yaranmasından əvvəl, əmtəə dövriyyəsi və ehtiyacların təmin olunması üçün mübadilədən geniş istifadə edilir, daha sonra əmtəənin pul ekvivalenti yarandıqda, vasitə kimi mübadilə tam aradan qalxmasa belə, dövriyyədə əsasən alqı-satqı müqaviləsinə üstünlük verilməyə başlayır.

Qədim Misir qanunlarına görə, alqı-satqı əqdləri və xüsusən də torpaqların satılması ilə əlaqədar müqavilələrin bağlanması aşağıdakı üç ardıcıl mərhələdə həyata keçirilirdi: “Birinci - malın satılması ilə əlaqədar alıcı və satıcı arasında ödənişin edilməsi göstərilməklə, razılaşma əldə edilirdi; İkinci - satıcı, müqaviləni and içməklə təsdiq etməli idi ki, buda əqdin baş tutmasına müəyyən bir dini xarakter verirdi; Üçüncü - alıcı torpaq mülkiyyəti hüququna girmək üçün məhkəməyə getdik, bundan sonra alıcının adı satıcının adı əvəzinə torpaq kitablarında qeyd edildi. Sonrakı dövrlərdə müqavilənin bağlanması üçün and içmə mərhələsi aradan qalxdı və yalnız birinci və üçüncü mərhələ hərəkətləri tətbiq zəruri olaraq qaldı.” [5, s.18]

Qədim Hindistan ədəbiyyatı və tarixi üçün mühüm mənbə hesab olunan - Manu Qanunları hüququ baxımdan da çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Meydana gəlmə tarixi e.ə II və b.e II əsrləri arasındakı dövrü əhatə edən, Manu Qanunları - dini-mənəvi, sosial-siyasi, əxlaqı, hüquqi, məişət, ailə, hərbi, təsərrüfat, ticarət, müqavilə, cinayət, cəza, idarəçilik, gigiena və sair məsələlərə dair normalar toplusudur. Həmçinin, bu Qanunların əsasını təşkil edən dharmashastralarda mülki və cinayət qanunvericiliyinin müddəaları ilə yanaşı müxtəlif varna üzvlərinin vəzifələri və ailə həyatının normalarına da yer verilmişdir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, Hind tarixinin klassik dövrünün (e.ə. 500 - b.e. 500-cü illəri) ortasında meydana gələn Manu Qanunnaməsi öz zamanının sosial-iqtisadi və idoloji gerçəkliyinin təsirindən kənar qala və mövcud ola bilməzdi. Bu mənada Hind cəmiyyətinin kastalara bölünməsinə dair hakim idoloji doktrina da bu hüquqi sənəddə öz əksini tapmışdır. Qanunnamənin I Fəslinin 31-ci maddəsində göstərilir ki, “Aləmlərin firavanlığı üçün o (Brahma) öz dodaqlarından, əllərindən, qıçlarından və ayaqlarından (müvafiq olaraq) brahmanlar, kşatrilər, vaişılər və şudraları yaratdı” [6, s.15].

Bunun məntiqi davamı olaraq, qeyd edilir ki, Rəbb (Brahma) bütün bu kainatı saxlamaq üçün xüsusi peşələr yaratdı. Beləliklə, (Vedaların) təlimi, öyrənilməsi, özü və başqaları üçün qurbanlar verilməsi, sədəqə alınması və paylan-

ması - brahmanlar üçün; Təbəələrin qorunması, (sədəqə) paylanması, qurban verməsi, (Vedaların) öyrənilməsi və dünya həzzlərinə uymamaq - kşatrilər üçün; Mal-qaranın oatlanması və həmçinin (sədəqə) paylanması, qurban verilməsi, (Vedaların) öyrənilməsi, ticarət, sələmçilik və əkinçilik - vaysilər üçün; Bu varnalara təvazökarlıqla xidmət etmək - şudralar üçün uyğun peşə olaraq müəyyən olunduğu göstərilir (Bax: *Manu Qanunnaməsi*. I Fəsil. 87–91-ci maddələr) [6, s.19].

Cəmiyyətin bu cür varnalara bölünməsi Qədim Hindistan cəmiyyətində mülki (o, cümlədən öhdəlik və müqavilə) münasibətlərinin baza şərtlərini müəyyənləşdirirdi. Qeyd olunan bölgüdəndən görüldüyü kimi, sahibkarlıq (təsərrüfat, ticarət və s.) fəaliyyəti ilə məşğul olmaq əsasən vaysilərin üzərinə qoyulurdu. Cəmiyyətin ən işgüzar (maddi nemətlər yaradan) hissəsi vaysilər olduğundan birbaşa sahibkarlıqla əlaqədar müqavilələrin tətbiqi də əsasən onların fəaliyyəti ilə bağlı idi. Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, “təsərrüfat” termini Qədim Hindistanda əkinçilik, maldarlıq və ticarətlə əlaqədar işlərin hamısını ehtiva edirdi.

Beləliklə, qədim Hindistan qanuni abidəsi - “Manu Qanunları” sahibkarlıqla əlaqədar müqavilələrin müxtəlif aspektləri ilə bağlı bir sıra şərtləri və qaydaları müəyyənləşdirirdi. Bunu Qanunnamənin VIII fəslində verilmiş aşağıda qeyd olunan bəndlərdə aydın görmək mümkündür:

Borc haqqında:

“154. Kimsə, borcu ödəyə bilməyərək yenidən əqd bağlamaq istədikdə, o borc faizini ödəyərək müqaviləni yeniləyə bilər.

155. Əgər borclu, həmin vaxt pulu gətirməyibsə, o, müqaviləni təzələyir; lakin o müvafiq olaraq artan faiz də ödəməlidir.”

Yüklərin daşınması haqqında:

“156. Dəqiq yeri və vaxtı razılaşıldığı halda daşınma müqaviləsinin çatdırılma yeri və vaxtı ilə bağlı şərtlərini pozan şəxs bunun üçün haqq almır.”

Müqaviləninin təməl şərtləri haqqında:

“163. Sərxoş, ruhi xəstə, hüququ olmayan, qul, uşaq, qoca və səlahiyyəti olmayanlarla bağlanan müqavilə (vyavahara) - etibarsızdır.

164. İşgüzar münasibətlərdə qəbul olunmuş qanunlara (dharmalara - E.Qocayev) zidd olaraq bağlanmış müqavilə, hətta gücləndirilmiş olsa belə, heç bir hüquqi qüvvəyə malik deyil.

165. Saxta girov və ya alqı-satqı, saxta hədiyyə verilməsi və ya onun qəbulu harada aşkar edilərsə, belə fırıldaq görünən hər şey ləğv edilməlidir.”

Müqavilədə varislik şərtləri haqqında:

“166. Əgər borclu itkin düşübsə, borc isə onun ailəsi üçün xərclənibsə, onda borc onun qohumları tərəfindən, hətta əmlak bölündükdən sonra ayrı yaşasalar da onların hesabına ödənilməlidir.”

Xidmət müqaviləsinin icrası şərtləri haqqında:

“215. Xəstə olmayan maddəli işçi (bhrta), saymazlıq edərək müəyyən edilmiş işi yerinə yetirmədikdə o səkkiz krişnal cərimə olunmalı və ona əmək haqqı ödənilməməlidir.”

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, “əqd” anlayışına ilk dəfə bu qədim hind hüquq abidəsinin VIII fəslinin 131-ci maddəsində rast gəlinir. Burada qeyd olunur ki, “Yer üzərində ticarət əqdləri zamanı istifadə olunan mis, gümüş və qızılın [çəki vahidlərinin] adlarını tam təsvir edəcəyəm”. [6, s.134-135]

Sənədin VIII fəsilinin 195-ci maddəsində isə kommertiya siri ilə əlaqədar qeyd olunur ki, “Əgər hər hansı bir depozit təkliddə (ikilikdə – E.Qocayev) alınmış və ya verilmişdirsə, o təkliddə geri verilməlidir. Verildiyi kimi, qaytarılmalıdır” [6, s.137].

Ticarətin geniş yayılması qanunvericidən müvafiq qaydaları əks etdirən (ictimai münasibətləri tənzimləyən) kifayət qədər normativ aktların yaradılmasını tələb edirdi. Buna görə, o dövrdə mövcud olan müqavilələr arasında, alqı-satqı müqaviləsini xüsusilə qeyd etmək lazımdır.

Manu Qanunnaməsinin müddəələrindən görünür ki, onun tərtib olunduğu dövrdə ticarət dövlətin ciddi nəzarətində olmaqla, ona hakimiyyətin davamlı müdaxiləsi və inhisarı qanunlaşdırılmışdı. Məsələn, Qanunnamənin VIII fəslinin 399-cu maddəsinə əsasən, “hökmdar onun inhisarında olan, həmçinin ölkədən çıxarılması qadağan olunmuş malları ölkədən çıxaran tacirin bütün əmlakı müsadirə etməlidir” [7]. Daha sonra Qanunnamənin həmin fəslinin 401-ci maddəsində göstərilir ki, “hardan alınması, hara göndərilməsi, saxlanma müddəti, gəliri (vrddhi) və xərclərinə (ksaya) baxaraq, bütün malların alış-satış qiymətləri təyin etməlidir” [6, s.137].

Manu Qanunnaməsində əşyanın daşınma zamanı korlanmasına görə həmin malın tam həcmi miqdarında maliyyə sanksiyası müəyyənləşdirmişdir (VIII Fəsil. 408-ci maddə). [6, s.153]

Hindistan qanunlarına görə əqdlər vicdanlı və vicdansız şəkildə fərqləndirilirdi. Əgər kontragentlərdən biri pis niyyət olmadan hərəkət edərdisə, xüsusən, qarşı tərəfin özgəninkiləşdirdiyi əmlakın sahibi olmadığını bilməyərək əqdin tərəfi kimi çıxış edərdisə, onda o məsuliyyətdən azad olunurdu. Bənzər hallar dharmashastralarda da qeyd olunur (Manu Qanunnaməsi, VIII Fəsil, Maddə 202).

Hər iki tərəf də qaydaları bilmədən pozduqda və ya əqd bağlamaq üçün müəyyən edilmiş şərtlərə əməl etmədikdə, bu cür əqdlər sadəcə ləğv edilir və əmlak onu özgəninkiləşdirmiş şəxsə qaytarılırdı. Manu Qanunnaməsində xoş niyyət dedikdə daha çox əqdin aşkarlığı nəzərdə tutulur.

Alqı-satqı obyektini həm daşınmaz (məsələn, heyvanlar, istehsal olunmuş və ya yetişdirilmiş məhsullar), həm də daşınmaz əmlak (ev, torpaq sahəsi, meyvə bağı və s.) ola bilərdi. Hər bir halda, mallara qoyulan tələblər eyni dərəcədə ciddi idi. Belə ki, Manu Qanunnaməsinin “Satış dələduzluğu”ndan bəhs edən bəndində qeyd olunur ki, “Başqa mal ilə qarışdırılmış mal, qüsurlu, çəkisi iddia olunanndan az olan, mövcud olmayan və gizli olan mal satıla bilməz” (Manu Qanunnaməsi, VIII Fəsil, 203-cü maddə).

Qədim Çin tarixi ayrı-ayrı sulalələrin hakimiyyətdə olma dövrlərinə uyğun olaraq, dörd (Şan (İn) - e.ə. XVIII-XII əsrlər; Çjou - e.ə. 12-ci - 221; Sin - e.ə.

221-207; Xan - e.ə. 207 - b.e.220) mərhələyə bölünür. [8, s.381-382] Dördüncü mərhələ quldarlıqdan feodalizmə keçidin başlaması ilə xarakterizə olunur.

Qədim Çinin hüquqi düşüncəsinin formalaşmasına bəzən zidd mövqelərdən çıxış etmələrinə baxmayaraq, Konfutsinin (Kun Syu, e.ə. 551-479-ci illər) etno-siyasi doktrinası, Mao Sızının (Mo Di, e.ə. V-IV-cü əsrlər) fəlsəfi fikirləri və Legistlər (qanunların aliliyinə əsaslanan) fəlsəfə məktəbi nümayəndələrinin əsərləri mühüm təsir göstərmişdir. [8, s.399-400]

“Qədim Çin hüququnda yazılı müqavilələr yalnız böyük əqdlər üçün deyil, paltar və ya ev əşyalarının satılması kimi, kiçik sövdələşmələr üçün də adi bir hal idi. Çünki müqavilə iddianı sübut etmək üçün məcburi bir vasitə idi və hakimlər tərəflərdən onun təqdim olunması tələb olunurdu. İstisnalara yalnız tacirlər arasında bağlanan əqdlərlə əlaqədar yol verilə bilərdi”. [5, s.18]

İlk Çin tarixçisi (“Çin tarixinin atası”) Sıma Sıyan (e.ə. II-I əsrlər) 130 fəsilədən ibarət məşhur “Tarixi qeydlər” əsərində Qədim Çinin təsərrüfat və ticarət həyatı (o, cümlədən müqavilə münasibətləri) haqqında da xeyli məlumatlar vermişdir. Eyni zamanda, tarixçi Çinin təsərrüfat həyatı ilə yanaşı, ölkəsinin xarici ölkələrlə olan ticarət münasibətlərindən, xüsusən, Şimalda yaşayan hunlara (çin dilində - “syunn”) Çin dövlətinin bol hədiyyələr verməsi və ticarət aparmaları üçün geniş şərait yaratmasını da qeyd edir. [9]

Hunlar haqqında xeyli məlumat verən Sıma Sıyan göstərir ki, “hunlar yazıdan istifadə etmədilər və onlar bütün müqavilələri şifahi bağlayırdılar”. [9]

E.ə. IV əsrdə Sin sülaləsinin hakimiyyəti dövründə imperator mükafatları, icma torpaqların alınması və ələ keçirilməsi və sair vasitəsilə, torpaq üzərində xüsusi mülkiyyətin bərqərar olunması, torpaqların hərbi və mülki məmurların, tacirlərin əlinə keçməsi müqavilə münasibətlərinin inkişafına təkan verdi.

Müqavilə münasibətlərinin ən erkən forması malların qarşılıqlı ekvivalent dəyişilməsinə xidmət edən mübadilə müqaviləsi (barteri) ilə bağlı idi. Alqı-satqı müqavilələrinə gəlincə, dövlət onların bağlanmasını öz nəzarətinə götürmüşdü. E.ə. IV-III əsrlərdə xüsusi məmurlar bu kateqoriya əqdlərin qeydiyyatını aparırdılar. Məsələn, qulların alqı-satqı müqaviləsi yazılı sənəd (danşu - “qırmızı sənəd”) vasitəsilə rəsmiləşdirilirdi. Danşu dövlət məmuru tərəfindən qeydiyyata alınır və qulun sahibində saxlanılırdı. [10]

Müqavilə şahidlərin iştirakı ilə yazılı və şifahi şəkildə bağlanırdı. Torpaqların alqı-satqısı üçün müqavilə bağlanarkən icma nümayəndələrinin iştirakı zəruri idi və onların adları satış fakturasına daxil edilirdi. Müqavilə bağlandıqdan sonun müvafiq dövlət rüsumu ödənilirdi. Müqavilə dövrüyyədə olan həm daşınar, həm də daşınmaz əmlak üzrə bağlanılırdı. Buna bənzər qaydalara qədim Misir və Mesopotamiyada, daha sonralar isə Roma müqavilə münasibətlərinin ilkin dövrlərində rast gəlinir.

Qədim Çin hüququnda müqavilə münasibətləri təcrübəsi kifayət qədər erkən meydana gəlməyə başlamış və getdikcə inkişaf edərək, mübadilə (ən qədimi), alqı-satqı (mütləq yazılı və dövlət xəzinəsinə rüsumlarının ödənilməsi ilə), müxtəlif əmlakın, o cümlədən qulların bağışlanması, borc (qəbz əsasında), gi-

rov, muzd, torpaq icarəsi (xüsusən, Çjou sülaləsi dövrü) və sair müqavilə formalarını əhatə edirdi. Həmçinin, ölkədə sələmçilik və borclunun ödəmədiyi öhdəlik üçün torpağın satılması, ailə üzvünün və ya özünün qul kimi satılması qaydası mövcud idi. [10]

Qeyd etmək lazımdır ki, Qədim Şərqdə dövrdən, ölkədən, regiondan, ilin fəslindən, subyektlərin sosial aidliyi və sairdən asılı olaraq, borc müqavilələrində faiz dərəcələri həddən artıq fərqli idi. Məsələn, Qədim Çində regiondan asılı olaraq bu faizlər 5-20% təşkil etdiyi halda, “Assuriyada borc pula və ya buğdaya görə dəqiq möhkəmlənmiş faizləri mövcud deyildi. Ona görə də kreditörün istənilən faizi almaq hüququ və imkanı var idi”. [11, s.366]

Maraqlı məsələlərdən biri də öhdəliklərin yerinə yetirilməsi ilə bağlı idi. Qədim Şərq dövlətlərində müqavilə şərtlərinin yerinə yetirilməsində əsasən kreditörün mövqeyi birmənalı (bəzən isə sərt şəkildə) müdafiə olunsa da, borcluya ödəmə imkanı verilməsi və sanksiya tətbiqi zamanı bəzən müəyyən güzəştlər (Məsələn, Qədim Hindistan və Babilistanda) də nəzərdə tutulurdu.

Qədim Şərqlə qeyd olunan hüquq mənbələrinin yuxarıda verilmiş bəzi misallardan da göründüyü kimi, bu dövlətlərdə müxtəlif səviyyələrdə müqavilələrin mövcud qanunlara uyğun tərtib olunması, kontragentlərin hüquq qabiliyyətli və fəaliyyət qabiliyyətli olması, müqavilənin obyektinin real mövcud olması, etibarsızlığı, müddəti, müqavilənin icra yeri və vaxtının dəqiq olması, aşkarlığı və şahidlərin iştirakı ilə bağlanması, satıcının malın sahibi olması, alıcıya əmtəə haqqında tam məlumat verilməsi və sairə ilə bağlı müqavilə hüququ üçün çox mühüm şərtləri müəyyənləşdirilmişdir. Bunlar bəşər sivilizasiyası tarixində müqavilə hüququnun əsaslarını qanunvericilik səviyyəsində müəyyənləşdirən ilkin rəsmi sənədlərin sonrakı nəsillər üçün miras qoyduğu başlanğıc normalardır.

Beləliklə, görürük ki, Mesopotamiya, Misir, Assuriya, Hindistan, Çin və digər qədim Şərq dövlətlərinin hüququ sonrakı dövrdə quldarlıq cəmiyyətləri və dövlətlərində öhdəliklər hüququnun inkişafı və müqavilə münasibətlərinin xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsinə mühüm təsir göstərdi ki, bu da Qədim Yunanıstan və Roma hüququnda aydın müşahidə olur.

İstinadlar:

1. Аннерс Э. История европейского права. М., 1994.
2. История Древнего Востока. Редколлегия. Под. Ред. В.И. Кузицина. М., 1979.
3. The Code of Hammurabi. By Percy Handcock. London. 1920. page 3. Copybook of the Yale University Law Library.
4. The Code of Hammurabi. By Robert Francis Hamper. London, 1904. Reprinted, Chicago, 1994.
5. Чалая Л. А., Лядова А.В. История Договорного Права. Владимир, 2008.
6. The Law Code of Manu. Translated by Patrick Olivelly. OXFORD University Press. (I. 31). New York, 2004.
7. Академия Наук СССР. Институт Востоковедения. Памятники Литературы Народов Востока. Законы Ману. Перевод С.Д.Эльмановича. <http://www.koltunov.ru/WordLiterature/ZakonyManu.htm>
8. История Древнего Востока. Редколлегия. Под. Ред. В.И. Кузицина. М., 1979.

9. Сыма Цянь. Исторические Записки. Ши Цзи. Глава 110. Повествование о Сюнну. http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/China/I/Syma_Tsjan/Mat_sunnu_1/frame11.htm

10. <https://lawbook.online/gosudarstva-zarubejnogo-pravo/pravo-drevnego-kitaya-35017.html>

11. Авдиев В.И. История Древнего Востока. М., 1984

ДОГОВОРНОЕ ПРАВО ГОСУДАРСТВ ДРЕВНЕГО ВОСТОКА

Эльдар Годжаев*

Резюме

В статье рассматриваются древние восточные правовые документы, которые находятся в начале исторического развития и правильного понимания сущности современных научно-теоретических, нормативно-правовых и практических проблем договорного права. В ней также анализируются содержание и исторические социально-экономические причины появления и применения основных соответствующих положений, норм, институтов и контрактных форм этого периода.

Чтобы изучить предмет, автор в хронологическом порядке привлекал к исследованию официальные документы (Закон Хаммурапи, Законы Ману) и исторические (про древний Египет, Ассирия, Китай и Гунны) данные, которые возникли в древне восточных странах (Месопотамия, Египет, Ассирия, Индия, Китай) и в первые определили на уровне законодательстве нормы договорного права в истории человеческой цивилизации.

Ключевые слова: договорное право, обязательства, история, древний восток, торговля, закон Хаммурапи, законы Ману.

CONTRACT LAW OF THE ANCIENT EASTERN STATES

Eldar Gojayev**

Abstract

The article examines the ancient Eastern legal documents which are at the beginning of historical development of the contract law, in order properly understand its essence, modern scientific-theoretical, normative-legal and practical problems. It analyzes the content and historical socio-economic reasons for the emergence and application of the main relevant provisions, norms, institutions and forms of contracts.

In order to study the topic, author in chronological order involves into research the official documents (Hammurabi Law, Manu Laws) and historical (about ancient Egypt, Assyria, China, and the Huns) information that define initial contract law norms at the legislative level, firstly in the history of human civilization, in the Ancient East countries (Mesopotamia, Egypt, Assyria, India, China).

Keywords: contract law, obligations, history, ancient east, trade, Hammurabi Law, Manu Laws.

* д.ф.п.п., докторант Института права и прав человека НАНА

** Ph.D. in Law, Doctoral student of the Institute on Law and Human Rights of ANAS

MÜLKİ HÜQUQ

İDDİA MÜDDƏTİNİN PROSESSUAL XÜSUSİYYƏTLƏRİ İLƏ BAĞLI BƏZİ PROBLEMLƏR

Şükür Yusifov^{*}, Firuzə Qafulova^{}**

Xülasə

İddia müddəti və onun tətbiqi mülki dövriyyə iştirakçıları arasında yaranmış olan mübahisə və ixtilafların obyektiv həqiqət prinsipi əsasında həll edilməsində ən mühüm vasitədir.

Məqalədə iddia müddətinin başlanma anı, onun kəsilməsi, dayandırılması və bərpası əsasları tədqiq edilmiş, iddia müddətinin prosessual xüsusiyyətləri və bu müddətlərin ötürülməsinin doğurduğu hüquqi nəticələr araşdırılmış, müqayisəli təhlillər aparılmaqla nəzəriyyədə və təcrübədə rast gəlinən problemlərə münasibət bildirilmişdir.

Acar sözlər: müddət, iddia, dayandırılma, kəsilmə, bərpa, öhdəlik, borclu.

İddia müddətinin düzgün hesablanması üçün onun axımının hansı andan başlanması çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Ümumi qaydaya uyğun olaraq müddətin axımı təqvim tarixindən və ya müddətin başlanması üçün müəyyən edilmiş hadisənin baş verməsindən sonrakı gün başlanır, amma qanunvericilikdə iddia müddətinin axımının başlanması ilə əlaqədar müxtəlif qaydalar müəyyən edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin 377-ci maddəsində qeyd edilmişdir ki, iddia müddətinin axımı şəxsin öz hüququnun pozulduğunu bildiyi və ya bilməli olduğu gündən başlanır [2, s.264]. Deməli, şəxsin öz hüququnun pozulduğunu bildiyi və ya konkret hallar əsasında bunu bilməli olduğu gündən iddia müddətinin axımı başlanır.

Bu ümumi qaydadan qanunvericiliklə müəyyən edilən bir sıra kənarçıxmalar mümkündür. Məsələn satılmış əşyaların qüsurları haqqında iddia pretenziyanın verildiyi gündən altı ay ərzində qaldırıla bilər İcra müddəti müəyyən edilmiş öhdəliklər üzrə iddia müddətinin axımı icra müddəti bitdikdən başlanır.

İcra müddəti müəyyən edilmiş və tələb etmə anı ilə müəyyən edilmiş müddətlər üçün isə ayrı qayda müəyyən edilmişdir. Belə ki, bu halda iddia müddətinin axımı kreditörün öhdəliyi icra etmək tələbini irəli sürmək hüququnun əmələ gəldiyi andan başlanır. Borcluya tələbi icra etmək üçün güzəştli müddət verilmişdirsə iddia müddəti göstərilən müddət bitdikdən sonra başlanır. Öhdəliklərdən irəli gələn tələblərə görə iddia müddətinin axımının başlanması öhdəliyin məzmununa əsasən təyin edilir. İddia müddəti öhdəliyin məzmunu hərəkəti etməkdən ibarət olduğu hallarda bu hərəkətin edilmədiyini andan başlanır.

Öhdəlikdəki hərəkət tərəflərin şərtləşdirdiyi müddətdə başlanmalıdır. Belə öhdəliklərdə iddia müddətinin axımı icra müddətinin başa çatdığı andan baş-

^{*} h.ü.f.d., Bakı Dövlət Universitetinin dosenti

^{**} Bakı Dövlət Universiteti, Mülki hüquq kafedrası

lanır. Əgər öhdəlik qabaqcadan müəyyən edilmiş müddət ərzində yox, kreditörün tələbinə əsasən icra edilmədirsə, ona müddət belə hallarda borclu şəxsə verilən yeddi günlük müddətin başa çatdığı andan başlanır.

Bununla bərabər, qanundan, müqavilədən və ya öhdəliyin məzmunundan kreditörün tələbinə əsasən dərhal icra etmək vəzifəsi meydana gələ bilər. Məsələn, əşyaları saxlanca vermiş şəxs onları saxlayan istənilən vaxt tələb etmək hüququna malikdir. Bu hallarda iddia müddətinin axımı kreditör tərəfindən tələbin qaldırıldığı gündən sonrakı növbəti gündən başlanır. Bəzən şəxsin diqqətsizliyi, səhlənkarlığı, biganəliyi, təsərrüfatsızlığı və s. səbəblərinə görə öz hüququnun pozulmasından xəbəri olmur. Bu zaman iddia müddətinin axımı hüququn pozulduğu gündən yox, şəxsin öz hüququnun pozulmasını bilməli olduğu gündən başlanır.

Qanun iddia müddətinin axımının başlanğıcını subyektiv anla əlaqələndirir. Subyektiv an şəxsin öz hüquqlarının pozulduğunu bildiyi və ya bilməli olduğu andır. Vaxt obyektiv olaraq mövcud olur. Vaxtın mövcud olması bizim şüurumuzdan kənarıdır. Məhz buna görə də, vaxt fasiləsiz xarakterə malikdir. Vaxtı dayandırmaq, kəsmək, bərpa etmək olmaz. Elə vaxt dövrləri vardır ki, onlar qanunda nəzərdə tutulan hallar mövcud olduqda, iddia müddətinə hesablanmağa da bilər, hesablanmaya da. Burada söhbət iddia müddətinin axımına təsir göstərərək onu dayandıran, vaxtında iddia verilməsini çətinləşdirən hallardan gedir. Həmin hallar iddia müddətinin fasiləsiz və arası kəsilməyən axımına təsir göstərir. Həmin hallar tərəflərin iradəsindən asılı olmayan hallardır və onlar obyektiv xarakter daşıyaraq iddia müddətinin axımının dayandırılmasına səbəb olur. İddia müddətinin axımının dayandırılmasının mahiyyəti ondan ibarətdir ki, obyektiv səbəblərdən şəxsin iddia irəli sürmək imkanının olmadığı vaxt dövrü iddia müddətinə daxil edilmir. Qeyd edilən səbəblər ardan qalxdıqda isə iddia müddətinin axımı davam edir, müddətin qalan hissəsi isə altı aya qədər uzadılır. İddia müddəti pozulmuş hüququn məhkəmə, arbitraj və münisflər məhkəməsi vasitəsilə məcburi həyata keçirilməsini tələb etmək imkanının verən müddətdir. Lakin bəzən qeyd edilən dövrdə elə vəziyyət yarana bilər ki, bu səlahiyyətli şəxsə iddia qaldırmaqda mane olsun. Belə vəziyyətlərin üzrlü hesab edildiyi hallarda iddianın müddətinin axımı dayandırılır.

İddia müddətinin axımının dayandırılması qanunla iddianın axımını dayandırmaya əsas verən vəziyyətin mövcud olduğu vaxt ərzində keçən müddətin iddia müddətinə daxil edilməməsi deməkdir [9, s.291]. İddia müddətinin axımının dayandırılmasına səbəb olan hallar Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin 379-cu maddəsində göstərilmişdir:

- iddianın irəli sürülməsinə fəvqəladə və həmin şəraitdə qarşısı alınma bilməyən hal (qarşısı alınmaz qüvvə) mane olduqda;
- iddiaçı və ya cavabdeh hərbi vəziyyətə keçirilmiş silahlı qüvvələrin tərkibində olduqda;
- müvafiq icra hakimiyyəti orqanı öhdəliklərin icrası üçün möhlət (moratorium) müəyyənləşdirdikdə;

- fəaliyyət qabiliyyəti olmayan şəxsin qanuni təmsilçisi olmadıqda;
- müvafiq münasibəti tənzimləyən qanunun və ya digər normativ hüquqi aktın qüvvəsi dayandırıldıqda [2, s.272].

İddia müddətinin axımının dayandırılmasına səbəb olan əsaslardan biri qarşısı alınmaz qüvvədir. Qarşısı alınmaz qüvvə fəvqəladə və həmin şəraitdə qarşısı alınmaz qüvvə rolunda həm dağıdıcı təbiət hadisələri və təbii fəlakət, həm nəqliyyatın, rabitənin, məhkəmənin və digər orqanların normal işini pozan ictimai hadisələr, həm də öz xarakterinə görə müstəsna və qeyri-adi hallar çıxış edə bilər. Bu hallar vaxtında vaxtında iddia verilməsinə mane olur. Bəzən qarşısı alınmaz qüvvə fors major anlayışı ilə əhatə edilir. Fors major fransız sözü olan “force majeure” sözündən götürülmüşdür. Mənası təbii hadisə deməkdir [10, s.537].

Bir qayda olaraq, qarşısı alınmaz qüvvə dağıdıcı xarakter daşıyır. Bu da iddianın əsaslandırılması üçün zəruri olan sənədlərin və digər materialların bərpası üçün müəyyən vaxt dövrü lazımdır. Həmin dövr ərzində iddia müddətinin axımı dayandırılır. İddiyanın və ya cavabdehin hərbi vəziyyətə keçirilmiş silahlı qüvvələrin tərkibində olması halı iddianın axımının dayandırılmasına əsas verən hallardan biridir. Onu qeyd etmək lazımdır ki, əmin-amanlıq dövründə şəxsin ordu sıralarına hərbi xidmətə çağırılması iddia müddətinin dayandırılmasına səbəb ola bilməz.

Çünki həqiqi hərbi xidmətdə olma şəxsi öz pozulmuş hüquqlarını şəxsən və ya nümayəndənin vasitəsilə müdafiə etmək imkanından məhrum etmir. Azərbaycan Respublikasında hərbi vəziyyətin tətbiq edilməsinin əsasları və qaydası müvafiq “Hərbi vəziyyət haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə müəyyən edilir. Bu qanunda göstərilir ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Azərbaycan Respublikası ərazisinin müəyyən hissəsi faktik işğal olunduqda, xarici dövlət və ya dövlətlər Azərbaycan Respublikasına müharibə elan etdikdə, Azərbaycan Respublikasına qarşı real silahlı hücum təhlükəsi yandıqda, Azərbaycan Respublikasının ərazisi blokadaya alındıqda, habelə belə blokada üçün real təhlükə olduqda Azərbaycan Respublikasının bütün ərazisində və ya ayrı-ayrı yerlərində hərbi vəziyyət elan edir və bu barədə fərman 24 saat müddətində Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin təsdiqinə verir [1, s.40]. Milli Məclis bununla bağlı 24 saat ərzində qərar qəbul etməlidir [4, s.2].

Hərbi vəziyyətə keçirilmiş silahlı qüvvələrin tərkibində olma o mənaya gəlmir ki, hərbi vəziyyətə bütün silahlı qüvvələr keçirilməlidir. Burada iddiaçı və cavabdehin olduğu hərbi hissənin hərbi vəziyyətə keçirilməsindən söhbət gədir. Digər bir əsas öhdəliklərin icrası üçün möhlət müəyyənləşdirilməsidir. Möhlət, yəni moratorium latın sözüdür, mənası “yubadan”, “ləngidən” deməkdir. Moratorium Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti tərəfindən müəyyən edilir. Moratoriumun tətbiq edilməsinə müstəsna hallarda rast gəlinir. O iddia verilməsinə hüquqi cəhətdən mane olur.

Fəaliyyət qabiliyyəti olmayan şəxsin qanuni təmsilçisi olmadıqda da iddia müddətinin axımı dayandırılır. Burada söhbət 14 yaşına kimi azyaşlı uşaqlardan

və ruhi xəstələrdən, əqli cəhətdən zəif olan şəxslərdən gedir. Valideynlər öz azyaşlı uşaqlarının təmsilçisi hesab edilirlər. Qəyyumlar isə xəstələrin, əqli cəhətdən zəif olan şəxslərin və ya valideyni olmayan və ya valideyn himayəsindən məhrum olan 14 yaşına kimi azyaşlı uşaqların təmsilçisidirlər. Əgər 14 yaşına kimi azyaşlılar və ya ruhi xəstələr, əqli cəhətdən zəif olanlar tələb irəli sürərlərsə, iddia müddəti həmin şəxslər üçün qanuni nümayəndə təyin edilənədək dayandırılır. Təmsilçi təyin edilmədiyi hallarda isə, iddia müddəti həmin kateqoriya şəxslər tam fəaliyyət qabiliyyətli olanadək dayandırılır. İddia müddətinin axımının dayandırılmasının digər əsası müvafiq münasibəti tənzimləyən qanunun və ya digər normativ hüquqi aktın qüvvəsinin dayandırılmasıdır. Bu əsas da iddia irəli sürülməsi üçün hüquqi maneə yaradır. Qeyd edilən şərtlər iddia müddətinin axımını o vaxt dayandırır ki, onlar iddia müddətinin sonuncu altı ayında yaransın və ya mövcud olmaqda davam etsin. Müddət əgər altı aydan az olarsa, onda iddia müddəti ərzində dayandırılır.

İddia müddətinin axımının dayandırılmasına səbəb olmuş vəziyyətin xitam olduğu gündən iddia müddətinin axımı davam edir. Bu vaxt müddətin qalan hissəsi 6 aya kimi uzadılır. İddia müddəti 6 aydan az olarsa, müddət tam bərpa edilir [2, s.273]. Bu qayda məhz səlahiyyətli şəxsin pozulmuş hüququnu müdafiə üçün kifayət qədər vaxtının olması üçün müəyyən edilib.

Qanunvericilik iddia müddətinin dayandırılmasının başlanğıc vaxtını müəyyən etməyib. Orda göstərilməyib ki, iddia müddətinin axımı hadisənin baş verdiyi andanmı, yoxsa məhkəmə qərarı çıxardığı andanmı iddia müddətinin axımı dayandırılır. Fikrimizcə, iddia müddətinin axımının dayandırılmasının başlanğıcı ona əsas verən hadisənin baş verdiyi andan hesab edilməlidir. Çünki həmin şəxs hadisə baş verdikdə müəyyən prosessual hərəkəti etmək hüququndan məhrum olur və həmin prosessual hərəkətin edilməsinin qeyri-mümkünlüyü işin dayandırılmasına əsas səbəb kimi çıxış edir. İddia müddətinin axımının dayandırılmasına əsas olan səbəblə onun axımının dayandırılması haqqında qərarı çıxarılması arasında xeyli zaman kəsiyi ola bilər. İddia müddətinin dayandırılması onun ötürülməyən müddəti ilə əlaqədardır. Bu cür halda iddia müddətinin dayandırılmasının başlanğıcını qərarı çıxarıldığı müddətlə hesab edildikdə maraqlı şəxs üçün istənilməyən nəticə verə bilər. İddia müddətinin dayandırılması mülki işin icraatını tamamilə dayandırır [8, s.130]

İddia müddətinin dayandırılmasına səbəb olan hadisə götürüldükdə məhkəmənin qərarı ilə prosesin təzələndiyi gündən axımı davam edir. Müddətinin axımının dayandırılmasından əlavə olaraq, borclunun və ya kreditörün müəyyən hərəkətləri ilə ona fasilə verilməsi də mümkündür. Müddətinin axımı fasilə bitdikdən sonra yenidən başlanır.

Müddətin axımı yenidən başladığında fasiləyə qədər keçmiş müddət iddia müddətinə daxil edilmir. İddia müddətinin kəsilməsi şərtlərinə iddia verilməsi və borcun etirafı aid edilir. Mülki hüququn bütün subyektləri üçün iddia müddətinin kəsilməsinin ümumi əsası müəyyən edilmiş qaydada iddia verilməsidir. İlk

növbədə iddia məhkəmə tərəfindən baxılmağa qəbul edilməlidir. Yəni iddia nəzərdə tutulmuş şərtlərə cavab verməzsə iddia ərizəsi qəbul edilmir.

Borcun etiraf edilməsi hüquqi şəxslərin və dövlətin iştirakçı olduğu münasibətlərə, həmçinin sahibkarlıq dövrüyyəsinə də şamil edilir. Borcun etiraf edilməsinin əks etdirən hərəkət müxtəlif cür ola bilər. Bu qismən ödəmə, ödənc üçün möhlət xahişi və s. üsullarla həyata keçirilə bilər.

Mülki hüquq münasibətlərinin iştirakçıları iddia müddəti ərzində mülki hüquqi əhəmiyyətə malik olan müxtəlif hərəkətlər edə bilərlər. Bu hərəkətlərin nəticəsində müxtəlif hüquqi nəticələr yaranır. İddia müddəti axımının kəsilməsi yaranan hüquqi nəticələrdən ən önəmlisidir.

İddia müddəti axımının kəsilməsi dedikdə, qanunla müəyyən olunmuş əsaslar yarandıqda iddia müddətinin axımına xitam verilməsi, son qoyulması, göstərilən əsaslar aradan qalxdıqda isə iddia müddətinin axımının təzələnməsi, yenidən başlanması başa düşülür. İddia müddətinin axımı yenidən başlandıqda iddia müddəti tam həcmdə bərpa edilir. İddia müddəti axımının kəsilməsi ilə iddia müddətinin axımının dayandırılması birbirindən fərqli anlayışlardır. Birinci fərq ondan ibarətdir ki, iddia müddətinin axımının dayandırılmasında, iddia müddəti axımı yenidən başlandıqda iddia müddəti tam həcmdə bərpa edilir. Ancaq iddia müddətinin kəsilməsində isə belə deyil. Bu zaman iddia müddətinin kəsilməsinə kimi ötmüş müddət yeni iddia müddətinə daxil edilmir. İddia müddətinin kəsilməsinə səbəb olan əsaslar bitdikdə və ya aradan qalxdıqda iddia müddəti yenidən başlanır.

İkinci fərq ondan ibarətdir ki, iddia müddətinin axımının dayandırılması uzanan və davam edən hərəkətlərdə ifadə olunur. İddia müddətinin axımının kəsilməsi isə uzanan, davam edən hərəkətlərlə deyil, birdəfəlik iradəvi hərəkətlərdə ifadə olunur. Bu hərəkətlər xüsusi xarakterə malikdirlər.

Almaniya Mülki Qanunnaməsinə nəzər salsaq görərik ki, iddia müddətinin axımının kəsilməsinin iki əsası var: 1) iddia verilməsi və ya səlahiyyətli şəxsin iddianın verilməsinə səbəb olan hərəkətləri. Bu hərəkətlərə daxildir: xəbərdarlıq üçün ödəniş barədə əmri borcluya vermək; işin barışıqla qurtarması barədə ərizə vermək; müsabiqə idarəsinə ərizə vermək və s. 2) iddianın borclu şəxs tərəfindən etiraf edilməsi [13, s.286].

İddia müddətinin axımının kəsilməsi ilə bağlı Yaponiya Mülki Məcəlləsində də müəyyən göstərişlər nəzərdə tutulub. Səlahiyyətli şəxsin özünün hüquqlarını təsdiq edən tələb irəli sürməsi; məhkəmə qaydasında iddia formasında tələb vermək; ödəniş barədə əmr vermək; barışıq sazişi üçün müraciət etmək; borclunun müflis elan edilməsi prosedurunda iştirak etmək; şəxsi tələb [12, s.345]. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, iddia müddətinin axımının kəsilməsi birdəfəlik, iradəvi hərəkətlərdə ifadə olunur. AR-nın MM-də bu hərəkətlərlə bağlı müddə qeyd olunmuşdur. 380-ci maddədə qeyd olunur ki, müəyyənləşdirilmiş qaydada iddia irəli sürüldükdə, habelə borclu şəxs borcunu etiraf etməsini göstərən hərəkətlər etdikdə iddia müddətinin axımı kəsilir.

İddianın irəli sürülməsi və ya iddianın verilməsinin yalnız o halda hüquqi qüvvəsi olur ki, o, məhkəməyə yazılı formada iddia ərizəsi verilməklə rəsmiləşdirilsin. Yalnız o tələblər iddia müddətinin axımının kəsilməsinə səbəb ola bilər ki, onlar Mülki qanunvericiliklə müəyyən olunmuş tələblərə riayət edilməklə verilmiş olsun. İddia müəyyən qaydalara əməl olunmaqla verilməlidir. Bu qaydalara misal olaraq məhkəmə aidiyyəti, mübahisənin qabaqcadan məhkəmədən-kənar yolla pretenziya vasitəsilə həll edilməsi, prosessual müddətlər və s. göstərmək olar. İddianın təmin olunması və ya iddiadan imtina olunması barədə qərar çıxarmaqla irəli sürülmüş iddia qurtarır.

İcraata qəbul edilən iş barəsində həmişə qərar çıxarılmır, yəni qanunla müəyyən olunmuş hallarda məhkəməyə baxılmaq üçün daxil olan ərizə baxılmamış saxlanıla bilər. AR-nın Mülki Prosessual Məcəlləsinin 259-cu maddəsində bu hallar qeyd olunub. Məhkəmə iddianın baxılmamış saxlanması barədə qərar qərar çıxarır. İddianın baxılmamış saxlanması yalnız məhkəmə qərarı ilə rəsmiləşdirildikdən sonra hüquqi əhəmiyyətə malik olur. İddianın baxılmamış saxlanması hallarında iddia müddətinin axımı kəsilmir [2, s.545]. Yaranan müvafiq mübahisə hələ məhkəmə tədqiqatının predmeti olmadığına görə, onun axımı ümumi qaydada davam edir. Qeyd olunan işə mahiyyətə baxılmasına mane olan hallar askar edildiyinə görə, həmin mübahisə hələ məhkəmə tədqiqatının predmeti hesab edilmir. Bu maneyələr, məsələn, yeni sənədlər tələb edilir və ya lazım olan sənədlər çatışmır və s. aradan qaldırıldıqdan sonra iddiaçı tərəfi həmin iddianı ümumi qaydada verə bilər. Mülki Prosessual Məcəllədə “iş üzrə icraatın dayandırılması” ayrıca fəsilə müəyyən edilmişdir. 254-cü maddədə məhkəmənin icraatı dayandırmaq vəzifəsi qeyd edilmişdir. Burada hətta icraatın dayandırılmasına səbəb olan hallar da göstərilmişdir:

- işdə tərəf olan şəxs öldükdə və ya hüquqi şəxs yenidən təşkil edildikdə, mübahisə edilən hüquq münasibəti hüquq varisliyinə və ya işdə tərəf olan hüquqi şəxsin xitamına yol verərsə;

- tərəf fəaliyyət qabiliyyətini itirərsə;

- iddiaçı, yaxud cavabdeh Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrinin və başqa silahlı birləşmələrinin hərbi əməliyyatlarında olduqda;

- Konstitusiya Məhkəməsinin icraatı qaydasında, mülki, cinayət, inzibati xəta və ya inzibati mübahisə üzrə məhkəmə icraatı qaydasında baxılan başqa bir iş həll edilməyincə işə baxmaq mümkün olmazsa;

- Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin icraatında eyni tərəflər arasında, eyni predmet barəsində və eyni əsaslar üzrə mübahisəyə dair xarici dövlətin məhkəməsinin qərarının tanınması və icra edilməsi haqqında ərizə olarsa;

- məhkəmə bu məcəllənin 13.6-cı maddəsinə uyğun olaraq Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının və qanunlarının şərh edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Məhkəməsinə müraciət etdikdə [3, s.123].

Sadalanan bu altı haldan biri olarsa, hakimin üzrə icraatı dayandırılmalıdır. Lakin məhkəmə qanunla nəzərdə tutulan digər hallarda da iş üzrə icraatı dayan-

dıra bilər. Bu hallarda iş üzrə icraatı dayandırmaq məhkəmənin vəzifəsidir. İş üzrə icraatı dayandırmaq məhkəmənin yalnız vəzifəsi deyil, hüququ da ola bilər. Məsələn, iddiaçı və cavabdeh tərəfi hərbi xidmətdə uzunmüddətli qulluq ezamiyyətində olduqda, məhkəmənin iş üzrə icraatı dayandırması onun vəzifəsi deyil, hüququdur. Göstərilən misalda iş üzrə icraatın dayandırılması iddia müddətinin axımının kəsilməsinə təsir göstərmir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, iddia müddətinin axımının kəsilməsinə səbəb olan iki əsas var. Bunlardan ikincisi borclu şəxsin borcunun etiraf etməsidir. Bu müddəə qüvvədə olan qanunvericiliyi keçmiş qanunvericilikdən fərqləndirir. Belə ki, köhnə qanunvericilikdə bu müddəaya məhdudiyət qoyulmuşdur. Yəni bu hal yalnız o zaman iddia müddətinin axımının kəsilməsinə səbəb ola bilər ki, tərəflərdən biri və ya hər ikisi vətəndaş olan mübahisələr üzrə iddia olsun. Qüvvədə olan qanunvericilikdə isə bu məhdudiyət aradan qaldırılmış, həm borclu fiziki şəxsin, həm də borclu hüquqi şəxsin borcu etiraf etməsi iddia müddətinin axımının kəsilməsinə səbəb ola biləcəyi nəzərdə tutulmuşdur. Borclu şəxsin şəxsiyyəti heç bir əhəmiyyət kəsb etmir. Burada sadəcə əsas odur ki, borclu şəxsin borcu etiraf etməsini təsdiqləyən və göstərən müəyyən hərəkətlər etsin. Bu hərəkətlər müxtəlif formalarda ifadə oluna bilər. Bu qismən ödəmə, ödənc üçün möhlət xahişi və s. üsullarla həyata keçirilə bilər.

Şərt deyil ki borclu tərəf borcun əsasını və məbləğini dəqiq göstərsin, çünki bu ondan tələb edilmir. Borcun aydın şəkildə ifadə edilməsi yetərlidir. Borclu tərəfin borcu etiraf etməsi iddia müddəti axımının kəsilməsinə yalnız o halda səbəb olur ki, borclu tərəf borcu etiraf etməsini göstərən və təsdiqləyən hərəkətləri iddia müddətinin ötməsinə kimi etməlidir. Çünki iddia müddəti ötərsə, borclu tərəfin bu hərəkətləri heç bir əhəmiyyət kəsb etmir. Yəni bu zaman bu hərəkətlər iddia müddətinin axımının kəsilməsinə səbəb olmur. İddia müddətinin axımının kəsilməsinə səbəb olan əsaslar qəti və dəqiq olmalıdır.

Mülki hüquqda iddia müddəti ilə bağlı məsələlərdən biri də iddia müddətinin axımının bərpa edilməsidir. Ola bilər ki, şəxsin ondan asılı olmayan səbəblərə görə iddia müddətini ötürür. Bu zaman belə hal məhkəməyə iddiadan imtina barədə qərar çıxarılmasına əsas verir. Ancaq mülki hüquqda yaranan suallardan biri də belə olan hallarda fiziki şəxsin pozulmuş hüquqlarının müdafiəsinin mümkün olub-olmamasıdır. Qüvvədə olan qanunvericilikdə bu problem öz həllini tapmışdır. Mülki Məcəllənin 382-ci maddəsində iddia müddətinin bərpası qeyd olunmuşdur.

İddia müddətinin bərpası dedikdə məhkəmənin elə bir hərəkəti başa düşülür ki, bu hərəkət nəticəsində iddia müddətinin ötürülməsi səbəbi üzrlü sayılır və fiziki şəxsin pozulmuş hüququ müdafiə edilir [5, s.928]. Belə tədbirin nəzərdə tutulmasına nə Almaniya, nə də Yaponiya qanunvericiliyində rast gəlirik. Bu ölkələrin qanunvericiliyi iddia müddətinin bərpası anlayışını tanımır. İddia müddətinin bərpası üçün aşağıdakı şərtlərə riayət edilməlidir:

- İddia müddət buraxılıb;
- İddia müddəti normativ xarakterlidir;

- Buraxılmış iddia müddəti obyektiv səbəblidir və məhkəmə tərəfindən üzrlü hesab edilib;

- Maraqlı şəxs bu haqqda ərizə ilə məhkəməyə müraciət etməli və buraxılmış prosessual hərəkəti etməlidir, məsələn, apellyasiya şikayəti təqdim etməli və s.

Prosessual müddət olan iddia müddətinin bərpa edilməsi yeni iddia müddətinin təyin edilməsi deyil, edilməli olan prosessual hərəkətlərin vaxtında edilməsi kimi məhkəmə tərəfindən tanınmasından ibarətdir. Əgər fiziki şəxs iddia müddətini üzrlü səbəbdən ötürürsə, mübahisəyə baxan məhkəmə ötürülmüş iddia müddətini bərpa edir. Əgər qanunla nəzərdə tutulmuş zəruri şərtlər yaranarsa, iddia müddətini bərpa etmək məhkəmənin hüququ yox vəzifəsi olur. Bu barədə Mülki Məcəllənin 382-ci maddəsində birbaşa göstəriş vardır: İddiaçının şəxsiyyəti ilə bağlı hallara görə (ağır xəstəlik, köməksiz vəziyyət, savadsızlıq və i.a.) iddia müddətinin ötürülməsi səbəbini məhkəmənin üzrlü saydığı müstəsna hallarda fiziki şəxsin pozulmuş hüququ müdafiə edilməlidir. İddia müddətinin ötürülməsi səbəbləri iddia müddətinin son altı ayında, həmin müddət altı aya bərabər və ya altı aydan az olduqda isə iddia müddəti ərzində baş verdikdə üzrlü sayıla bilər. Hər ötürülmüş iddia müddəti bərpa edilmir. Məhkəmə yalnız qanunla müəyyənləşdirilmiş müəyyən tələblər əsasında ötürülmüş iddia müddətini bərpa edə bilər.

Əgər bu şərtlərə riayət edilmirsə, iddia müddətinin bərpası tədbirinin heç bir hüquqi əhəmiyyəti qalmır. İddia müddəti aşağıdakı şərtlər (tələblər) olduqda bərpa edilə bilər:

1) İddia müddətinin bərpa edilməsi üçün yalnız üzrlü səbəblər olmalıdır, yəni məhkəmə o iddia müddətini bərpa edə bilər ki, o, üzrlü səbəblərə görə buraxılmış olsun. Üzrlü səbəblər şəxsin özündən, şəxsi iradəsindən asılı olmayaraq yaranan elə hallardır ki, bu hallar obyektiv xarakter daşıyır və şəxsə vaxtında iddia verməsinə mane olur. Təbii ki, qanunvericilikdə belə halların dəqiq siyahısını deyil, təxmini siyahısını vermək mümkündür. Belə hallardan bəziləri iddiaçının şəxsiyyəti ilə bağlıdır. Belə hallara misal olaraq, iddiaçının köməksiz vəziyyətə düşməsi, iddiaçının ağır xəstələnməsi, iddiaçının savadsızlığı və s. Göstərmək olar. Məhkəmə praktikası uzunmüddətli ezamiyyəti, cavabdehin yaşadığı ünvanın məlum olmamasını da üzrlü səbəblər hesab edir [11, s.98].

Lakin bu hallar iddiaçının şəxsiyyəti ilə bağlıdır. Cavabdehin şəxsiyyəti ilə bağlı olan hallar belə hallara aid edilmir və bu zaman iddia müddətinin bərpası mümkün olmur. Hətta praktikada iddia müddətinin ötürülməsinə subyektiv hallar da təsir edir. Belə olan halda maraqlı şəxsin özü təqsirli sayılır. Onun səhlənkarlığı, laqeydliyi və ya diqqətsizliyi səbəbindən iddia müddətinin vaxtı ötürülür.

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, iddia müddətinin bərpa edilməsinə yalnız obyektiv xarakter daşıyan hallar səbəb ola bildiyi üçün, subyektiv xarakter daşıyan hallarda bu mümkün olmur. Belə olan halda məhkəmə iddiadan imtina barədə qərar çıxarır.

2) Pozulmuş mülki hüquqlar yalnız fiziki şəxsə məxsus olduqda iddia müddəti bərpa edilə bilər. Yəni iddiaçı rolunda hüquqi şəxsin olması iddia müddətinin bərpa edilməsinə səbəb olmur. İddiaçı rolunda yalnız fiziki şəxs çıxış edə bilər.

Hüquqi şəxsin iddia müddətini ötürməsi üzrlü səbəblərdən asılı olsa da, məhkəmə iddia müddətini bərpa etmir. Praktikada yaranan suallardan biri də iddia müddətinin fərdi sahibkarlar, yəni hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslər tərəfindən ötürülən iddia müddətinin bərpa edilməsidir. Məhkəmə praktikasında isə belədir: əgər iddia müddəti fərdi sahibkarlar tərəfindən həyata keçirilən sahibkarlıq fəaliyyətindən irəli gələn tələblə bağlı ötürülsə, iddia müddəti məhkəmə tərəfindən bərpa edilmir.

Əgər iddia müddəti fərdi sahibkarlar tərəfindən həyata keçirilən qeyri-sahibkarlıq fəaliyyətindən irəli gələn tələblə bağlı ötürülsə, iddia müddəti məhkəmə tərəfindən bərpa edilir.

3) İddiaçının iddia verməsinə mane olan üzrlü səbəblər yalnız o zaman iddia müddətinin bərpasına səbəb ola bilər ki, həmin səbəblər iddia müddətinin son 6 ayında, iddia müddəti 6 aya bərabər və ya 6 aydan az olduqda isə iddia müddəti ərzində baş vermiş olsun. Maraqlı şəxs tərəfindən iddia müddətinin bərpası haqqında ərizə prosessual hərəkətin edilməli olduğu məhkəməyə verilir. Ərizəyə müddətin buraxılmasının üzrü səbəbini təsdiq edən sənəd əlavə edilir. İddia müddətinin bərpa edilməsi barəsində məhkəməyə ərizə daxil olduqda və məhkəmə tərəfindən həmin işə baxıldıqda, işdə iştirak edən şəxslərə iclasın vaxtı və yeri barədə məlumat verilməklə ona məhkəmə iclasında baxılır. İşdə iştirak edən şəxslərin məhkəmə iclasına gəlməməsi məhkəmə qarşısında qoyulmuş vəzifənin həllinə mane olur. Həmin şəxslər məhkəmə iclasına gəldikləri halda iş üzrə izahat verə bilərlər. Məhkəmə iddia tələbinə baxarkən, onunla eyni vaxtda fiziki şəxs tərəfindən iddia müddətinin ötürülməsinə səbəb olan halların üzrlü olub-olmaması məsələsini də həll edir.

Əgər iddia müddəti məhkəmə tərəfindən bərpa olunarsa, məhkəmə yekun qərarında iddianın ötürülmə səbəblərini və iddia müddətinin bərpa edilməsi əsaslarını qeyd etməlidir. İddia müddətinin ötməsi ilə bağlı işə baxarkən məhkəmə müşavirə otağında əsaslandırılmış qərardad ilə buraxılmış müddəti bərpa edir və ya ondan imtina edir. İddia müddəti məhkəmə tərəfindən bərpa edildikdə məhkəmə ərizəni təmin edərək iddiaçının müraciətini qəbul edir.

Məhkəmənin iddia müddətinin bərpası haqqında qərardadından işdə iştirak edən şəxslər tərəfindən şikayət verilə bilər. İddiaçı iddia müddətinin keçməsinə asılı olmayaraq hər bir halda məhkəməyə müraciət edə bilər. Və məhkəmə də hüququn müdafiəsi haqqında tələbi hər bir halda baxılmağa qəbul edir. Yəni məhkəməyə ərizə daxil olanda, iddia müddətinin keçməsi səbəbindən həmin ərizə geri qaytarıla bilməz.

Əgər cavabdeh tərəfindən iddia müddətinin keçməsi ilə bağlı məhkəməyə ərizə daxil olmazsa, o zaman iddiaçı tərəfindən verilən həmin ərizə məhkəmə tərəfindən baxılmağa quoll edilir. Məhkəmə tərəfindən iddia müddəti yalnız ca-

vabdehin məhkəmə qərarı çıxarılanadək verdiyi ərizə əsasında tətbiq edilir. Mübahisə tərəfinin tətbiq edilməsi barədə ərizə verdiyi iddia müddətinin keçməsi məhkəmənin iddiadan imtina barəsində qərar çıxarması üçün əsasdır.

Bu barədə AR-nın Mülki Məcəlləsinin müvafiq maddəsində göstəriş verilmişdir. İddia müddətinin keçməsi hələ həmin tələb üzrə hüququn məhkəmə müdafiəsi imkanının itirilməsi demək deyil. Mülki qanunvericiliyin tələblərinə müvafiq olaraq məhkəmə tərəfindən baxılmağa qəbul edilir. İddia müddəti məhkəmə tərəfindən yalnız mübahisə tərəfinin iş üzrə məhkəmə qərarı çıxarılanadək verdiyi ərizə əsasında tətbiq edilir.

İddia müddətinin tətbiq edilməsi qaydalarına əməl edilməsi üçün birinci olaraq nəzərə alınmalıdır ki, iddia etmək hüququ iddianın təmin edilməsi və iddianın təqdim edilməsi hüquqlarından ibarətdir. Birinci hüquq yaranmış mübahisəyə baxılmasını və müvafiq prosessual qaydada həll edilməsini tələb etmək hüququdur. Bu hüququn həyata keçirilməsi hən hansı bir iddia müddətinin keçməsindən asılı deyil. Məhz buna görə də, iddia müddətinin keçməsindən asılı olmayaraq iddianı məhkəməyə tətbiq etmək mümkündür.

İkinci hüquq iddia tələblərinin məhkəmə vasitəsi ilə məcburi qaydada həyata keçirilməsinin mümkünlüyünü özündə əks etdirir.

İddia müddətinin keçməsi həmin mümkünlüyə əngəl olur və məhkəmə tərəfindən iddiadan imtina edilməsinə əsas kimi qəbul edilir [2, s.263).

İddia müddətlərinin və onların müəyyənləşdirilməsi qaydalarını özündə əks etdirən qanunun tələbləri bir qayda olaraq imperativ-məcburi xarakter daşıyır. Bununla yanaşı qanun məhkəmə tərəfindən iddia müddətinin təkə mübahisə tərəfinin iş üzrə məhkəmə qərarı çıxarılanadək verdiyi ərizə tətbiq edilməsi barədə mühüm qaydanı nəzərdə tutur. Bu o mənaya gəlir ki, cavadeh iddia müddətinin ötməsindən istifadə etmək istəmirsə və həmin məsələ ilə bağlı ərizə vermirsə, məhkəmə işə mahiyyəti üzrə baxmalı və hər hansı müddətin keçməsinə baxmayaraq mübahisə tərəfləri arasında olan hüquqi mübahisə üzrə müvafiq qərar qəbul etməlidir. Mübahisə tərəfinin müvafiq olaraq apellyasiya və ya kassasiya instansiyası məhkəmələrində iddia müddətinin realizəsi ilə bağlı ərizə təqdim etmək hüququ istisna olunur. Müddət ötdükdən sonra hüququn müdafiəsi üçün iddia qaldırılması üçün perspektivlər az olsa da onların bir neçəsini nəzərə çatdırmaq olar:

- Qanunla müəyyən edilmiş qaydada iddia irəli sürüldükdə, həmçinin borclu şəxs borcunu etiraf etməsini özündə əks etdirən hərəkətlər etdikdə iddia müddətinin axımı kəsilir. İddia müddətinin axımı fasilədən sonra yenidən başlanır. Yeni müddətə fasiləyə qədər ötmüş vaxt daxil edilmir;

- Məhkəmənin iddiaçının şəxsiyyəti ilə əlaqədar hallara görə iddia müddətinin keçməsi səbəbini üzrlü saydığı istisna hallarda fiziki şəxsin pozulmuş hüququ müdafiə edilməlidir. İddia müddətinin axır 6 ayında, həmin müddət 6 aya bərabər və ya 6 aydan az olduqda isə iddia müddəti ərzində baş verdikdə iddia müddətinin ötürülməsi səbəbləri üzrlü sayıla bilər [2, s.274];

-Borclu və ya digər mükəlləfiyyətli şəxs vəzifəsini iddia müddəti bitdikdən sonra icra etmişsə, icra zamanı icra müddətinin bitdiyini bilməmiş olsa belə, icra etdiyini geri tələb edə bilməz. İddia müddəti ötdükdə müəyyən hüquqi nəticələr yaranır.

Belə hüquqi nəticələr aşağıdakılardır: 1) İddia müddətinin ötməsi iddiaçını müəyyən hüquqlardan məhrum edir, yəni o, öz pozulmuş hüququnu məcburi qaydada məhkəmənin yardımı ilə bərpa etmək hüququndan məhrum edir. İddia müddətinin ötməsi nəticəsində məhkəmə iddiadan imtina barəsində qərar çıxarır. Belə olan halda, iddiaçı borcluya məcburetmə tədbirinin tətbiq olunmasını tələb etmək hüququndan tamamilə məhrum olur. Borclu şəxsin iddia müddətinin ötməsinə görə icradan imtina etmək hüququ vardır. Maraqlı şəxs iddia müddətinin ötməsi nəticəsində maddi mənada iddia hüququndan məhrum olur.

Əgər məhkəmə mülki-hüquqi mübahisəyə baxması nəticəsində iddia müddətinin ötürülməsini müəyyən edərsə, bu zaman o, iddiadan imtina barəsində qərar çıxarır. Buna misal olaraq onu göstərmək olar ki, hər hansı bir şəxs digər bir şəxsdən müəyyən miqdarda borc pul almışdır. O söz vermişdir ki, bunu üç aydan sonra qaytaracaqdır.

Lakin o verdiyi sözə əməl etmir. Belə olan halda, borc verən şəxs borca verdiyi pulu tələb edir, başqa bir sözlə desək pretenziya irəli sürür. Lakin borclu şəxs bu pretenziyaya məhəl qoymur və borcu israrla qaytarmır. Bu minvalla beş il keçir və borc verən şəxs borca verdiyi pulu məhkəmə yolu ilə almaq qərarına gəlir. Məhkəmə təbii olaraq, onun iddiasını qəbul edir, lakin təmin etmir. Çünki Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsində göstərilir ki, müqavilə tələbləri üçün müəyyən edilmiş üç illik iddia müddəti artıq ötmüşdür. Bu prosesdən o nəticə əmələ gəlir ki, iddiaçı bununla maddi mənada iddia hüququnu itirir və borca verdiyi pulu məhkəmə yolu ilə geri qaytara bilmir. İddiaçının nəyə görə müddəti keçmiş tələb üzrə iddiasının məhkəmə təfindən qəbul edilməsinə gəldikdə isə, onu qeyd etmək lazımdır ki, bu iddiaçının prosessual mənada iddia hüququdur. Məhkəmə hər bir halda bunu qəbul edir, amma təmin edib-etməməyi artıq bəlli deyil. Yəni maddi mənada hüquq itsə də, prosessual mənada hüquq qalmaqda davam edə bilər. Hüquq ədəbiyyatında yaranan suallardan biri də, iddia müddətinin ötürülməsini subyektiv mülki hüququn ləğv olmasına səbəb olub-olmamasıdır.

Onu qeyd etmək lazımdır ki, subyektiv mülki hüquqlar mənafə və maraqların mühafizəsinin yeganə forması deyildir. Mülki hüquqi mübahisəni həll edən məhkəmələr bir qayda olaraq, iddiaçının subyektiv hüquqa malik olmasını müəyyən etdikdə həmin hüququn müdafiəsini təmin edir. Bu hallarda məlumdur ki, məhkəməyə müraciət edən şəxsin marağı pozulmuş və yaxud mübahisələndirilmiş hüquqlarının bərpa olunmasında özünü göstərir. Məsələn, əmlakını qanunsuz şahiddən tələb edən şəxsin marağı həmin əmlak üzərində mülkiyyət hüququnu bərpa etməkdən ibarətdir. Məhkəmə iddiaçının tələb etdiyi əmlak üzərində mülkiyyət hüququnu bərpa etməkdən ibarətdir. Məhkəmə iddiaçının tələb etdiyi əmlak üzərində mülkiyyət hüququnun olmasını müəyyən etdikdə onun

iddiasını təmin edir. Bu baxımdan qeyd etmək lazımdır ki, fiziki və hüquqi şəxslərin subyektiv hüquqları normativ hüquqi aktlarda (obyektiv hüquqda) ifadə olunmaqla, hüquq münasibətlərində səlahiyyətə çevrilir. Subyektiv hüquqa malik olan şəxslər bu hüquqa qarşı vəzifə daşıyan şəxslərdən müəyyən hərəkətləri etməyi tələb etmək səlahiyyətinə malik olur. İddia müddəti ötdükdən sonra subyektiv mülki hüququn ləğv edilib-edilməməsi ilə bağlı müxtəlif müəlliflərin müxtəlif fikirləri vardır. Fikrimizcə, iddia müddətinin ötürülməsi subyektiv mülki hüququn ləğv edilməsinə səbəb olmur. Subyektiv mülki hüquq mövcud olmaqda davam edir. Sadəcə olaraq iddiaçı cavabdehə belə halda məcburiyyət tədbiri tətbiq olunması imkanından məhrum olur.

İddia müddəti ötdükdən sonra subyektiv mülki hüququn saxlanmasını iki əsasla təsdiq etmək olar:

1) Əgər iddia müddəti üzrlü səbəblərə görə ötürülsə, məhkəmənin həmin müddəti bərpa və təmin etmək hüququ vardır. Beləliklə, məhkəmə pozulmuş subyektiv mülki hüququ bərpa etmiş olur. İddiaçının üzrlü səbəbi olmasına baxmayaraq, əgər iddia müddətinin ötməsi ilə əlaqədar subyektiv mülki hüquq ləğv edilsəydi, bu zaman şəxs öz hüququnu həyata keçirə bilməyəcəkdi və onun hüququ əlindən alınıb istismar edilmiş olacaqdı. Qanunlar isə buna yol vermir. Cavabdeh əgər istəyərsə, iddiaçı qarşısında olan borcunu könüllü şəkildə yerinə yetirə bilər. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsində 383-cü maddəsində göstərilir ki, borclu və ya digər mükəlləfiyyətli şəxs vəzifəsini iddia müddəti bitdikdən sonra icra etmişsə, icra zamanı icra müddətinin bitdiyini bilməmiş olsa da, icra etdiyini geri tələb edə bilməz [2, s.274].

Qanunvericiliyimizə görə, iddia müddəti ötdükdən sonra natural öhdəlik yaranır. İddia müdafiəsindən məhrum olan natural öhdəlik (*obligatio naturalis*) üzrə icra edilmiş geri tələb etmək olmaz [11, s.253].

2) Digər bir hüquqi nəticə (iddia müddətinin ötürülməsinin) maraqlı şəxsin borclu şəxsə əşyadan və ya puldan puldan ibarət olan əmlakının hüquqi taleyi ilə bağlıdır. Mübahisənin predmetinin daşınar və ya daşınmaz əmlak olması ilə bağlı müddəalar Mülki Məcəllənin ayrı-ayrı maddələrində nəzərdə tutulmuşdur.

Mülki Məcəllənin 178-ci maddəsində göstərilir ki, əgər daşınmaz əmlakın dövlət reyestrində əsassız qeydə alınmış mülkiyyətçi qeydəalmanın əsassız olduğunu bilməyərək, torpaq sahəsinə on il ərzində fasiləsiz və etirazsız sahiblik etmişsə, həmin şəxs bu torpaq sahəsinin mülkiyyətçisi sayılır.

Əgər şəxs daşınmaz əmlakın dövlət reyestrində qeydə alınmamış daşınmaz əmlaka faktik mülkiyyətçi hüququ ilə otuz il ərzində fasiləsiz və etirazsız sahiblik etmişsə, o, mülkiyyətçi kimi eydə alınmasını tələb edə bilər. Eyni şərtlərlə bu hüquq həmçinin o daşınmaz əmlakın sahibinə mənsubdur ki, onun mülkiyyətçisi daşınmaz əmlakın dövlət reyestrində bəlli olmasın və ya otuz il əvvəl ölmüş və ya mülkiyyətin sahiblik müddətinə görə əldə edilməsi müddətinin əvvəlində xəbərsiz itkin düşmüş elan olunsun. Lakin qeydiyyat, rəsmi elan olunmuş müddətdə verilmədikdən və ya rədd edildikdən sonra yalnız məhkəmənin qərarı ilə aparılmalıdır [2, s.186].

Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin 184-cü maddəsinə əsasən, əgər sahibsiz daşınar əşyanın mənimsənilməsi Mülki Məcəllə ilə qadağan edilməmişsə və ya onu mənimsəmək hüququna malik olmuş başqa şəxsin hüquqlarını pozmuşsa, şəxs həmin əşyanı sahibliyə qəbul etdikdə onu mülkiyyət hüququ əldə edir. Əgər daşınar əşyanın mülkiyyətçisi yoxdursa və ya məlum deyildirsə və ya keçmiş mülkiyyətçisi mülkiyyətdən imtina edərək əşyaya sahibliyə xitam verirsə, daşınar əşya sahibsiz sayılır [2, s.189]. Sovet Qanunvericiliyi əldə etmə müddəti haqqında qayda nəzərdə tutmamışdı. Bu qayda bizim ölkə qanunvericiliyində yeni haldır. Həmin qayda dolayı yolla onu isbat edir ki, iddia müddətinin ötürülməsi özlüyündə subyektiv hüququ xitam etmir.

3) İddia müddətinin ötməsinin sonuncu hüquqi nəticəsi odur ki, iddia müddəti əsas tələb üzrə ötərsə, əlavə tələb üzrə də iddia müddəti ötmüş hesab edilir. Çünki əlavə tələb əsas tələbdən asılıdır. Bu bərdə Mülki Məcəllədə birbaşa göstəriş vardır. Həmin Məcəllənin 376-cı maddəsində göstərilir ki, əsas tələb üzrə iddia müddəti keçdikdə əlavə tələblər üzrə də iddia müddəti keçir. Burada əlavə tələb dedikdə girov, saxlama, zəminlik, dəbbə pulu, beh nəzərdə tutulur. Məsələn, şəxs bankdan müəyyən miqdarda kredit götürmüşdür. Zəmin isə öz dostunu qoymuşdur. Pulu müəyyən müddət ödədikdən sonra ödəməyi dayandırmışdır. Bank isə işlərin çoxluğunu bəhanə edərək, müqavilələr üçün müəyyən edilən üç illik müddəti ötürmüşdür. Bu halda iddia müddəti ötdüyünə görə bankın iddiası təmin edilmədiyi kimi, eyni zamanda bankın zəminə yönəldilən tələb əlavə tələb hesab edilir. Qeyd edək ki, burada zəminə yönəldilən tələb əlavə tələb hesab edilir.

İstinadlar:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: Qanun, 2019, 64s.
2. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi. Bakı: Qanun, 2021, 767s.
3. Azərbaycan Respublikasının Mülki Prosessual Məcəlləsi. Bakı: Qanun, 2018, 278 s.
3. "Hərbi vəziyyət haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı: Qanun, 2003, 6s.
4. Allahverdiyev S.S. Mülki hüquq: Dərslik. Bakı: Digesta, 2003, 979 s.
5. Dəmirçiyeva M.D. Mülki məhkəmə icraatı. Аyrı-ayrı kateqoriya mülki işlərə baxılmasının prosessual xüsusiyyətləri. Dərs vəsaiti. Bakı: Qanun, 2008, 215 s.
6. Göyüşov R.A., Yusifov Ş.M., Bayramov R.Ə. Mülki hüquq: Dərslik. Bakı: Qanun, 2013, 499 s.
7. Mövsüm M.A. Mülki prosessual hüquq: Dərslik. Bakı: Qanun, 2010, 416 s.
8. Tahirov İ.M. Mülki hüquq: Dərslik. Bakı: Qanun, 2006
9. А.Г. Спиркина. Словарь иностранных слов. М., 1985, 622 s.
10. О.Н.Садиков. Советское гражданское право: Учебник. М., 1983, 186 s.
11. Сакаэ Вагацума, Тору Ариидзуми. Гражданское право Японии. Книга 1. М., 1983, 334 s.
12. Эннекцерус Л. Курс германского гражданского права. Том 1. Полутом 2. М., 1950, 379 s.

НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ С ПРОЦЕССУАЛЬНЫМИ СВОЙСТВАМИ ИСКОВОГО СРОКА

Шюкюр Юсифов*, Фируза Гафулова**

Резюме

Исковой срок и его применение - важнейший инструмент разрешения споров и разногласий между участниками гражданского оборота на основе принципа объективной истины.

В статье исследуются начало претензионного периода, основания для его прекращения, приостановления и возобновления, процессуальные особенности претензионного периода и правовые последствия продления этих сроков, проблемы, встречающиеся в теории и практике, посредством сравнительного анализа.

Ключевые слова: *срок, требование, приостановление, прерывание, возобновление, обязательство, должник.*

SOME PROBLEMS WITH THE PROCEDURAL PROPERTIES OF THE CLAIM PERIOD

Shukur Yusifov***, Firuza Gafulova****

Abstract

The term of the claim and its application is the most important tool for resolving disputes and disagreements between participants in civil turnover on the basis of the principle of objective truth.

The article examines the beginning of the claim period, the grounds for its termination, suspension and renewal, the procedural features of the claim period and the legal consequences of extending these periods, problems encountered in theory and practice, through comparative analysis.

Keywords: *term, demand, suspension, interruption, renewal, obligation, debtor.*

* д.ф.п.п., доцент Бакинского государственного университета

** Кафедра гражданского права Бакинского государственного университета

*** Ph.D., associate professor of Baku State University

**** Baku State University, Department of Civil Law

CİNAYƏT PROSESSUAL HÜQUQ

CİNAYƏT MÜHAKİMƏ İCRAATINDA PROSESSUAL MƏCBURİYYƏT: ONUN ƏHƏMİYYƏTİ VƏ YOL VERİLƏN FORMALARI

Həmid Abbasov*

Xülasə

*Müəllif cinayət-prosessual məcburiyyətin hüquqi mahiyyətini üzə çıxararaq, onun şərti-
liyindən proses iştirakçılarının prosesual öhdəlikləri ilə çıxış edir, onlar mövcud qanunda
təsdiqini taparaq, özlərinin düzgün davranış modelini formalaşdırır və cinayət prosesində müm-
kün və zəruri məcburiyyət təsirinin növünü, həcmi və tərkibini müəyyən edirlər. Buna əsas-
lanaraq müəllif cinayət-prosessual məcburiyyət anlayışının prosesual elmdə təqdim olunan tə-
riflərini təhlil edir və belə nəticəyə gəlir ki, prosesual məcburiyyət anlayışı çoxölçülüdür.*

Açar sözlər: *cinayət prosesi, prosesual məcburiyyət, proses iştirakçısı, cinayətkar,
cinayət mühakimə icraatı, məcburiyyət tədbirləri.*

Məcburiyyət dövlətin hüquqi fəaliyyətinin bütün sahələrinə xasdır. O, hü-
quqla yanaşı, bəlkə də daha əvvəl yaranmışdır və çox uzun tətbiq tarixinə ma-
likdir. Bütün tarix boyunca heç bir ictimai-siyasi sistem heç bir proses məcbu-
riyyət tətbiq edilmədən mümkün olmazdı. O, bütövlükdə dövlətin, o cümlədən
ədalət mühakiməsinin həm ən yaxın, həm də uzaq məqsədlərinə nail olmaq vasi-
təsidir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, məcburiyyət problemi çoxşaxəli və hətta
ziddiyyətlidir, müxtəlif hüquq sistemlərində birmənalı anlayışa malik deyildir və
ən müxtəlif, bəzən isə ən əlverişsiz məqsədlər üçün istifadə olunur. Cinayət-
prosesual tənziqləmə sahəsində məcburiyyət problemi çoxaspektlidir,
prosesual hüquq münasibətlərinin davranışının yalnız dövlət orqanlarının hü-
ququn tətbiqi fəaliyyəti sahəsinə deyil, həm də şəxsiyyətin hüquq və mənafeləri
sahəsinə, müəyyən dərəcədə fərdin həyatının psixoloji və etik aspektləri dairə-
sinə müdaxilə ilə bağlı olan ən müxtəlif cəhətlərinə təsir göstərir. Buna görə də
cinayət-prosessual məcburiyyət probleminin öyrənilməsi yalnız onun tətbiqinin
tarixi aspektlərini deyil, həm də ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsində
demokratik prinsiplərin reallaşdırılması üçün onun əhəmiyyətinin əsaslandırıl-
masını, gələcəkdə arzuolunmaz nəticələrin qarşısını almaq üçün bu tədbirlərin
həqiqi zəruriliyini əks etdirməlidir [3, s.72-73].

E.K.Kutuyev qeyd edir ki, cinayət-prosessual məcburetmənin tətbiq edil-
məsinin əsasları konstitusion-hüquq normalarında təsbit edilmişdir, çünki məhz
Konstitusiya insan hüquqlarını və azadlıqlarını ali dəyər kimi tanımaqla, cinayət
mühakimə icraatı sferasında dövlətin ikili vəzifəsini müəyyən edir: bir tərəfdən
insan və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarını cinayətkar qəsdlərdən mühafizə et-
mək, digər tərəfdən insanları qanunsuz və əsassız cinayət təqibindən və məh-
kumətmədən müdafiə etmək. E.K.Kutuyev cinayət-prosessual məcburiyyəti iki

* Bakı Dövlət Universitetinin “Cinayət prosesi” kafedrasının doktorantı

mənada, yəni həm dar, həm də geniş mənada başa düşməyi təklif edir. Belə ki, dar mənada cinayət-prosessual məcburiyyət dedikdə, yalnız cinayət-prosessual qanunvericiliyin eyni adlı bölməsində təsbit edilmiş prosessual məcburiyyət tədbirləri başa düşülür. Cinayət-prosessual məcburiyyət kateqoriyasına geniş mənada yanaşma isə, imkan verir ki, bu anlayışa xarakterinə görə məcburi olan, lakin müəyyən səbəblərə görə cinayət-prosessual qanunvericilikdə prosessual məcburiyyət tədbirlərinə aid edilməmiş bir sıra digər institutlar da daxil edilsin (məsələn, cinayət işinin başlanması haqqında qərar qəbul edilməmişdən əvvəl ayrı-ayrı şəxslərdən müxtəlif əşya və ya sənədlərin tələb edilməsi zamanı cinayət prosesini həyata keçirən orqanın qanuni tələbi qarşı tərəf üçün məcburi olduğu üçün bu tədbir də xarakterinə görə prosessual məcburiyyət tədbiri hesab edilə bilər və s.). E.K.Kutuyev həmçinin qeyd edir ki, geniş mənada başa düşülən prosessual məcburiyyəti də iki növə bölmək olar: şübhəli və (və ya) təqsirləndirilən şəxslərə tətbiq edilə bilən prosessual məcburiyyət; belə prosessual statusa malik olmayan şəxslərə tətbiq edilə bilən prosessual məcburiyyət [8, s.10-11].

Hüquq ədəbiyyatında qeyd edilir ki, cinayət-prosessual məcburiyyət də dövlət məcburiyyətinin bir növü olaraq insanın, cinayət prosesi iştirakçılarının hüququayğun davranışının təmin edilməsinə yönəlmişdir. Prosessual məcburiyyət cinayət mühakimə icraatı iştirakçılarının qanunla müəyyən edilmiş vəzifələrinin lazımi qaydada icra edilməsinin təminatına yönəlmiş son, müstəsna vasitə kimi tətbiq edilməlidir. Məcburiyyət inandırma ilə sıx, dialektik vəhdətdədir. İnandırma olamdan, məcburiyyət öz effektivliyini itirir və sadəcə zorakılığa çevrilir. Məcburiyyətin insan davranışına təsirinin iki vektorunu fərqləndirmək mümkündür. Birinci təsir yolu insanda onun tərəfindən öz vəzifələrini lazımi qaydada yerinə yetirilmədiyi hallarda onun üçün arzu edilməz nəticələrin yaranacağına inamın yaradılması ilə bağlıdır. Bunun nəticəsində insan onun üçün yaranacaq məsuliyyətin “qorxusunun” təsiri altında öz vəzifələrini lazımi qaydada həyata keçirir. Göründüyü kimi, bu zaman məcburiyyət insanı öz vəzifələrini yerinə yetirməyə vadar etsə də, belə davranış insan tərəfindən reallıqda yaşanan arzu edilməz nəticələrin təsiri ilə deyil, onda belə nəticələrin baş verə biləcəyinə inamın yaranması səbəbindən stimullaşdırılmış olur. İkinci təsir isə, inandırmanın səmərəsiz olduğu hallarda, insan barəsində reallıqda arzu edilməz neqativ nəticələrin yaranması ilə əlaqədardır. Məcburiyyət və zorakılığın bir-birindən fərqləndirilməsinin başlıca meyarları qanunilik və mütənasiblikdir. Dövlət məcburiyyətinin xüsusiyyəti ondadır ki, onun növləri, tətbiqi əsasları və qaydası, həmçinin hüdudları və s. qanunla müəyyən edilmiş olur, zorakılıq isə bu kimi əlamətlərə malik olmur, məcburiyyətin situasiyaya mütənasib şəkildə tətbiq edilməsi isə ona ədalətlik əlaməti qazandırır və bu əlamətə görə də onu zorakılıqdan fərqləndirir [9, s.10-11].

R.H.Rüstəmov qeyd edir ki, cinayət-prosessual inandırma prosessual münasibətlərin subyektiyə cinayət mühakimə icraatının mənafeələrinə və məqsədlərinə müvafiq hüququayğun davranışın formalaşdırılmasına təkan verən vasitə

kimi aşağıda göstərilən bir sıra spesifik xüsusiyyətlərə malikdir: cinayət-prosessual inandırmanın əsasında yalnız cinayət prosessual hüquq münasibətlərinə tətbiq oluna biləcək eyni predmet və ictimai münasibətlərin təbzimlənməsi metodu durur. Cinayət-prosessual inandırmanın yalnız cinayət-prosessual hüquq münasibətləri sahəsində həyata keçirildiyini nəzərə alaraq, ilk növbədə, vəzifəli şəxsin cinayət-prosessual hüquq münasibətlərinin hakimiyyət səlahiyyətlərinə malik olmayan və müvafiq məlumat daşıyıcısı olan subyektinə təsirinin müxtəlif formalarında çıxış edən inandırma metodlarının dövlət hakimiyyəti xarakterinin tanınması zəruridir. Bu təsirin məqsədi son nəticədə həmin məlumatı mümkün qədər tez əldə etməkdir, çünki zəruri məlumatların vaxtında alınması əlavə məsrəflər olmadan cinayət işinə dair obyektiv həqiqəti müəyyən etməyə imkan verir. Bundan əlavə, bu təsirin məqsədi həm də bu şəxslərin hansısa hərəkətlər etməsindən və ya ondan imtina etməsindən ibarət ola bilər [3, s.23].

N.V.Buşnaya prosessual məcburiyyət tədbirlərinin anlayışına aydınlıq gətirmək üçün, fikrimizcə, metodologiya baxımından haqlı olaraq, ilk öncə bu tədbirlərin spesifik əlamətlərinin müəyyən edilməsini vacib sayır və apardığı təhlillər nəticəsində belə əlamətlərə aşağıdakıları aid edir: onlar cinayət işi üzrə icraat zamanı tətbiq edilir və prosessual xarakter daşıyır; onlar dövlətin müvafiq orqanları tərəfindən öz səlahiyyətləri daxilində icraatda iştirak edən qaydalara zidd davranışları və ya belə davranış imkanları cinayət mühakimə icraatı üçün maneə yaradan, yaxud yarada biləcək şəxslərə tətbiq edilir; onların cinayət mühakimə icraatının ümumi vəzifələrindən irəli gələn konkret məqsədləri mövcuddur; bu tədbirlər qanunla müəyyən edilmiş və onların qanuniliyi və əsaslılığını təmin edən əsaslar, şərtlər və qaydalar daxilində tətbiq edilir; onlar xüsusi məzmunu və xarakterə malikdir. N.V.Buşnaya öz tədqiqatında prosessual məcburiyyət tədbirlərinə aşağıdakı məzmununda müəllif anlayışı da vermişdir: “prosessual məcburiyyət tədbirləri dedikdə, cinayət-prosessual qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş məcburi və qabaqlayıcı xarakterə malik olan, buna səlahiyyəti çatan dövlət orqanları və vəzifəli şəxslər tərəfindən cinayət mühakimə icraatının iştirakçıları barəsində qanunla müəyyən edilmiş əsaslar mövcud olduqda və qanunla müəyyən edilmiş qaydada bu şəxslərin hüquqazidd hərəkətlərini xəbərdar etmək və onların qarşısını almaq, eləcə də cinayət mühakimə icraatının vəzifələrinin həllini təmin etmək üçün tətbiq edilən tədbirlər başa düşülür” [4, s.13].

Milli hüquq ədəbiyyatında isə prosessual məcburiyyət tədbirlərinin əsas əlamətləri prof. F.M. Abbasova tərəfindən daha müfəssəl şəkildə izah edilmişdir. Belə ki, adı çəkilən müəllifə görə qüvvədə olan qanunvericilik prosessual məcburiyyət tədbirlərinin ümumi anlayışını verməmişdir ki, buna da müəyyən qədər haqq qazandırmaq olar, çünki prosessual məcburiyyət tədbirlərinin növləri, onların tətbiqi əsasları və qaydası o qədər müxtəlifdir ki, bütün bunları bir anlayışda birləşdirmək olduqca çətinidir. Eyni zamanda, bütün prosessual məcburiyyət tədbirləri üçün ümumi olan əlamətlər də mövcuddur ki, onlara aşağıdakıları aid etmək olar:

- prosessual məcburiyyət tədbirləri dövlət məcburetmasının bir növüdür, odur ki, bu tədbirləri yalnız səlahiyyətli dövlət orqanları tətbiq edə bilər. Həkimyyət səlahiyyətlərinə malik olmayan proses iştirakçıları prosessual məcburiyyət tədbirləri tətbiq edə bilməzlər;

- prosessual məcburiyyət tədbirləri preventiv (yunan. *praeventus*) xarakterlidirlər, onlar, bir qayda olaraq, qabaqlayıcı tədbirlər kimi çıxış edirlər. Cinayət prosesinin normal gedişatına maneə yarada biləcək davranış ehtimalının yaranması artıq prosessual məcburiyyət tədbirlərinin tətbiq edilməsi üçün əsasdır;

- prosessual məcburiyyət tədbirləri şəxsiyyətin hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılmasından ibarətdir, odur ki, prosessual məcburiyyət tədbirlərinin prosessual qaydaları cinayət prosesində şəxsiyyətin hüquqlarının təmin edilməsi qaydalarını pozmamalı, qanuni və əsaslı şəkildə həyata keçirilməlidir, eyni zamanda qanunla müəyyən edilmiş hallarda və hədlərdə tətbiq edilməlidir;

- prosessual məcburiyyət tədbirlərinin məqsədi cinayət prosesinin normal gedişatını təmin etməkdir, yəni prosessual məcburiyyət tədbirlərinin tətbiqi məcburi deyildir, onlar cinayət prosesini həyata keçirən orqanlara əlavə imkanlar qismində verilmişdir. Cinayət prosesini həyata keçirən orqan icraatın normal və vaxtında gedişatına maneə olan halları aradan qaldırmaq zərurəti ilə üzləşdikdə prosessual məcburiyyət tədbirlərinə müraciət edə bilərlər;

- prosessual məcburiyyət tədbirləri müvəqqəti xarakterlidirlər, onların əksəriyyəti, ümumiyyətlə, qısamüddətli və birdəfəlik xarakterlidir, bəzilərinin isə müddətləri qanunla dəqiq müəyyən edilmişdir.

Beləliklə, prof. F.M.Abbasova hesab etmişdir ki, qeyd edilmiş əlamətlərə görə prosessual məcburiyyət tədbirlərinə aşağıdakı kimi anlayış vermək olar: “prosessual məcburiyyət tədbirləri dedikdə, cinayət prosesinin normal gedişini təmin etmək və yarana biləcək maneələri aradan qaldırmaq məqsədilə səlahiyyətli subyektlər tərəfindən qanunla müəyyən edilmiş hallarda və hədlərdə cinayət prosesində iştirak edən müəyyən şəxslərə tətbiq edilən hüquq və azadlıqların müvəqqəti məhdudlaşdırılması ilə xarakterizə olunan tədbirlər başa düşülür” [1, s.360].

Milli hüquq ədəbiyyatında cinayət-prosessual məcburiyyət tədbirlərinə verilmiş daha bir anlayış da maraq doğurur. Belə ki, rus dilində hazırlanmış “Cinayət-prosessual məcburiyyət: seçim və tətbiqetmə problemləri” adlı dərs vəsaitində də milli müəlliflər cinayət-prosessual məcburiyyət tədbirlərinə anlayış vermişdirlər. Həmin anlayışa görə: “cinayət-prosessual məcburiyyət tədbirləri cinayət-prosessual qanunvericiliklə tənzimlənmiş cinayət prosesini həyata keçirən orqanların cinayət mühakimə icraatının vəzifələrinin həyata keçirilməsi məqsədilə fiziki şəxslərə qarşı onların iradəsinə və isyətinə zidd olaraq tətbiq edilən fakultativ, səlahiyyətli, məcburi hərəkətləridir. Onlar şəxsi azadlığın məhrum edilməsi və ya məhdudlaşdırılması, vəzifənin müvəqqəti itirilməsi, mülkiyyət hüququnun məhdudlaşdırılması, əmlak itkilərinin təhlükəsi və digər hüquqi məhdudlaşdırmalarla ifadə edilir” [10, s.27].

İ.D.Qaynov öz tədqiqat işində prosesual məcburiyyətin özünəməxsus mexanizm vasitəsilə realizə edildiyinə diqqət çəkir. O, prosesual məcburiyyət tədbirinin seçilməsinin prosesual etaplarından (mərhlələrdən) və məcburiyyət tədbirinin seçilməsinin prosesual modelindən bəhs edərək göstərir ki, hər dəfə prosesual məcburiyyətin tətbiqi məsələsi həll edilərkən aşağıdakı etaplara (mərhlələr) keçilməlidir: a) cinayət-prosesual məcburiyyət tədbirinin məqsədinin müəyyən edilməsi; b) prosesual vəziyyətin təhlil edilməsi; c) cinayət-prosesual məcburiyyət tədbirinin subyektinin müəyyən edilməsi; ç) qətimkan tədbirinin əsaslandırılması, tətbiqi, həyata keçirilməsi prosedurunun seçilməsi [5, s.9-10].

Prosesual məcburiyyətin yol verilən formalarına gəlinə, qeyd etmək lazımdır ki, bu zaman iki əsas məqama toxunmaq vacibdir: birincisi, prosesual məcburiyyət tədbirlərinin yol verilən formalarının və bu formaların hər birinə məruz qala biləcək prosesual statuslu şəxslərin dairəsi dəqiq məlum olmalı, bu formaların və şəxslərin dairəsi qapalı siyahı ilə müəyyən edilməli, onların hər biri qüvvədə olan cinayət-prosesual qanunvericilikdə təsbit edilmiş olmalı, hüquq tətbiq edən subyektin mülahizəsinə görə qanunla nəzərdə tutulmamış formalar tətbiq edilməməli, qanunla nəzərdə tutulmuş formaların isə məzmunu təhrif edilməməlidir; ikincisi, prosesual məcburiyyət tədbirlərinin bu və ya digər formasının “yol verilən” hesab edilə bilməsi üçün həmin forma cinayət-prosesual qanunvericilikdə “yolverilməz” elan edilmiş, o cümlədən qadağan edilmiş davranış formaları ilə üst-üstə düşməməlidir [6, s.74; 7, s.127-128; 11, s.858].

Bu nəzəri ümumiləşdirmələri bizim qanunvericiliyimizə tətbiq etdikdə, göstərmək olar ki, onlar bir qayda olaraq, qüvvədə olan CPM-də öz təsdiqini tapmışdır. Belə ki, CPM-də həm prosesual məcburiyyət tədbirlərinin növlərini müəyyən edən, həm də bu tədbirlərin kimlər barəsində tətbiq edilə biləcəyini müəyyən edən normalarda, bir qayda olaraq, hüquqi müəyyənlik mövcuddur, həmin qaydaların təcrübədə pozulması hallarının qarşısı isə müxtəlif hüquqi təminat mexanizmləri ilə vasitəsilə alınır. Məsələn, Avropa Məhkəməsi 13 dekabr 2018-ci il tarixdə Mürsəliyev Azərbaycana qarşı iş üzrə qərar qəbul edərkən, cinayət prosesində şahidlərin ölkəni tərk etməsinə qadağa qoyulması məsələsi ilə əlaqədar Avropa Konvensiyasının 4 nömrəli Protokolunun 2-ci maddəsinin pozuntusunu qeydə almışdı. Xatırladaq ki, Avropa Konvensiyasının 4 nömrəli Protokolunun 2-ci maddəsi hər kəsin hərəkət etmək azadlığına təminat verir. Bu maddəyə əsasən, hər kəs öz ölkəsi də daxil olmaqla hər hansı ölkəni tərk etməkdə azaddır. Mürsəliyev Azərbaycana qarşı iş üzrə ərizəçi kimi çıxış edən 11 nəfərin hamısı cinayət işləri üzrə şahidlər idi və 2012-2016-cı illərdə onların məhz cinayət prosesində şahid olmaları ilə əlaqədar ölkədən çıxmalarına qadağalar qoyulmuşdu. Halbuki, Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan cinayət-prosesual qanunvericiliyində şahid statusu olan şəxslər barəsində ölkəni tərk etmək qadağası növündə prosesual məcburiyyət tədbirinin tətbiqi nəzərdə tutulmur. Ərizəçilər milli məhkəmələrə müraciət etdikdə isə milli məhkəmələr bu qadağanı onların üzərindən götürə bilməmişdi, çünki həmin məsələ milli qanunvericiliklə məhkəmələrin səlahiyyətlərinə aid edilməmişdi. Bu səbəbdən,

Avropa Məhkəməsi bütün ərizəçilərə münasibətdə Avropa Konvensiyasının 4 nömrəli Protokolunun 2-ci maddəsinin pozuntusunu qeydə almışdı.

Qeyd edilən ikinci məsələ ilə əlaqədar da CPM-də müraciət edə biləcəyimiz kifayət qədər norma mövcuddur. Məsələn, CPM-in 10.2-ci maddəsində birbaşa şəkildə göstərilir ki, Azərbaycan Respublikasının qüvvəyə minmiş və dərc edilmiş qanunu ilə müəyyən olunan əsaslardan və qaydalardan kənar heç kəsin tutulmasına, həbsə alınmasına, axtarılmasına, məcburi gətirilməsinə və digər prosessual məcburiyyət tədbirlərinə məruz qalmasına yol verilmir. Bu norma prosessual məcburiyyət tədbirlərinin qanuniliyi tələbini əks etdirir. Bu anlamda, prosessual məcburiyyət tədbiri o zaman yol verilən hesab edilə bilər ki, onun növü, forması, tətbiqi əsasları və qaydası qanunla nəzərdə tutulmuş olsun. CPM-in 13.1-ci maddəsinə əsasən, cinayət təqibi gedişində insanın şərəf və ləyaqətini alçaldan, təhqir edən, habelə cinayət prosesində iştirak edən şəxslərin həyatı və səhhəti üçün təhlükə törədə biləcək qərarların qəbul edilməsi və ya hərəkətlərə yol verilməsi qadağandır. Baxılan qayda, həmçinin hər hansı şəxsin insan ləyaqətini alçaldan rəftara məruz qalmasını, eləcə də, insan ləyaqətini alçaldan şəraitdə saxlanılmasını da yol verilməz elan edir ki, bu da prosessual məcburiyyət tədbirlərinin tətbiqi zamanı vacib şərtlərdən biridir. CPM-in 14-cü maddəsi də prosessual məcburiyyətin yol verilən halları və forması ilə bağlı mühüm müddəalar əks etdirir, belə ki, həmin müddəalara əsasən, CPM və Azərbaycan Respublikasının digər qanunu ilə müəyyən edilmiş əsaslar olmadan heç kəs tutula və həbs edilə bilməz; şəxsin həbsdə saxlanılmasına, habelə tibb və ya tərbiyə müəssisəsinə məcburi yerləşdirilməsinə yalnız məhkəmə qərarı əsasında yol verilir və s.

Hesab edirik ki, prosessual məcburiyyətin yol verilənliyindən danışarkən onun obyektiv zərurətdən irəli gəlməli olması meyarına da mütləq diqqət yetirilməlidir. Məsələn, milli hüquq ədəbiyyatında azadlıq hüququnun məhdudlaşdırılması ilə əlaqədar olan prosessual məcburiyyət tədbirlərinin tətbiqi problemləri tədqiq edilərkən, fikrimizcə, tamamilə haqlı olaraq, belə bir fikir irəli sürülür ki, cinayət mühakimə icraatında azadlıq hüququnun məhdudlaşdırılması (əslində, bütün hüquqların məhdudlaşdırılması - müəllif) obyektiv xarakterli zərurətdən irəli gəlməlidir. Barəsində icraat aparılan şəxsin gizlənmə təhlükəsinin mövcud olduğu, onun icraat zamanı obyektiv həqiqətin müəyyən edilməsinə mane olacağı təhlükəsinin mövcud olduğu, şəxsin icraat gedişində yeni cinayətlər törədəcəyi təhlükəsinin mövcud olduğu, eləcə də, onun azadlıqda qalmasının ictimai təhlükəsizlik üçün təhdid təşkil etdiyi hallarda azadlıq hüququnun məhdudlaşdırılması obyektiv zərurətdən irəli gəlmiş hesab edilə bilər. Barəsində icraat aparılan şəxsin cinayət mühakimə icraatının bütün gedişatı boyu azadlıq hüququnun məhdudlaşdırılması cəmiyyətin maraqları ilə də uzlaşmalıdır. Belə ki, cinayət təqibinə məruz qalan şəxsin azadlıq hüququnun məhdudlaşdırılması onu cəmiyyətdən təcrid etdiyi kimi, cəmiyyəti də ondan ayırır, cinayət təqibinə məruz qalan şəxsi ayrı-ayrı insanlar üçün əlçatmaz edir. Cinayət təqibinə məruz

qalmış şəxsin adı vaxtlarda cəmiyyət üçün, yəni özündən başqa digər insanlar üçün də faydalı funksiyalar həyata keçirdiyi hallarda onun cəmiyyətdən təcrid edilməsi təkcə bu şəxsin özünə deyil, onun ictimai faydalı funksiyalarından yararlanan digər şəxslərə də mənfi təsir edir. Məsələn, cərrahlıqla məşğul olan həkimin onun peşə fəaliyyəti ilə əlaqədar olmayan həyatı bir situasiya ilə əlaqədar cinayət təqibinə zərurət yarandığı halı modelləşdirməklə, qeyd edilən məsələyə kifayət qədər aydınlıq gətirmək mümkündür. Fərz edək ki, yüksək ixtisaslı cərrah olan A. həftədə bir neçə ağır əməliyyat həyata keçirməklə peşəsindən irəli gələrək, insan həyatı xilas etməklə məşğuldur. Lakin bir dəfə o, xoşagəlməz bir hadisənin iştirakçısına çevrilir - evə qayıdarkən yaşadığı evin blokunda iki gəncin, yəni B. və V.-nin spirtli içki qəbul etdiyinin şahidi olur, onlara bunun doğru olmaması barədə irad bildirir və gənclərdən sərt cavab aldıqdan sonra onlarla mübahisəyə başlayır, mübahisə zəminində onlar dalaşırlar və fiziki cəhətdən daha qüvvətli olduğu üçün A. həm B.-yə, həm də V.-yə ağır xəsarətlər yetirir. Göründüyü kimi, formal olaraq A. şəxsiyyət əleyhinə ağır cinayət törətmiş hesab edilir və qüvvədə olan cinayət-prosessual qanunvericilik belə bir cinayətdə ittiham edilən şəxsin həbs edilərək cəmiyyətdən təcrid edilməsinə mane olmur. Lakin məsələnin başqa tərəfinə baxaq. Cərrah olan A.-nin bütün icraat boyu həbsdə saxlanması onun xəstələrinə nə dərəcədə mənfi təsir edəcəkdir? Onun həbsdə qaldığı müddətdə A. nə qədər insan həyatı xilas edə bilərdi? Təsədüfən cinayət törətmiş bir həkimin dərhal həbs edilməsi cəmiyyətin maraqlarına daha uyğundur, yoxsa ona alternativ tədbirlərin tətbiq edilməsi? Ümumiyyətlə, nəzərə almaq lazımdır ki, cəmiyyət üçün faydalı olan bir işlə təkcə həkimlər məşğul olmurlar, bu obraz bir situasiyanı modelləşdirmək üçün istifadə edilmişdir və belə situasiyaya müəllimlər, mühəndislər, idmançılar və s. peşə sahibləri də düşə bilərlər. Əlbəttə, belə sualların siyahısını daha da uzatmaq mümkündür və şübhəsiz, bu suallar ətrafında düşünən müxtəlif insanlar onlara fərqli cavab verə bilərlər. Bununla belə, nəzərə almaq lazımdır ki, əgər cinayət prosesini həyata keçirən orqanın qərarı cəmiyyətin digər üzvlərinə zərər vura bilərsə, belə qərarın qəbul edilməsi ilə cinayət mühakimə icraatının vəzifələrinin səmərəli həllindən bəhs etmək mümkün deyil [2, s.693-694].

Göstərilənləri ümumiləşdirərək, hesab edirik ki, cinayət-prosessual məcburiyyət tədbirlərinə aşağıdakı müəllif anlayışının verilməsi mümkündür: “prosesual məcburiyyət tədbirləri dedikdə, cinayət prosesində iştirak edən şəxslər tərəfindən cinayət mühakimə icraatının normal gedişatı üçün zəmin yaradan vəzifələrin layiqincə yerinə yetirilmədiyini hallarda və ya bu vəzifələrin layiqincə yerinə yetirilməyəcəyinə əsaslı şübhələr olduqda, onlar barəsində cinayət prosesini həyata keçirən orqanlar tərəfindən cəmiyyətin maraqları da nəzərə alınmaqla tətbiq edilən, növləri, şərtləri və əsasları qanunla müəyyən edilmiş, müəyyən məhdudiyyətlər, məhrumiyətlər və iradə əleyhinə davranış nəzərdə tutulan prosesual vasitələr başa düşülür”.

İstinadlar:

1. Abbasova F.M. Cinayət prosesi. Dərslik. Ümumi hissə. Bakı: Zərdabi LTD, 2021, 464s.
2. Eyyubov İ.R. Cinayət prosesində azadlıq hüququnun məhdudlaşdırılmasının zəruri olduğu hallar // Heydər Əliyevin anadan olmasının 98-ci ildönümünə həsr olunmuş “XXI əsrdə insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi sahəsində müasir nəzəri və praktiki yanaşmalar” mövzusunda 5 may 2021-ci il tarixdə keçirilmiş elmi-nəzəri konfransın materialları. Bakı, 2021, s.691-697.
3. Rüstəmov R.H. Azərbaycan Respublikasının cinayət prosesində inandırma və məcburiyyət. Monoqrafiya. Bakı: Zərdabi Nəşr, 2019, 242 s.
4. Бушная Н.В. Проблемы применения мер процессуального принуждения в стадии предварительного расследования. Автореферат дисс. ... к.ю.н. Волгоград, 2005, 26 с.
5. Гайнов И.Д. Механизм реализации мер уголовно-процессуального принуждения: сравнительно-правовое исследование. Автореферат дисс. ... к.ю.н. Москва, 2010, 28 с.
6. Данилова Н.А., Николаева Т.Г. К вопросу о допустимости принуждения при производстве следственных действий // Криминалист, 2012, № 1 (10), с. 71-77.
7. Кравчук Л.А. К вопросу о допустимости мер процессуального принуждения в стадии возбуждения уголовного дела // Правоохранительные органы: теория и практика, 2013, № 1, с.127-129.
8. Кутуев Э.К. Уголовно-процессуальное принуждение в досудебных стадиях. Автореферат дисс. ... д.ю.н., СПб, 2004, 40 с.
9. Манджиева Е.В. Иные меры процессуального принуждения в системе средств принудительного характера в уголовном судопроизводстве России. Автореферат дисс. ... к.ю.н. Москва, 2020, 30 с.
10. Уголовно-процессуальное принуждение: проблемы выбора и применения. Учебное пособие. Баку: Чанлибел, 2010, 280 с.
11. Шинкевич Н.Е. К вопросу о допустимости применения уголовно-процессуального принуждения в отношении потерпевшего // Научные труды Российской Академии Юридических Наук, 2008, № 8, Том 3, с. 856-861.

**ПРОЦЕССУАЛЬНОЕ ПРИНУЖДЕНИЕ В УГОЛОВНОМ
СУДОПРОИЗВОДСТВЕ: ЕГО ЗНАЧЕНИЕ И ДОПУСТИМЫЕ ФОРМЫ**

Гамид Аббасов*

Резюме

Раскрывая юридическую природу уголовно-процессуального принуждения, автор исходит из ее обусловленности процессуальными обязанностями участников судопроизводства, которые, получив закрепление в действующем законе, формируют модель их должного поведения и определяют вид, объем и содержание возможного и необходимого принудительного воздействия в уголовном судопроизводстве. Исходя из этого, автор анализирует представленные в процессуальной науке определения о понятии уголовно-процессуального принуждения и приходит к выводу о многоаспектности понимания процессуального принуждения.

Ключевые слова: *уголовный процесс, процессуальное принуждение, участник процесса, преступник, возбуждение уголовного дела, принудительные меры.*

* Докторант кафедры «Уголовный процесс» Бакинского государственного университета

PROCEDURAL COERCION IN CRIMINAL PROCEEDINGS: ITS MEANING AND PERMISSIBLE FORMS

Hamid Abbasov*

Abstract

In revealing the legal nature of criminal procedure coercion, the author proceeds from its conditionality to the procedural obligations of the participants in the proceedings, which, having been enshrined in the current law, form a model of their proper behavior and determine the type, scope and content of possible and necessary coercive influence in criminal proceedings. On this basis, the author analyses the definitions presented in the procedural science on the concept of criminal procedure coercion and concludes that the understanding of procedural coercion is multidimensional.

Key words: *criminal process, procedural coercion, process participant, criminal, criminal proceedings, coercive measures.*

* Ph.D. Candidate, "Criminal Procedure" department of Baku State University

TAMAH MOTİVİ İLƏ CİNAYƏT TÖRƏDƏNLƏRİN ŞƏXSİYYƏTLƏRİNİN KRİMİNOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN TƏDQIQİNİN AKTUAL PROBLEMLƏRİ

Vüqar Mansurov*

Xülasə

Ümumi cinayətlərin strukturunda şəxsi mənafeədən törədilmiş cinayətlər böyük çəki daşdığından, onların elmi-nəzəri və metodoloji əsaslarının öyrənilməsi dərin analitik və konstruktiv yanaşma tələb edir. Tam və mənalı kriminoloji mənzərə yaratmaq üçün eqoist cinayətkarların şəxsiyyətinin spesifik kriminoloji xüsusiyyətlərini təhlil etmək lazımdır. Çünki muzdlu cinayətkarlar digər cinayətkarlardan sosial-demoqrafik, hüquqi və psixoloji xüsusiyyətlərinə görə fərqlənilirlər.

Açar sözlər: *cinayətkarın şəxsiyyəti, tamah motivi, kriminal davranış, sosial mühit, soyğunçuluq, oğurluq.*

Tamah motivi ilə törədilən cinayətlər ümumi cinayətlərin strukturunda böyük çəkiyə malik olduğu səbəbindən onun elmi-nəzəri, metodoloji əsaslarının tədqiqi dərin analitik və konstruktiv yanaşma tələb edir. Dolğun və məzmunlu kriminoloji mənzərənin yaradılması üçün tamah motivi ilə cinayət törədənlərin şəxsiyyətlərinin səciyyəvi kriminoloji xüsusiyyətlərinin təhlili zəruridir. Çünki, tamah motivi ilə cinayət törədən şəxslər sosial-demoqrafik, hüquqi, psixoloji və s. xüsusiyyətlərinə görə digərlərindən fərqlənilirlər.

Kriminoloji xüsusiyyətlərə görə təhlillərin daha sistemli aparılması üçün tamah motivi ilə cinayət törətmiş şəxslərin iki qrupa bölünərək araşdırılması məqsədəmüvafiqdir:

1. Zorakılıqla müşayiət olunmayan tamah motivi ilə cinayət törətmiş şəxslər (qeyri-zorakı tamah cinayətkarlığı). Oğurluq, dələduzluq və s. cinayətlər bura aiddir.

2. Zorakılıqla müşayiət olunan tamah motivi ilə cinayət törətmiş şəxslər (zorakı tamah cinayətkarlığı). Bu cinayətlərə soyğunçuluq, quldurluq və s. cinayətləri misal göstərmək olar.

Göstərilən bölgü kriminoloji təsnifat olmaqla hər iki qrupa aid olan cinayət törətmiş şəxslərin kriminoloji xüsusiyyətlərinin bir-birindən fərqləndirilməsinə dəstək olacaqdır.

Tamah motivi ilə cinayət törətmiş şəxsləri digərlərindən fərqləndirən əsas kriminoloji xüsusiyyətlərdən biri onların kəmiyyət göstəricilərinə görə seçilməsidir. Əgər Azərbaycan Respublikasında 2020-ci ildə 17482 cinayət törətmiş şəxs qeydə alınmışdırsa onlardan 2496 (14%) nəfər oğurluq, 688 (4%) nəfər dələduzluq, 223 nəfər (1,3%) soyğunçuluq və 138 (0,8%) nəfər quldurluq cinayəti törətmiş şəxslərin payına düşür. Qeyd olunanlar kəmiyyət baxımından

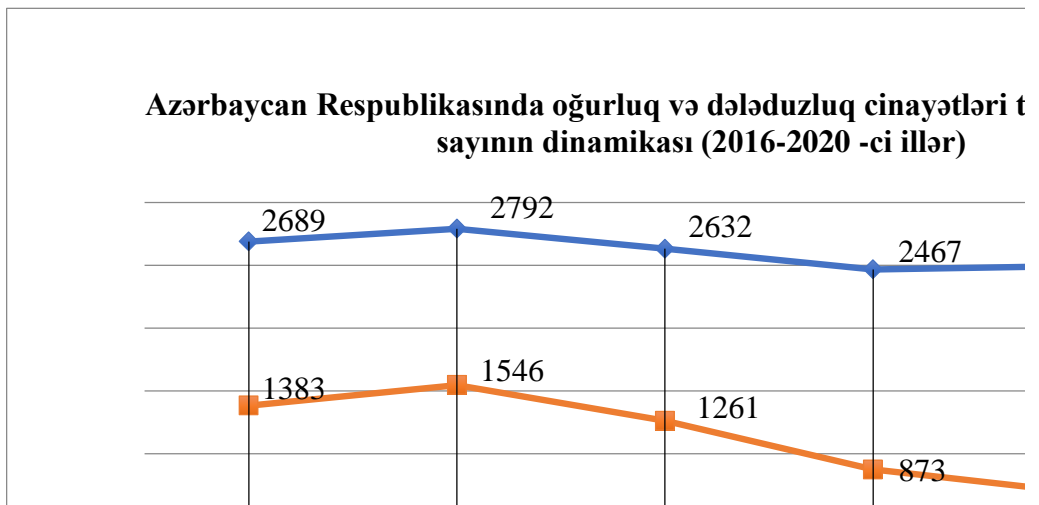
* Azərbaycan Respublikası DİN-in Polis Akademiyasının “Daxili işlər orqanlarının inzibati fəaliyyəti” kafedrasının baş müəllimi

kifayət qədər böyük göstəricilərdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu təsnifatda tamah motivi ilə törədilən digər cinayətlərə görə qeydə alınmış şəxslərin göstəriciləri verilməmişdir.

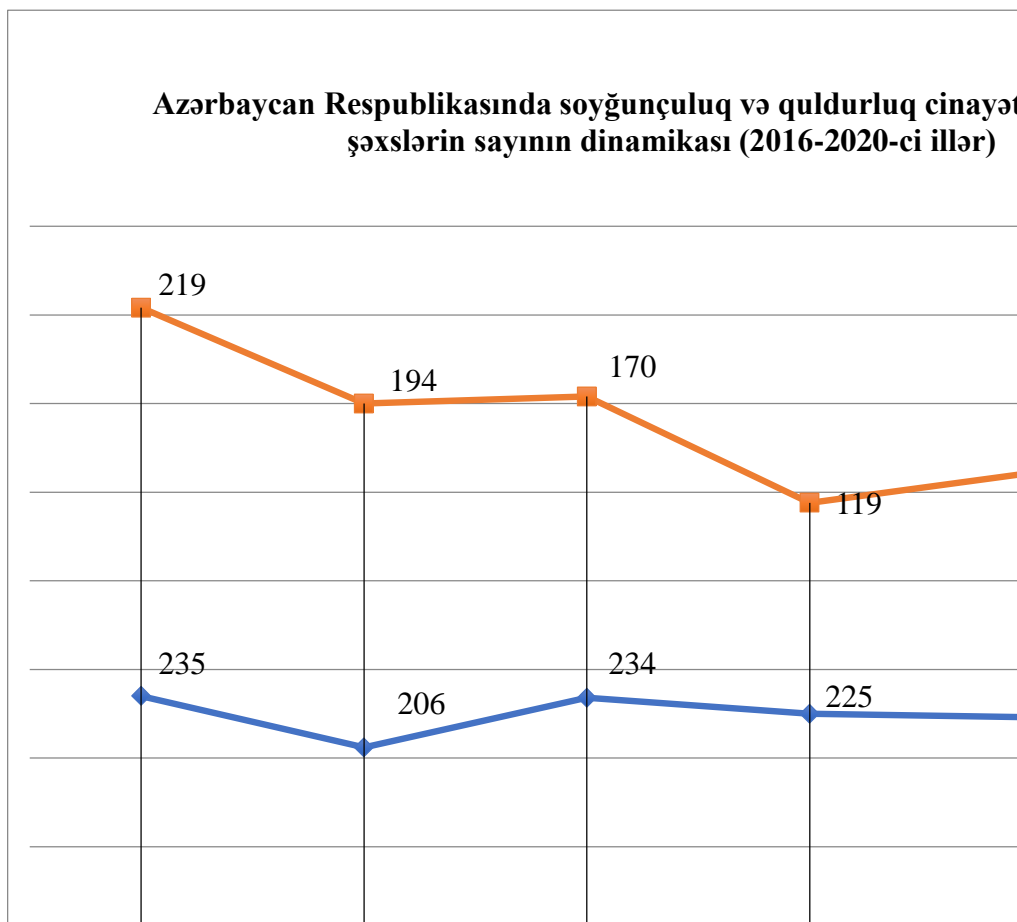
Tamah motivi ilə cinayət törətmiş şəxslərin ölkə əhalisinin 100 min nəfərinə düşən əmsalı da maraqlıdır. Belə ki, Azərbaycan Respublikasında 2020-ci ildə oğurluq cinayətinə görə qeydə alınmış şəxslərin 100 min nəfərə düşən sayı 24, dələduzluq cinayətinə görə qeydə alınmış şəxslərin 100 min nəfərə düşən sayı 7, soyğunçuluq cinayətinə görə qeydə alınmış şəxslərin 100 min nəfərə düşən sayı 2, quldurluq cinayətinə görə qeydə alınmış şəxslərin 100 min nəfərə düşən sayı 1-dir.

Zorakılıqla müşayiət edilməyən tamah motivi ilə cinayət törətmiş şəxslərin, həmçinin zorakılıqla müşayiət olunan tamah motivi ilə cinayət törətmiş şəxslərin dinamikasında son illər üzrə dövrü təhlili aparsaq azalma meyillərini müşahidə edirik. Əgər 2019-cu ildə Azərbaycan Respublikası üzrə 2467 nəfər oğurluq, 873 nəfər dələduzluq, 225 nəfər soyğunçuluq, 119 nəfər quldurluq cinayəti qeydə alınmışdırsa, 2020-ci ildə 2496 nəfər oğurluq, 688 nəfər dələduzluq, 223 nəfər soyğunçuluq, 138 nəfər quldurluq cinayəti törətmiş şəxs müəyyən edilmişdir (Bax: Cədvəl 2,3).

Cədvəl №2

Cədvəl №3

Tamah motivi ilə cinayət törədən şəxslərin səciyyəvi kriminoloji xüsusiyyətlərindən biri də onların kriminal submədəniyyətlə bağlılığıdır. “Oğru aləmi”, “Oğru qanunları”, “Oğru yığıncaqları” və s. bu kimi kriminal mühitə xas olan terminlər tamah motivi ilə cinayət törədən şəxslərin peşəkar cinayətkarlığın və kriminal submədəniyyətin ideoloji dayaqlarını təşkil etdiyini göstərir.

Kriminal submədəniyyətin ideoloji əsasları sadə qaydalardan başlayaraq kriminal sindikatlar arasında mövcud olan total münasibətlərə qədər dərinləşir. Tamah motivi ilə törədilən cinayətlərin sayının artması qrup halında törədilən cinayətlərin, residiv, mütəşəkkil və peşəkar cinayətkarlığın inkişafına səbəb olur. Cinayətkarlığın bu növləri bir-birindən qaynaqlanaraq cəmiyyətin sosial və mənəvi dayaqlarını sarsıdan kriminal submədəniyyətin formalaşmasının və yayılmasının bünövrəsini təşkil edirlər.

Tamah cinayətkarlığının (zorakı və qeyri-zorakı) sosial fəsadlarını araşdıran M.V.Qonçarova kriminal submədəniyyətin daha çox iki istiqamətdə təsirini qeyd edir. [1, s.193].

1. Kriminal submədəniyyəti təmsil edən şəxslərin çoxunun cinayətkar aləmdə nüfuz sahibləri və peşəkar cinayətkarlar olduğundan kriminal norma və dəyərlər qorunub saxlanılır, daxildən daha da təkmilləşərək mütəşəkkil forma alır. Bu mühitə cəlb olunan şəxslərin hesabına fəaliyyətinin miqyası artır.

2. Kriminal submədəniyyətin bəzi elementləri cəmiyyətin müəyyən təbəqəsinin şüuruna yeridilərək “sosial ədalət” meyarı kimi göstərilir. Nəticədə kriminal dəyərlərə əhali arasında rəğbət artırması ilə bağlı meyllərin formalaşmasına zəmin yaradılır. Bu isə cinayətkarlığa qarşı mübarizədə ən effektiv vasitələrdən olan, sosial nəzarət mexanizmlərinin fəaliyyətinin durğunluğuna səbəb ola bilər.

Bundan başqa kriminal submədəniyyətin mövcudluğu və inkişafı hüquq-mühafizə orqanları ilə bağlı ictimai fikir və etimada neqativ təsir göstərərək hüquq-mühafizə və cəza-icra sisteminin effektivliyinin aşağı düşməsi ilə nəticənir.

Tamah motivi ilə cinayət törədən şəxslər tərəfindən kriminal submədəniyyətin formalaşdırılmasının əsas məqsədlərindən biri mövcudluqlarının və inkişaflarının uzun müddət ərzində təmin edilməsidir. Qeyd olunan halın cinayətkarlığın bu növünə qarşı mübarizədə strateji istiqamət kimi nəzərə alınması zəruridir [2, s.116-117].

İctimai dəyərlərin əleyhinə olaraq özünümüdafiə funksiyasını daşıyan kriminal submədəniyyət cinayət törədən şəxslərin, xüsusilə yetkinlik yaşına çatmayanların və gənclərin kriminal davranışlarının aktivliyinə və mobilliyinə təkan verir. Bu üsulla onlar ictimai qınaqdan qaçaraq şəxsiyyətlərinə dəyər vermək üçün ideoloji izolyasiya təbəqəsi yaradırlar [3, s.672-673].

Digər cinayət növlərindən fərqli olaraq tamah motivi ilə cinayət törədən şəxslərin kriminal submədəniyyətə daha yaxın olmasının müxtəlif səbəbləri vardır. Başlıca səbəblərdən biri onların şəxsiyyətlərində kriminogen keyfiyyətləri formalaşdıran amillərin situativ xarakter daşımamasıdır. Şəxsi cinayət törətməyə vadar edən sosial və ya psixoloji faktorlar uzun illər onun yaşadığı mühitindən qidalanaraq şəxsiyyətində dayanıqlı hala çevrilirlər.

Nəticədə neqativ mikromühitin təsiri vasitəsilə insanın şəxsiyyətində böyük zaman müddətində formalaşaraq dayanıqlı hala çevrilmiş kriminogen faktorlar onu cəmiyyət üçün təhlükə mənbəyinə çevirir [4, s.64-65].

Mühit amili ilə bağlılığı tamah motivi ilə cinayət törədənlərin şəxsiyyətlərinin növbəti səciyyəvi kriminoloji xüsusiyyəti kimi qeyd edilə bilər.

Müasir mürəkkəb ictimai münasibətlər mühit amilinin cinayət törədənin şəxsiyyətinə təsirinin dərin kriminoloji təhlilini tələb edir. Sovetlər birliyi dövründə kriminologiya fənni üzrə ilk dərslərin müəlliflərindən biri V.N.Kudryavsev hesab edir ki, insan əməlini ətraf mühitə sadə təsir kimi araşdırmaq doğru deyil. Kriminal davranış insan iradəsinin məhsuludur. Sosial mühitin təsiri ilə yaranan iradəvi akt cinayət törədənin şəxsiyyəti, onun maraqları, baxışları, adətləri, psixi və digər fərdi keyfiyyətlərinin təsiri nəticəsində formalaşır [6, s.13-16].

Mühit insan davranışına daha dolğun məzmun verərək onu istiqamətləndirir, hədəf və məqsədlərə doğru yönəldir. Hər insan əməli, pozitiv və neqativ həyati situasiyalar bir növ şəxsiyyətə “məhürünü” vurmaqla öz izini qoyur.

Tamah motivi ilə cinayət törədənlərin şəxsiyyətlərində kriminogen amilləri artırən neqativ mikromühit son dövrlərin qlobal mədəni-mənəvi krizislərinin fonunda cinayətkarlığın daha təsirli determinantlarından birinə çevrilmişdir. Kriminoloji tədqiqatların nəticəsi olaraq cinayətkarlığı stimullaşdıran mənəvi krizislər kimi daha çox göstərilən bu hallar kriminal davranışa təsir baxımından araşdırıla bilər [5, s.12]:

- 1) Əkssosial davranışın inkişafı - narkotik vasitələrin istehlakının, zorakılığın artması;
- 2) İctimai dəyər və qaydaların əsas nüvəsi olan ailələrin daha tez-tez dağılması, natamam ailələrin sayının artması;
- 3) “Əmək etikasının” aşağı düşməsi - istehsal proseslərində fərdi maraqların ictimai maraqları üstələməsi.

Cinayət törədənin şəxsiyyətində mühit faktoruna böyük önəm verən A.S.Pançenko qeyd edir ki, şəxsiyyət insanın sosial simasıdır. İnsanın hansı cəmiyyətdə yaşaması və inkişafı onun şəxsiyyətini istiqamətləndirir [7, s.190-194].

Tamah motivi ilə törədilən cinayətlərin səbəbiyyət kompleksi situativ xarakter daşımadığından sosial mühitlə sıx bağlıdır. Hesab edirik ki, tamah motivi ilə cinayət törədənlərin kriminal davranışlarına onların sosial təcrübəsi böyük təsir göstərir. Cinayət törədənin şəxsiyyətində formalaşmış tamah motivi sosial köklərə (ailə, yaxın əhatə, cəmiyyət və s.) söykənərək ondan qidalanır.

Sosial mühit insanın daxili aləminə, psixoloji durumuna təsir etməklə şəxsiyyətində dayanıqlı hala çevrilir. Tamah motivi ilə cinayət törədənlərin şəxsiyyətlərinə sosial mühitin əhəmiyyətli təsiri qədər, psixoloji xüsusiyyətləri də tamamilə fərqli məzmunla malikdirlər.

Tamah motivi ilə cinayət törədənlərin psixoloji xüsusiyyətlərinə görə fərqlənməsini şəxsiyyətlərinin daha bir səciyyəvi kriminoloji xüsusiyyəti kimi göstərməlidir. Neqativ mikromühit kriminal davranışın əsas səbəblərindən biri olsa da, həmin mühitdə böyüyən hər bir şəxs cinayət törətmir. Bu səbəbdən tamah motivi ilə cinayət törədənlərin psixoloji xüsusiyyətləri özünəxas kriminoloji keyfiyyətləri ilə seçilir. Sosial mühit hər insanın şəxsiyyətinə müxtəlif formada təsir göstərir. Mühit eyni olsa da, insanın daxili aləmi, psixoloji məzmunu başqalarından fərqli ola bilər.

Tamah motivi ilə cinayət törədənlərdə cinayət törətmək istəyi mexaniki olaraq yaranmır. O, belə bir qərarın qəbul olunması üçün bütün hiss və duyğularını səfərbər edərək özünü müəyyən müddətdə hazırlayır. Nəticədə onun şəxsiyyətində yaranan və kriminogen məzmunla malik psixoloji keyfiyyətləri daha dayanıqlı hala çevrilirlər.

Əgər şəxs oğurluq cinayətini törətmək qərarına gəlsə, bu hal bir günün nəticəsi olaraq baş vermir. Təbii ki, insanın iradi keyfiyyətləri də önəmli rol oy-

neyir. O, cinayət törətmək üçün həm mühitin, həm də psixoloji keyfiyyətlərin təsiri ilə qərar qəbul edir. Bu proses isə ani olaraq baş vermir. Həmin şəxs özünü cinayətin törədilməsi üçün uzun müddət hazırlamalıdır. Qeyd olunan hal tamah motivi ilə törədilən cinayətlərdə digərlərindən fərqli olaraq daha mürəkkəb məzmunla malik olur. Onların şəxsiyyətlərində kriminogen keyfiyyətlər dərin kök saldığından islah olunması və reabilitasiyası uzun müddət tələb edir.

Tamah motivi ilə cinayət törədənlərin şəxsiyyətlərinin psixoloji xüsusiyyətləri insanın sosial mühitindən qazandığı həyat təcrübəsindən irəli gəlidiyi üçün kriminoloji tədqiqi də müəyyən çətinliklərlə bağlıdır və kompleks yanaşmanın tətbiqi zəruridir. Bəsit və birtərəfli psixoloji və kriminoloji bilgilərlə cinayət törədən şəxsin daxili aləmini, baxışlarını, qiymətləndirmə meyarlarını, davranışını istiqamətləndirən motiv və maraqlarını tədqiq etmək mümkün deyil.

M.Qonçarova tamah motivi ilə cinayət törədənlərin şəxsiyyətlərinin psixoloji xarakteristikasını daha dərin tədqiq etmək məqsədi ilə onları təxmini olaraq üç qrupa bölür: intellektual, emosional və iradəvi xüsusiyyətlər [8, s.138-142]. O, intellektual xüsusiyyətlərə əqli inkişaf və düşüncə səciyyəsinə, həyat təcrübəsinə, baxışların geniş həcmli və ya məhdud çərçivədə olmasını, maraqların məzmununu və müxtəlifliyini aid edir.

Emosional keyfiyyətlərin məzmununa sinir proseslərinin gücü, tarazlıq vəziyyətini, hisslərin dinamikliyini, emosional reaksiya səviyyəsini, konfliktli və təhrikedici şəraitdə reaksiya gücü və sürətini, həyəcan səviyyəsinin stabilliyi və ya dəyişkənliyini daxil edirdi.

İradəvi xüsusiyyətlərə fəaliyyətini tənzimləmək bacarığını, qərar qəbul etmək və həyata keçirmək vərdişlərini, məqsədayönlülük, təşəbbüskarlıq, qətiyyətlik, dözümlülük kimi keyfiyyətləri göstərmək olar.

Tamah motivi ilə cinayət törədənlərə başqalarına qarşı yüksək həssaslıq, etibarın aşağı olması, gizlilik və digərlərinin mövqeyinə şübhə ilə yanaşma kimi xüsusiyyətlər də xasdır.

Məhkumluğun sayı artdıqca kriminal davranışa zəmin yaradan psixoloji keyfiyyətlər daha da dərinləşir. Keçirilmiş sorğuların nəticələri göstərir ki, əvvəllər tamah motivi ilə cinayət törədənlərin 16%-i kriminal davranışa bəraət qazandıdır, 41%-i cinayətin törədilməsi tələbini mühitlə əlaqələndirir, 34%-i isə hesab edir ki, qanunun pozulmasına heç nə bəraət qazandıra bilməz [8, s.140].

Psixodiagnostik metodların (Art-test, KİLO, Aksent 2-90) tətbiqi vasitəsilə mülkiyyət əleyhinə cinayət törədən şəxslərin davranışlarında birtərəfli primitiv-istehlakçı mövqe, maddi sərvətlərin rolu haqqında şişirdilmiş təsəvvür, ictimai maraqlara neqativ münasibət, sosial mühitə zəif adaptasiya olma kimi mənavi psixoloji xüsusiyyətlər müşahidə edilmişdir [9, s.292].

Tamah motivi ilə cinayət törədənlərin təqribən yarısında anlaşıqlığı istisna etməyən psixi qüsurlar aşkar edilmişdir. Sağlam insanlardan fərqli olaraq onlarda şüurdan kənar (şüursuzluq) davranışa daha çox rast gəlinir. Özünə qarşı tənqidi yanaşma tamamilə aşağıdır və ya mövcud deyildir. Bu kateqoriyaya aid

olan şəxslərdə kriminal davranış real həyat şəraiti və şəxsiyyətin həyati yönəlişlərinin uzlaşması fonunda baş verir. Yekunda tamah motivi ilə cinayət törədən şəxslər kriminogen mühitdə psixoloji komfort vəziyyətində olurlar [10, s.36-40].

Psixoloji katolizatorlar zorakılıqla müşayiət olunan və müşayiət edilməyən taham motivi ilə cinayət törətmiş şəxslərin kriminal davranışlarına fərqli formada təsir göstərə bilər.

Zorakılıqla müşayiət edilməyən tamah motivi ilə cinayət törədən şəxslərə tamahlı-zorakı cinayətləri törətmiş şəxslərdən fərqli olaraq sosial mühitə tez uyğunlaşmaq, emosiya və həyəcanını gözlətmək, asanlıqla ünsiyyət qurmaq kimi xüsusiyyətlər xasdır. Çox ölçülü dispersion tədqiqatların (MANOVA) vasitəsilə zorakılıqla müşayiət edilməyən tamah motivi ilə cinayət törədənlərin şəxsiyyətlərinin tədqiqi zamanı onlarda baxışlarının və mənəvi dəyərlərinin fərqləndiyini və təkrar olunmazlığını göstərməyə can atmaq, ictimai münasibətlərin təsirindən uzaq olan həyat tərzini keçirmək kimi keyfiyyətlər aşkar olunmuşdur [11, s.114-115]. Zorakılıqla müşayiət olunan tamah motivi ilə cinayət törədən şəxslər isə aqressiv və impulsiv davranışları, yüksək həssaslığı və emosional çılgınlığı ilə seçilir.

Sadalanən psixoloji xüsusiyyətlərin tədqiqinin nəzəri, həmçinin təcrübə əhəmiyyəti böyükdür. Nəzəri baxımdan cinayət törədənin şəxsiyyətinin hərtərəfli və məzmunlu öyrənilməsi bu sahədə kriminoloji biliklərin daha da dərinləşməsinə, cinayət törədənin şəxsiyyəti haqqında tədqiqatların konkretləşərək elmi tezislərə çevrilməsinə şərait yaradacaqdır. Təcrübə nöqtəyi nəzərdən isə bu bilgiler kriminal davranışın tam mənzərəsinin yaradılmasında və proqnozlaşdırılmasında əvəzsiz rol oynayır, hüquq-mühafizə orqanlarının cinayətlərin qarşısının alınması və açılması üzrə fəaliyyətində taktiki imkanlarını artırır.

Kriminal davranış və psixoloji patologiyalar eyni torpaqdan qidalanan iki bitkiyə bənzəyir [12, s.48]. Qeyd olunan səbəbdən tamah motivi ilə cinayət törədənlərin şəxsiyyətlərinin psixoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinin profilaktik əhəmiyyəti də böyükdür.

Kriminal davranış sosial mühit və psixoloji xüsusiyyətlərin təsiri nəticəsində formalaşır. Bu proses mürəkkəb və çoxşaxəli xarakter daşdığından öyrənilməsi də ətraflı təhlillərə əsaslanmalıdır. Kriminal motivlərin kökündə dayanan sosial-psixoloji səbəblər müəyyən davranışa çevrilməmişdən əvvəl tələbatlar, maraq və ehtiyaclar fonunda insan şüurundan süzülərək davranışı yaratmalıdır. Qeyd olunan proses cinayət törədən şəxsin uşaqlıq dövründən başlayaraq çox dərin izlər buraxmış səbəbiyyət kompleksini əhatə edir. Uşaqlıq dövründən başlayan erkən kriminallaşma tamah motivi ilə cinayət törədənlərin şəxsiyyətlərinin tədqiqində xüsusi əhəmiyyətə malik kriminoloji xüsusiyyətlərdən biridir. Digər cinayət növlərindən fərqli olaraq tamah motivi ilə cinayət törədənlərin şəxsiyyətlərində erkən kriminallaşma daha dərin köklərə malikdir.

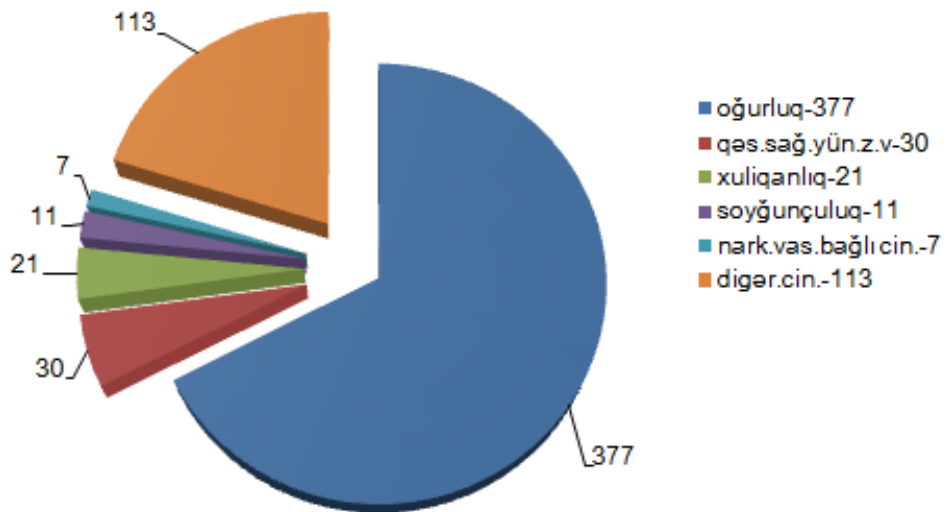
Azərbaycan Respublikasında 2020-ci ildə qeydə alınmış yetkinlik yaşına çatmayanlar tərəfindən törədilən cinayətlərin strukturunda tamah motivi ilə

törədilən cinayətlərin xüsusi çəkisi erkən kriminallaşmanın tədqiqi baxımından böyük maraq kəsb edir. Belə ki, əgər 2020-ci ildə Azərbaycan Respublikasında yetkinlik yaşına çatmayanlar tərəfindən törədilən cəmi 559 cinayət qeydə alınmışdırsa, onlardan 377 (67%) fakt oğurluq, 30 (5%) fakt qəsdən sağlamlığa yüngül zərər vurma, 21 (3,8%) fakt xuliqanlıq, 11 (2%) fakt soyğunçuluq, 7 (1,3%) fakt isə narkotik vasitələrlə bağlı cinayətlərin payına düşür.

Yetkinlik yaşına çatmayanlar tərəfindən törədilən oğurluq cinayətinin ümumi yetkinlik yaşına çatmayanlar tərəfindən törədilən cinayətlərin 67%-ni təşkil etməsi bu yaş kateqoriyasında tamah motivi ilə cinayət törədənlərin şəxsiyyətlərinin sosial-psixoloji səbəblərinin mürəkkəb və dayanıqlı olduğunu göstərməklə kriminoloji tədqiqini də zəruri edir (Bax: Cədvəl 4).

Cədvəl №4

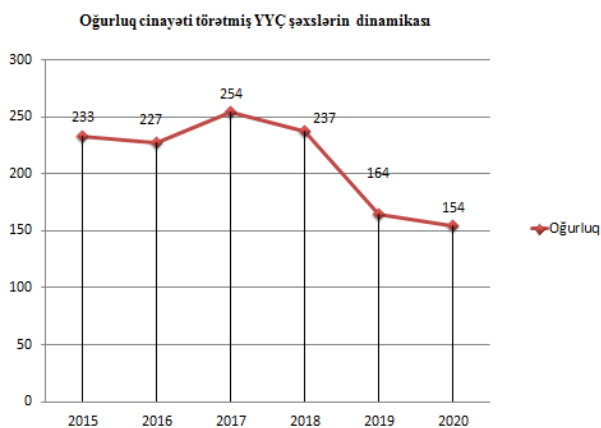
Azərbaycan Respublikasında YYÇ tərəfindən törədilən cinayətlərin strukturu (2020-ci il)

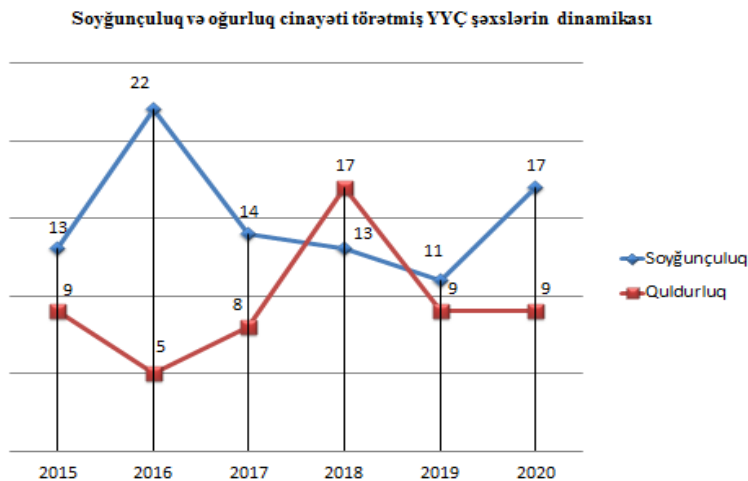
Cinayət törətmiş yetkinlik yaşına çatmayanların saylarının təhlili də bu yaş kateqoriyasına aid olan şəxslərdə tamah motivi ilə törədilən cinayətlərin kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinin yüksək olduğunu göstərir. Əgər 2020-ci ildə Azərbaycan Respublikası üzrə cəmi 388 cinayət törətmiş yetkinlik yaşına çatmayan şəxs qeydə alınmışdırsa, onlardan 154 nəfər oğurluq, 17 nəfər soyğunçuluq, 3 nəfər quldurluq cinayəti törətmiş şəxslərin payına düşür. Təkcə oğurluq cinayəti törətmiş yetkinlik yaşına çatmayanlar cəmi cinayət törətmiş yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin 40 %-ni təşkil edir.

Oğurluq və quldurluq cinayəti törətmiş yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin dinamikasında azalma, soyğunçuluq cinayəti törətmiş yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin dinamikasında isə qismən artma templəri müşahidə edilməkdədir (Bax: Cədvəl 5,6).

Cədvəl №5

Cədvəl №6

Təqdim olunan statistik göstəricilər yetkinlik yaşına çatmayanlar tərəfindən tamah motivi ilə törədilən cinayətlərin ümumi tamah cinayətkarlığı ilə dərin səbəbli əlaqəsinin olduğunu göstərir. Hesab edirik ki, həyata keçirilən profilaktik tədbirlərin effektivliyinin artırılması baxımından tamah motivi ilə cinayət törətmiş şəxslərdə erkən kriminallaşmanın kriminoloji tədqiqi arzuolunan nəticələrin əldə edilməsinə zəmin yaradacaqdır.

Hər bir insanın ilkin davranış modeli anadan olduğu andan ailədə formalaşır. O, həyat təcrübəsini valideynlərinin davranışlarından əldə edərək özünün gələcək davranışının təməlini formalaşdırır.

V.N.Kasarevə görə uşaqlıq dövrünün ilk illərində qidalanma davranış tərzinə təsir edən əsas amillərdən biridir. Müəllifin fikrinə görə insanlarda olan mərhəmət hissinin aşağı olmasının ən böyük səbəblərindən biri uşaqlıq dövründə ana südü ilə qidalanma müddətinin az olması ilə bağlıdır. Ana südünün əvəzinə verilən uşaq qidalarının böyük əksəriyyəti inək südündən hazırlandığı üçün onun tərkibində olan maddələr insan bədənində yaddır. Bu səbəbdən orqanizmin biokimyəvi fəaliyyətinin sistemi (hormonal mübadilə, hüceyrə quruluşu və s.) pozulur. Nəticədə sinir sisteminin və insan psixikasının tam yetkin olması ictimai dəyərlərə zidd olan davranışın əsasını təşkil edə bilər [13, s.33-40].

Qeyd edilənlərdən başqa ana südü ilə təbii qidalanma prosesi insan şəxsiyyətinin əsasını təşkil edən emosional təması yaradır. Uşaq ana südünü təbii olaraq qəbul edərkən təkcə qidalanmır, o, həmçinin ilk emosional təmasa daxil olur. Ana ilə övlad arasında olan məhrəban və zərif duyğular formalaşmaqda olan insan şəxsiyyətinin müsbət xüsusiyyətlərinin dayaqlarını təşkil edir. Emosional təmas intellektual inkişafın tempi ilə də sıx bağlıdır. Emosional bağlılıq gələcək davranışın sosial-psixoloji modelini formalaşdırır. Gözəl insani dəyərlərin kökündə uşaqlıq dövrünün ilk illərində mövcud olan zəngin emosional faktor durur. Emosional hisslərin qıtlığı şəxsiyyətin neqativ komponentlərinin inkişafına təkan verərək onun əkssosial istiqamətdə formalaşmasını stimullaşdırır.

Beləliklə, tamah motivi ilə cinayət törədənlərin şəxsiyyətlərinin səciyyəvi kriminoloji xüsusiyyətlərini aşağıdakı qaydada sistemləşdirmək olar:

- Tamah motivi ilə cinayət törətmiş şəxslər kəmiyyət göstəricilərinin yüksək olduğuna görə digər cinayət törətmiş şəxslərdən fərqlənirlər.

- Tamah motivi ilə cinayət törədən şəxslər kriminal submədəniyyətlə sıx bağlıdırlar.

- Tamah motivi ilə cinayət törədən şəxslərə sosial mühitin təsiri böyükdür.

- Tamah motivi ilə cinayət törədənlər kriminal davranışa səbəb olan dərin psixoloji keyfiyyətlərə malikdirlər.

- Uşaqlıq dövründən başlayan erkən kriminallaşma tamah motivi ilə cinayət törədənlərin şəxsiyyətlərinin əkssosial istiqamətdə formalaşmasının əsas amillərindən biridir.

Hesab edirik ki, qeyd olunan kriminoloji xüsusiyyətlər tamah motivi ilə cinayət törədən şəxslərin daha dərin kriminoloji tədqiqini təmin edəcək və cinayət törətmiş şəxslərin öyrənilməsinə, həmçinin həyata keçiriləcək profilaktik tədbirlərin effektivliyinin artırılmasına münbit zəmin yaradacaqdır.

İstinadlar:

1. Гончарова М.В. Социальные последствия рецидива корыстных преступлений // Общество и право, 2012. № 4(41), с.190-194.

2. Авдеев В.А., Авдеева Е.В. Правовой анализ общеуголовной корыстной преступности в Российской Федерации: состояние и тенденции развития // *Вестник РУДН. Серия: Юридические науки.* 2019, Т. 23. № 1, с. 102-122.
3. Иванова А.А. Криминальная культура как детерминант преступности // *Всероссийский криминологический журнал.* 2016. Т. 10, № 4. С. 671-681.
4. Долгова А.И. Личность преступника и ее криминологическое изучение. М., Российская криминологическая ассоциация. 2018. 195 с.
5. Пудовочкин Ю.Е. Концепция столкновения цивилизаций как теоретическая основа мировой криминологии (опыт криминологического прочтения произведений С. Хантингтона и П. Бьюкенена) // *Криминологический журнал ОГУЭП.* 2012. 4 (14), с.10-19.
6. Кудрявцев В.Н. Причинность в криминологии. М. «Юридическая литература», 1968, 176 с.
7. Панченко А.С. Личность преступника и некоторые факторы, влияющие на ее формирование. // *Вестник Краснодарского Университета МВД России.* 2017, № 4 (38).
8. Гончарова М.В. Нравственно-психологические черты корыстного рецидивиста// *Общество и право.* 2013 № 1(43), с. 138-142.
9. Линчук Т.Н., Михалева И.М., Демченко С.Г. Личностные качества осужденных за корыстные преступления, способствующие совершению данного вида преступления. *Вестник Ир ГЕУ.* № 7(78), 2013, с. 290-293.
10. Гончарова М.В. Рецидив корыстных преступлений и его предупреждение. Автореферат дис. на соискание ученой степени доктора юридической наук. Москва-2014, с. 56.
11. Базанова А.И., Симонова Н.Н., Корнеева Я.А. Особенности ценностной сферы личности ненасильственных корыстных преступников // *Бизнес в законе.* № 4, 2014, с. 113-117.
12. Лейкина Н.С. Личность преступника и уголовная ответственность. Издательство Ленинградского университета, 1968, 130 с.
13. Косарев В.Н. Личность преступника. Пути и средства предупреждения преступности. Учебное пособие. Волгоград: Станица-2, 2007. 196 с.

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ИССЛЕДОВАНИЯ КРИМИНОЛОГИЧЕСКИХ СВОЙСТВ ЛИЧНОСТИ КОРЫСТНЫХ ПРЕСТУПНИКОВ

Вугар Мансуров*

Резюме

В связи с тем, что преступления, совершенные из корысти, имеют большой вес в структуре общеуголовных преступлений, изучение их научных, теоретических и методологических основ требует глубокого аналитического и конструктивного подхода. Для создания полной и содержательной криминологической картины необходимо проанализировать специфические криминологические особенности личности корыстных преступников. Это потому, что корыстные преступники отличаются от других преступников по своим социальным-демографическим, юридическим, психологическим характеристиками.

* Старший преподаватель кафедры «Управленческая деятельность органов внутренних дел» Полицейской академии Министерства внутренних дел Азербайджанской Республики.

Ключевые слова: *личность преступника, корыстный мотив, криминальное поведение, социальная среда, разбой, кража.*

**ACTUAL PROBLEMS OF THE STUDY OF THE CHARACTERISTIC
CRIMINOLOGICAL PROPERTIES OF THE PERSONALITY
OF MERCENARY CRIMINALS**

Vuqar Mansurov*

Abstract

In connection with the fact that the crimes committed from scratch have a great weight in the structure of general criminal offenses, the study of their scientific, theoretical and methodological foundations requires a deep analytical and constructive basis. For the creation of a complete and content of criminological pictures it is necessary to analyze the specific criminological features of the personality of greedy offenders. This is because criminals out of greed commit crimes socio-demographic, legal, and psychological and so on. Differ from others by their characteristics.

Keywords: *criminal's personality, selfish motive, criminal behavior, social environment.*

* Senior Lecturer of the Department of "Administrative Activity of Internal Affairs" of the Police Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Azerbaijan

İFORMASIYA HÜQUQU

İNTERNETDƏ YURİSDİKSİYA PROBLEMLƏRİ VƏ İNSAN HÜQUQLARININ QORUNMASI

Ramil Aslanov*

Xülasə

Qlobal şəbəkə olaraq formalaşmış internet müasir cəmiyyətdə informasiya mübadiləsini asanlaşdırmaqla yanaşı, bir çox problemlər də yaradır. Müxtəlif kibernetikalarla insan hüquq və azadlıqlarının pozulması zamanı yurisdiksiya məsələlərinin həlli beynəlxalq və milli-hüquqi aspektlərdən kolliziyalarla qarşılaşır. Məqalədə belə ziddiyyətlərin qarşısının alınması məqsədilə beynəlxalq-hüquqi prinsip və nəzəriyyələrə müraciət olunur, təklif və tövsiyələr irəli sürülür.

Açar sözlər: *internet, kütləvi informasiya vasitəsi, yurisdiksiya, internet süzgəclər, təhlükəli məzmun, hüquqi tənzimləmə.*

İnternetin anlayışına ümumi yanaşma

Əsasını biliklər təşkil edən informasiya cəmiyyətində informasiya istehsal edən, istifadə edən və yaxşı idarə edən tərəflər hər zaman üstünlük qazanmış olurlar. İnkişaf etmiş dövlətlər ümumilikdə hər sahədə, xüsusən də iqtisadi sahədə üstünlüklərini qoruyub saxlamaq üçün informasiya cəmiyyətinin təqdim etdiyi imkanlardan maksimum dərəcədə istifadə edirlər. İnkişaf etməkdə olan ölkələr isə bu imkanları inkişaf etmiş ölkələrə yetişmək üçün bir fürsət kimi dəyərləndirməyə çalışırlar. Qlobal olaraq mövcud olan bu fərqlilik internetdən istifadə imkanlarına da öz təsirini göstərir. Yarandığı ilkin dövrlərdə sırf texniki aspektdən şərh olunan İnternet şəbəkəsi artıq kiberməkan, virtual məkan kimi anlayışlara bərabər tutularaq hüquqi tədqiqatların aktual mövzusunə çevrilmişdir. 2021-ci ilin dünya statistikasına görə, 7 875 765 587 nəfər əhalinin internet istifadəçisi olması faktı [11] bu məkanın hüquqi tənzimlənməsinin nə dərəcədə zəruri olduğunu təsdiq edir.

Hər şeydən əvvəl, internetin leqal anlayışına diqqət yetirmək lazımdır ki, bu anlayışı sosial yanaşmaya əsaslanmalıdır. Belə ki, sosial yanaşma İnterneti cəmiyyətin həyatında hərəkətverici qüvvə kimi, müasir ictimai münasibətlərin cərəyan etdiyi bir məkan kimi qiymətləndirir. [1, s.389] Demək olar ki, bütün beynəlxalq və regional sənədlərdə İnternet sosial aspektdən şərh olunur. Məsələn, Avropa Şurasının Nazirlər Komitəsinin Üzv Dövlətlərə İnternet istifadəçiləri üçün İnsan Hüquqları Bələdçisinə dair Təvsiyəsində deyilir: “İnternetin ictimai xidmət dəyəri var. İnsanlar, icmalar, dövlət orqanları və özəl şirkətlər öz fəaliyyətlərini həyata keçirmək üçün İnternetə etibar edir və onların İnternet xidmətlərinin əlyətər olmasına, ayrı-seçkiliyə yol verilmədən təmin edilməsinə, münasib, təhlükəsiz, etibarlı və davamlı olmasına dair qanuni gözləntiləri olur. Bundan əlavə, İnternetdən istifadə zamanı heç bir kəs öz hüquq və azadlıqlarının

* h.e.d., Bakı Dövlət Universitetinin Hüquq fakültəsinin professor əvəzi

təmin edilməsində qanunsuz, zəruri olmayan və ya qeyri-proporsional müdaxiləyə məruz qalmamalıdır.” [14]

İnternet yeni nəsil kütləvi informasiya vasitələri kimi digər kütləvi informasiya vasitələrindən bir çox cəhətlərinə görə fərqlənir. Birincisi, internetdə kütləvi ünsiyyət birtərəfli ölçüyə malik deyil, həm də interaktiv xüsusiyyətə malikdir. İnternetin interaktiv xüsusiyyəti sayəsində insanların məzmununda fəal iştirakı intensiv şəkildə təmin edilə bilər. Sosial şəbəkələrdə müşahidə edilən aktivlik bu xüsusiyyətin əsas göstəricisidir. Deməli, internet rəqəmsal dünyanın kütləvi informasiya vasitələri sırasında ən mühüm yeri tutur. Sual yaranır: Milli-hüquqi aspektdən internetin özünü KİV hesab edə bilərikmi? - “Kütləvi informasiya vasitələri haqqında” AR Qanunu “internet informasiya ehtiyatı”nı KİV kimi qəbul edir. Müvafiq olaraq, “İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında” Qanun internet informasiya ehtiyatına leqal anlayış müəyyənləşdirir və bu ehtiyatları internet şəbəkəsi vasitəsilə yaradılan KİV qisminə qiymətləndirir. Deməli, milli hüquqda internet texniki aspektdən vahid global şəbəkə hesab olunur. Lakin bu şəbəkədə formalaşdırılmış resurslar KİV kimi tənzimlənir.

İnternetin tənzimlənməsinə dair müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Məsələn, libertarianlara görə, İnternet tənzimlənmə bilməz və onun dövlət tərəfindən tənzimlənməsi qeyri-mümkün və ya faydasızdır. Kiberməkənin özünüidarəsi demokratik ideyalar əsasında daha tam liberal həyata keçirilə bilər.

Libertarianlar hesab edirlər ki, kiberməkəndə sərhədlər olmadığına görə (özlüyündə global bir fenomendir) ərazi əsaslı hökmdarların onu tənzimləmək üçün göstərdiyi hər hansı cəhd uğursuzluğa məhkum olacaq. [14] Beləliklə, onlar iddia edirlər ki, xaricdəki aktların daxili tənzimləməyə tabe olması əsassız olardı, çünki bu, digər yurisdiksiyalarda fərdi fəaliyyətləri ədalətsiz şəkildə pozacaq və digər dövlətlərin tənzimləyici seçimlərinə qəbul edilməz şəkildə təsir göstərəcək. [6, s.1095] Kiberməkənin idarə edilməsi məsafədən milli qanunvericilər əsasında deyil, kiberməkən istifadəçilərinin özləri, “etiket qaydalar” tərəfindən həyata keçirilməlidir. Bu cərəyanın nümayəndələrindən olan Con Perri Barlou 1996-cı ildə özünün məşhur “Kiberməkənin müstəqilliyi” adlı Bəyannaməsini elan etdi. Bəyannamədə bütün dövlətlərə belə bir müraciət ünvanlanır: “Kiberməkən sizin sərhədlərinizə aid deyil. Elə düşünməyin ki, onu siz yaratmışınız. Kiberməkən ictimai layihədir. Bizim aramızda sizə yer yoxdur. Siz kiberməkəndə üstün hakimiyyətə malik deyilsiniz. Bizim üzərimizdə hökmrənlik etməyə sizin nə mənəvi haqqınız, nə də məcburetmə metodlarınız var. Biz kiberməkəndə sizin qurduğunuzdan daha ədalətli və humanist olan cəmiyyət yaradacağıq...” [10]

Darrel Ment isə yazır ki, biz İnternetin haradan başladığını bilirik, amma kiberməkənin sərhədlərini və məhz hardan başladığını müəyyənləşdirmək qeyri-mümkündür. Ona görə də kiberməkən anlayışı İnternetlə eyniləşdirilə bilməz. [7, s.69-70] Rəqəmsal cəmiyyətdə İnternetin ayrı bir fiziki məkan və ya hətta

fərqli bir yurisdiksiya təşkil etməməsi və ona qabaqcıl telekommunikasiya texnologiyasının məhsulu kimi baxılmağa başladığı barədə artan konsensus vardır. [4, s.1174] Bu da internetin tənzimlənməsinin optimal yolu kimi qarışıq hüquqi tənzimlənmənin formalaşmasını şərtləndirmişdir. Bu yanaşmanı qəbul edən əksər tədqiqatçılara görə, kiberməkanın tənzimlənməsi milli qanunlar və özünütənzimlənmə qaydalarının qarışığının nəticəsi olmalıdır. Bu hibrid tənzimlənmə İnternet tənzimlənməsinin işlək bir hüquqi sistemə çevrilməsi üçün lazım olan legitimliyi, çevikliyi və icra qabiliyyətini təmin edə bilər. [5, s.191-272] J.L.Qoldsmitin iddia etdiyi kimi, internet sahəsində ekstraterritorial tənzimlənmə kiberməkanın digər vasitələrlə həyata keçirilən transmilli fəaliyyətlərdən funksional olaraq fərqlənməməsi əsasında əsaslandırılır və hər bir dövlət milli yurisdiksiya daxilində zərər və ya digər yerli təsirlər yarada bilən ekstraterritorial aktları tənzimləmək hüququna malikdir. Bu cür yanaşma milli hüquq sistemlərində adi haldır və bir millət başqa cür müəyyən edən beynəlxalq hüquq qaydası ilə razılaşana qədər qanunidir. [12, s.1239-1240] Hesab edirik ki, belə şərh daha dolğun nəzər-nöqtəsi kimi qəbul edilə bilər. Avropa Şurasının Nazirlər Kabineti tərəfindən 28 may 2003-cü ildə qəbul edilmiş “İnternetdə kommunikasiya azadlığı haqqında” Bəyannamədə də özünütənzimlənmə və birgətənzimlənmə prinsipi yeddi prinsipdən biri kimi elan olunmuşdur. Üzv dövlətlər hər iki istiqamətdə həvəsləndirmə tədbirlərinin icrasını öhdələrinə götürürlər. İnternetdə insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi beynəlxalq qurumların və dövlətdaxili orqanların başlıca vəzifəsi olsa da, istifadəçilərin özü tərəfindən tənzimlənmə həyata keçirilə bilər. Mahiyyət etibarilə, özünütənzimlənmənin irəli sürülməsində əsas məqsəd ayrı-ayrı şəxslərin İnternetdə hüquqazidd əməllərdən qorunmasından ibarətdir. Bir çox dövlətlərdə milli qanunlarda özünütənzimlənmə ilə bağlı qaydalara rast gəlmək olar. Azərbaycanda ayrı-ayrı qanunlarda hüquq və azadlıqlarla bağlı vətəndaşların özü üçün müəyyən qaydalar müəyyən olunmuşdur. Məsələn, təkzib, düzəliş və cavab vermək hüququ (“KİV haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 44-cü maddəsi) və s. Lakin bu tip normalar internet informasiya ehtiyatlarından istifadə üzrə qaydaların müəyyən edilməsinə maneçilik törətmir. [1, s.374]

Qeyd olunanlar hər bir halda beynəlxalq hüquq normalarının yaradılmasının zəruriliyini təsdiq edir. 23 noyabr 2001-ci ildə Budapeştdə qəbul edilmiş “Kibercinayətkarlıq haqqında Konvensiya”da yurisdiksiya ilə bağlı norma nəzərdə tutulmuşdur. Konvensiyanın 22-ci maddəsi konkret dövlətin yurisdiksiyanı onun ərazisi, bayrağı altında üzən gəmiləri, vətəndaşları tərəfindən törədilmə ilə əlaqələndirir. Lakin bu Konvensiya sırf kibercinayətlərlə bağlı olduğu üçün İnternetdə yurisdiksiya problemini aradan qaldırmır. Hal-hazırda dünya təcrübəsində məhz hansı dövlətin qanunvericiliyinin tətbiqi ilə bağlı müzakirələr davam etməkdədir. Bu da dövlətdaxili hüququn “üstünlük qazanması”na gətirib çıxarır. Müxtəlif məhkəmə işləri bu faktı bir daha təsdiq edir. Məsələn, 2001-ci ildə Fransada “Yahoo!” şirkəti ilə bağlı baxılan işdə deyilirdi ki, Fransa qanun-

ları vətəndaşlarına nasizmi təbliğ edən “Yahoo!”-nun saytına daxil olmağı qadağan etsə də, sayt ABŞ-da fəaliyyət göstərir və bu ölkədə həmin materialların yerləşdirilməsi qanunidir. [2, s.54]

Qeyd etmək lazımdır ki, tənzimləmədə beynəlxalq hüququn tətbiqi üçün müəyyən imkanlar dövlətdaxili səviyyədə artıq formalaşmışdır. Belə ki, bəzi dövlətlərin (xüsusilə Avropa ölkələrinin) internet daxilində zərərli məzmunu nəzarət etmək və aradan qaldırmaq istəyi ABŞ-da konstitusiya ilə qorunan ifadə azadlığı ilə toqquşaraq böyük diqqəti cəlb etmişdir. İkincisi, əqli mülkiyyət hüquqlarının qorunması məsələsi dövrün aktuallığıdır. Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqları ilə qorunan materialın pulsuz yayılmasına imkan verən mövcud proqram təminatı tərəfindən kütləvi şəkildə pozulması dövlətlər tərəfindən beynəlxalq-hüquqi alətlərdən istifadə etmək istəyi formalaşdırmışdır. Eyni zamanda, internet vasitəsilə pozulan insan hüquq və azadlıqları artmaqla dövlətlərin öz vətəndaşlarını qorumaq təşəbbüslərinə təkan vermişdir.

Beynəlxalq hüquqda yurisdiksiya ilə bağlı olan prinsip və nəzəriyyələr internetin tənzimlənməsinə də şamil edilə bilər.

Ərazi prinsipi qəbul edir ki, bir qayda olaraq, dövlət öz ərazi sərhədləri daxilində tənzimləmə, mühakimə və həyata keçirmək səlahiyyətinə malikdir. Bu prinsip həm də başqa ölkələrdə dövlətdaxili qanunların tətbiqinə mane olur. İnternetlə bağlı bəzi sahələrdə dövlətin beynəlxalq yurisdiksiyası problemi ərazilik prinsipinə görə yaranmır. Məsələn, internetdə edilən nəşrlər baxımından, məlumat girişinin edildiyi yerin ərazi prinsipinə görə, müvafiq ölkə qanununun tətbiqi tələb olunur. Burada dövlətin öz ölkəsində fəaliyyət göstərən xidmət provayderləri üzərində girişin bloklanması və filtrlənməsi baxımından səlahiyyətdən istifadə edilməsində beynəlxalq səlahiyyət problemi yoxdur. Budapeşt Konvensiyası əsas etibarilə ərazi prinsipinə üstünlük verir.

Şəxsiyyət prinsipi dövlətin, xüsusən də vətəndaşlıqla bağlı olan insanlara qarşı tənzimləmə və sanksiyalar tətbiq etmək səlahiyyətinə malik olduğunu qəbul edən prinsipdir. İçel və Ünverə görə, "internet cinayətlərinin internetə bağlı hər ölkədə və bu çərçivədə Türkiyədə də işləndiyini qəbul etmək lazımdır" deyən bu prinsipin müzakirəsi əsas etibarilə kibercinayətlərin sanksiyalaşdırılması üçün önəmlidir. Xüsusilə şəxsiyyət prinsipinə əsasən, uşaq pornoqrafiyasının yayılmasına görə ölkə ərazisində olmayan vətəndaşların üzərinə öhdəliklər qoyula bilər və bu da həmin ictimai təhlükəli əməllərlə mübarizə üçün səmərəli olacaqdır. [3, s.56]

Müdafiə prinsipinə əsasən, dövlət pozuntuların kim tərəfindən və harada törədilməsindən asılı olmayaraq, dövlətin təhlükəsizliyinə təhlükə törədən cinayətlərə qarşı beynəlxalq səlahiyyətə malikdir. Bu çərçivədə dövlətin bölünməz bütövlüyünə qarşı internet üzərindən aparılan təbliğat dünyanın harasında olursa olsun, milli qanunvericiliyə uyğun olaraq cəzalandırılmalıdır. “Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında” Qanunda da imperativ normaların tətbiqi ilə bağlı müvafiq münasibətləri tənzimləyən milli hüquqi imperativ normaların tətbiqi məcburi

qaydada müəyyən olunmuşdur. Deməli, kiberməkanda respublikamıza qarşı edilən informasiya müharibəsi, kibershücumlarla bağlı müdafiə prinsipi rəhbər tutula bilər.

Universallıq prinsipinə əsasən, hər bir dövlətin dövlət arasında heç bir əlaqə axtarmadan soyqırımı, qul ticarəti və terrorçuluq kimi bəzi cinayətlərin tətbiqində beynəlxalq yurisdiksiyaya malik olduğu qəbul edilir. Sözügedən cinayətlərin internetdə törədildiyi halda, hər bir dövlət universallıq prinsipinə uyğun olaraq yurisdiksiyaya malik ola bilər.

Fikrimizcə, dövrün tələbinə və dövlətlərin maraqlarına xidmət edən əsas prinsip və nəzəriyyə dövlətlərin suverenliyi prinsipidir. Heç bir dövlət ölkə hüduqlarından kənarında həyata keçirilən fəaliyyətin zərərli nəticələrinin öz ölkəsinin hüduqları daxilində təsir göstərməsinə icazə vermir. Bu məsələ də beynəlxalq hüququn ümumi prinsiplərindən biri kimi qəbul edilmişdir. Dövlətlər öz suverenliyinə hörmət edilməsini tələb etmək hüququna malikdirlər. Hər bir dövlət dövlət olmanın tələbi olaraq ölkə hüduqları daxilində baş verən zərərli təsire görə zərərli fəaliyyətin sahibi olan şəxsləri törədən şəxslərin milli mənsubiyətindən asılı olmayaraq hüquqi və cinayət məsuliyyətinə cəlb edir. Məsələn, Azərbaycan qanunvericiliyinə görə, qumar və digər qanunsuz mərc oyunlarının təşkilinə və həmin oyunlarda iştiraka təhrik edən məlumatlar yayılması qadağan edilən informasiyadır. Ölkə daxilində belə məlumatların yayılmasına görə məsuliyyət müəyyən olunmuşdur. Analoji informasiyanın yayılması buna icazə verilmiş hər hansı bir dövlətə məxsus olan internet informasiya ehtiyatında yayılıbsa, dövlətdaxili səviyyədə həmin saytlara giriş məhdudlaşdırıla bilərmi? - Qonşu dövlət Türkiyə Cümhuriyyətində bu cür qadağaların şahidi olmuşuq. Qeyd olunan halda girişin məhdudlaşdırılması heç də qanunsuz sayılmır. Çünki birincisi, respublikamızda internet hüququ və ya internetin əlyətərliyi hüququ fundamental hüquq kimi təsbit olunmamışdır. İkincisi isə leqitim maraqlardan birinin müdafiəsi məqsədilə dövlətdaxili məhdudlaşdırmalara icazə verilir.

Dövlətlərin insan hüquqlarına hörmət etmək, onları qorumaq və dəstəkləmək öhdəliklərinə özəl şirkətlərə nəzarət də daxildir. Universal və ayrılmaz insan hüquqları və onlarla əlaqəli standartlar istənilən özəl sektor subyekti tərəfindən İnternet istifadəçilərinə tətbiq edilən ümumi müddəalar və şərtlər üzərində üstünlüyə malikdir.” [14]

İnternetdə insan hüquq və azadlıqlarının, xüsusilə şəxsi toxunulmazlıq və əqli mülkiyyət hüquqlarının pozulması ənənəvi media ilə müqayisədə daha asan icra olunur. Hüquq və azadlıqların məzmunu və təşkili dövlətlər arasında fərqli olduğundan, xarici elementlərlə əməliyyatlarda və münasibətlərdə müxtəlif problemlər yarana bilər. Konkret vəziyyətə görə problemin həlli yolunu müəyyən edən Avropa Sistemindən fərqli olaraq, ABŞ hüquqi praktikasında ifadə azadlığı böyük əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə də internet vasitəsilə yayılan təhlükəli məzmunun müxtəlif dövlətlər daxilində icazəli olub-olmaması dövrün aktual problemidir.

Hal-hazırda əksər dövlətlərdə təhlükəli məzmunun qoruma məqsədilə süzgeçlərdən istifadə olunur. Süzgeçlər istifadəçilərin İnternetdə arzuolunmaz məzmunu daxil olmasının avtomatik qarşısını alan texniki və hüquqi tapşırıq kimi müəyyən edilə bilər ki, xüsusi proqramlar vasitəsilə icra olunur. Fərdi girişin qarşısının alınması qərarlarında olduğu kimi, filtrləmə demək olar ki, hər bir dövlətin istifadə etdiyi üsula çevrilmişdir. Təbii ki, dövlətlərin təcrübələri arasında mühüm fərqlər vardır. Məktəblərdə, universitetlərdə, kitabxanalarda və digər ictimai yerlərdə təklif olunan internetə çıxış xidmətləri filtrasiya predmeti ola bilər. Bir qayda olaraq, ABŞ-da tətbiq olunan filtrasiya sistemi məktəblərdə, universitetlərdə, kitabxanalarda və digər ictimai yerlərdə həyata keçirilir və ABŞ-da tətbiq olunan bu sistemin əhatə dairəsi kifayət qədər genişdir. ABŞ-da Uşaqların İnternetdə Mühafizəsi Aktı (CIPA) 2004-cü ildə qəbul edilmişdir. Bu Akt uşaqların ədəbsiz və ya zərərli (zərərli) məzmunu daxil olmasının qarşısını almaq üçün məktəblərdə və kitabxanalarda kompüterlərdə filtrasiya tələb edir, bu şərtlə ki, bu kompüterlər üçün dövlət maliyyə dəstəyi və İnternetə çıxış əldə edilsin. [13]

Britaniya hökuməti İnternet İzləmə Fondu tərəfindən uşaq pornoqrafiyası kimi müəyyən edilən məzmunu girişin ölkədə fəaliyyət göstərən bütün internet xidmət provayderləri tərəfindən filtrasiya edilməsini tələb edir. Filtrləmənin domen səviyyəsində açar sözlər süzgecindən keçirərək müəyyən veb-saytlara girişini bloklamaq, e-poçt trafikini bloklamaq və axtarış nəticələrində arzuolunandan fərqli nəticələri aşkar etmək kimi təsirlər vardır. [3, s.255]

Bəzi dövlətlər tənzimləmə tələb etmədən filtrasiya edir və filtrləmə təcrübələrini qəbul etmir. WikiLeaks-in 2009-cu ildə açıqladığı sənədlərlə məlum olub ki, Avstraliya, Finlandiya, Danimarka və Norveç bəzi saytlara girişin qarşısını almaq üçün filtrasiya tətbiq edirlər. Bu səbəbdən bu ölkələrdə real filtrləmə məlumatları çox vaxt mövcud deyil. [8]

Respublikamızda müəyyən cinayətlərin qarşısının alınması üçün ümumi süzgeç sistemi xaricində, xüsusi olaraq məktəblərdə və kitabxanalarda tətbiq oluna bilən belə bir sistem qəbul edilməmişdir. Nəqliyyat, Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyinin tapşırığına uyğun olaraq, “Təhlükəsiz İnternet” xidmətinin yaradılmasını qeyd edə bilərik. Bu filtrasiya xidməti vasitəsilə bütün yaş kateqoriyasına aid istifadəçilər təhlükəli məzmunlardan qoruna bilərlər. Geniş seçim imkanı təqdim edən xidmət sayəsində valideynlər azyaşlılara psixoloji zərər yetirə biləcək cinayətkarlıq, zorakılıq, irqçilik, diskriminasiya və ekstremizmi təbliğ edən oyun və filmlərin daxil olduğu resurslara nəzarət edə bilirlər. Xidmətə qoşulduqdan sonra təqdim olunmuş siyahıdan təhlükəli hesab edilən kontentləri “qara siyahı”ya daxil edərək, istifadəni məhdudlaşdırmaq mümkündür. Həmçinin, istənilən zaman filtri deaktiv edərək, “qara siyahıya” daxil edilən resursu aktivləşdirmək də olar. [9]

Bununla yanaşı, yalnız “Uşaqların zərərli informasiyadan qorunması haqqında” Qanunda bəzi tənzimləmələr nəzərdə tutulmuşdur. Qanuna əsasən, uşaqlar üçün zərərli informasiya iki qrupda təsnifləşdirilir:

Uşaqlar arasında dövriyyəsi qadağan edilən və ya məhdudlaşdırılan informasiyanın istehsalçısı və yayıcısı qanunla müəyyən edilmiş qaydalara riayət etməyə borcludur. Lakin Qanunun özündə də filtrasiya ilə bağlı məsələlərə toxunulmamışdır.

Süzgəclərin yaratdığı ən mühüm problemlərdən biri də qanuni məzmunun filtrləmə zamanı tutula bilməsidir. Narkomaniya ilə mübarizəyə dair elmi məlumatların yer aldığı internet saytını süzgəc üsulu ilə narkotik ticarəti ilə məşğul olan və ya narkomanıyanı təşviq edən internet saytından ayırmaq həmişə mümkün olmur. Filtrləmənin səbəb ola biləcəyi başqa bir problem isə insanların şüurunda filtdən keçməyən məzmunun əxlaqi və ya qanuni olduğu barədə təsəvvür yaratmasıdır. Filtrləmənin təsirsiz, zərərli və asanlıqla aradan qaldırılan bir üsul olduğu iddia edilir. Bu baxışa görə filtrləmə sistemi söhbət otaqlarına, fayl ötürmə protokollarına (FTP), internet söhbət protokollarına və İP səs ötürmə sistemlərinə təsir göstərmir. Bu baxımdan, internetdə hüquq və azadlıqların qorunması, təhlükəli məzmunu uzaq qaçmaq üçün istifadəçilərin etiketlərə riayət etməsi vacibdir ki, bu informasiya təhlükəsizliyi mədəniyyətindən çox asılıdır.

İnternetin yarandığı dövrdən onunla bağlı formalaşmış müxtəlif yanaşmaların olması hüquqi tənzimləmə məsələlərinə də öz təsirini göstərmişdir. Məqalədə internet kütləvi informasiya vasitəsi kimi qiymətləndirilməyərək, texniki aspektdən şərh olunur. Bu mövqe milli-hüquqi istiqamətdə əsaslandırılır. Çünki Azərbaycan Respublikasının informasiya qanunvericiliyi internetin özünü deyil, internet informasiya ehtiyatının kütləvi informasiya vasitəsi kimi qiymətləndirir.

Ümumilikdə, internetin hüquqi tənzimlənməsi yalnız dövlətdaxili hüquqla məhdudlaşa bilməz. Bu, qlobal şəbəkənin bütün dünyanı əhatə etməsindən irəli gəlir. Fikrimizcə, yurisdiksiya məsələlərinin həlli məqsədilə beynəlxalq hüquqi normaların qəbul olunması və milli hüquqla qarşılıqlı tətbiqi problemin uğurla həllinə səbəb ola bilər. Lakin burada bir məqama diqqət yetirmək lazımdır: Hüquqi tənzimləməyə keçid “İnternet” anlayışından deyil, hüquqi termin olan “kiberməkən”lə olmalıdır.

Hesab edirik ki, kiberməkəndə yurisdiksiya məsələlərinin həlli zamanı dövlətlərin suverenliyi rəhbər tutulmalıdır. Belə ki, Azərbaycan Respublikasında yayılması qadağan edilmiş hər hansı bir informasiyanın sosial şəbəkədə yayımlanmasına görə müvafiq məsuliyyət yaranacaqdır və zərurət yarandığı halda bu tip informasiya ehtiyatlarına məhdudiyətlər tətbiq edilə bilər. Çünki birincisi, respublikamızda internet hüququ və ya internetin əlyətərliyi hüququ fundamental hüquq kimi təsbit olunmamışdır. İkincisi isə leqitim maraqlardan birinin müdafiəsi məqsədilə dövlətdaxili məhdudlaşdırmalara icazə verilir.

İnternetdə hüquq və azadlıqların pozulmasının qarşısını almaq yalnız texniki-təşkilati və hüquqi tədbirlərlə uğurlu nəticə verə bilməz. Çünki mövcud

olan informasiya ekologiyası istifadəçilərdən informasiya mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsini tələb edir. Bu istiqamətdə cəmiyyətin, xüsusilə həssas qrupların zərərli informasiyadan qorunması və “informasiya ekologiyası”nın mənfi təsirlərindən kənar qalması üçün dövlətin informasiya siyasətinin bir istiqaməti də bu sahədə maarifləndirmə tədbirlərinə geniş yer verilməsi ilə şərtlənməlidir.

İstinadlar:

1. Əliyev Ə.İ., Rzayeva G.A., İbrahimova A.N., Məhərrəmov B.A., Məmmədrzalı Ş.S. *İnformasiya hüququ. Dərslik.* Bakı: Nurlar, 2019, 448 s.
2. Mahmudov R.Ş. *İnternetin tənzimlənməsinin aktual məsələləri.* // *İnformasiya cəmiyyəti problemləri*, №2, 2010, s. 51-63
3. Y.Söylər. *Kamu hukuku açısından internet içeriğinin düzenlenmesi ve bu alanda devletin idari yaptırım uygulama yetkisi.* Ankara, 2013, 285 s.
4. R.Stein. *The Unexceptional Problem of Jurisdiction in Cyberspace* // *Int'l Law*, 1998, No. 32, pp. 1167-1194
5. Antonio Segura-Serrano. *Internet Regulation and the Role of International Law* // *Max Planck Yearbook of United Nations Law*, Volume 10, 2006, pp. 191-272
6. D.L.Burk. *Federalism in Cyberspace* // *Cornell Law Review*, 1996, No. 28, pp. 1129-1131
7. Darrel C. Menthe. *Jurisdiction in Cyberspace: A Theory of International Spaces.* // *Michigan Telecommunications and Technology Law Review*, 1998, Volume 4, Issue 1, pp. 69-103
8. <http://www.abc.net.au/news/2009-03-19/internet-filter-blacklist-leaked-on-web/1623890>
9. <https://www.cert.az/news/2017/mavi-balina-adli-oyunla-bagli>
10. <https://www.eff.org/cyberspace-independence>
11. <https://www.internetworldstats.com/stats.htm>
12. J.L. Goldsmith. *Against Cyberanarchy* // *U. Chi. L. R.* 65, 1998, pp. 1243-1244
13. OpenNet Initiative, *A Starting Point: Legal Implications of Internet Filtering*, 2004. <http://www.opennetinitiative.org>
14. Recommendation CM/Rec (2014) 6 of the Committee of Ministers to member States on a Guide to human rights for Internet users. / Adopted by the Committee of Ministers on 16 April 2014 at the 1197th meeting of the Ministers' Deputies. https://www.coe.int/en/web/freedom-expression/committee-of-ministers-adopted-texts/-/asset_publisher/aDXmrol0vvsU/content/recommendation-cm-rec-2014-6-of-the-committee-of-ministers-to-member-states-on-a-guide-to-human-rights-for-internet-users-adopted-by-the-committee-of-?_101_INSTANCE_aDXmrol0vvsU_viewMode=view/

ПРОБЛЕМЫ ЮРИСДИКЦИИ И ЗАЩИТЫ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА В ИНТЕРНЕТЕ

Рамиль Асланов*

Резюме

Интернет, сформированный как глобальная сеть, не только способствует обмену информацией в современном обществе, но и создает множество проблем. Решение вопросов юрисдикции в случае нарушения прав и свобод человека посредством различных киберпреступлений нарушает международные и национально-правовые конфликты. Для предотвращения подобных противоречий в статье рассматриваются принципы и теории международного права, даются предложения и рекомендации.

Ключевые слова: интернет, СМИ, юрисдикция, интернет-фильтры, опасный контент, правовое регулирование.

PROBLEMS OF JURISDICTION AND PROTECTION OF HUMAN RIGHTS ON THE INTERNET

Ramil Aslanov**

Abstract

Formed as a global network, the Internet not only facilitates the exchange of information in modern society, but also creates many problems. In the case of various cyber-violations of human rights and freedoms, the resolution of issues of jurisdiction is subject to conflicts in international and national-legal terms. In order to prevent such contradictions, the article appeals to the principles and theories of international law, makes suggestions and recommendations.

Keywords: internet, media, jurisdiction, internet filters, dangerous content, legal regulation.

* доктор юридических наук, и.о. профессора юридического факультета Бакинского государственного университета

** Doctor of law, Acting Professor of the Law Faculty of Baku State University

MÜQAYISƏLİ HÜQUQ

КОНСТИТУЦИОННЫЙ ПОДХОД В ВОПРОСЕ О СООТНОШЕНИИ НАЦИОНАЛЬНОГО И МЕЖДУНАРОДНОГО ПРАВА В РЕСПУБЛИКЕ МОЛДОВА

Гасан Алиев*

Резюме

В статье рассматривается конституционный подход в вопросе о соотношении национального и международного права в Республике Молдова, ведущая роль в этом вопросе Конституции и конституционного права Молдовы. Особое внимание уделяется вопросам обеспечения конституционности международных договоров, приоритету (примату) международных норм по отношению к нормам национального права. Соответствию молдавского права международному праву в условиях ассоциации с ЕС, юридической силе международных норм по отношению к нормам внутреннего права. Статья опирается на большой источниковедческий материал.

Ключевые слова: *Республика Молдова, национальное право, международное право, имплементация, Конституция, международный договор, правовая система.*

27 августа 1991 года Республика Молдова провозгласила свою независимость [1], и впоследствии она была признана государствами международного сообщества и стала участницей правовых отношений, регламентируемых нормами международного права, с соответствующими правами и обязанностями. В результате признания как государство, Республика Молдова получила право устанавливать дипломатические отношения с другими государствами и заключать международные договоры [2].

В качестве полноправного субъекта международного права, для Республики Молдова очень важны и актуальны вопросы о соотношении международного права со своим внутренним правом. Они имеют принципиальное значение с точки зрения защиты суверенитета Молдовы, построения национальной системы права, обеспечения правовой идентичности Молдовы в условиях универсализации правовых стандартов в области прав человека и правового государства. Более того, актуальность и значение данного вопроса подтверждаются и тем, что «от взаимодействия этих двух систем права, зависит эффективность обеих» [3, с.32].

Несомненно, в выборе официальной доктрины по вопросу о соотношении международного и национального права ведущую роль играет Конституция и конституционное право Молдовы (которое сформировалось после обретения независимости в основном под влиянием международного права).

* докторант Академии Государственного Управления при Президенте Азербайджанской Республики

Нынешняя Конституция Республики Молдова была принята и вступила в силу в 1994 году [4]. Как и другие страны постсоветского пространства, Молдова имеет конституционный опыт социалистических конституций, которые соответственно оказали свое влияние на текущее конституционное право. Однако, действующая Конституция Молдовы серьезно отличается от советского прошлого и предоставляет намного более широкие гарантии в области государственного строительства в целом, и особенно в области прав человека [5, с.512].

Данное положение дел очевидно уже с преамбулы Конституции Молдовы [5, с.512], в которой признаются в качестве основополагающими принципами государства: демократия, правовое государство, достоинство человека, его права и свободы. Далее, в преамбуле признается приверженность Молдовы к общечеловеческим ценностям, стремление жить в мире и согласии со всеми народами мира в соответствии с общепризнанными принципами и нормами международного права (т.е. принципы и нормы, являющиеся общими и универсальными [6]. Несомненно, что именно данные положения преамбулы задают общий тон отношения конституционного права Молдовы к международному праву.

Республика Молдова как независимое и суверенное государство неизменно уважительно относится к международному праву, соотносит свои действия с императивными нормами международного права, отстаивает их приоритет во внешнеполитической деятельности. Так, согласно ст. 8 ч. (1) Конституции Республика Молдова обязуется «соблюдать Устав Организации Объединенных Наций (далее ООН) и договоры, одной из сторон которых она является, строить свои отношения с другими государствами на общепризнанных принципах и нормах международного права». В доктрине считается, что «упоминание ООН в Конституции, говорит о намерении законодателя к близкой интеграции основного закона страны с международным правом, т.к. отсылки к Уставу ООН чрезвычайно редко встречаются в конституциях» [5, с.513].

По мнению исследователей, в большинстве случаев, современному государству характерна *закрытая правовая система*, в силу того, что общепризнанные принципы и нормы международного права, международные договоры включаются в нее только после того, как будет выражена суверенная воля государства по каждой отдельной международно-правовой норме [7, с.52].

По этому вопросу, Конституционный Суд Молдовы постановил: «общепризнанные нормы и принципы международного права являются обязательными для Республики Молдова в той мере, в какой она изъявила согласие на их выполнение» [6]. В этом смысле, Закон о международных договорах Республики Молдова [8] предусматривает (ст. 4 ч. 1): «Согласие Республики Молдова на обязательность для нее международного договора

выражается путем подписания договора, обмена актами, составляющими договор, ратификации, принятия, утверждения или присоединения к договору либо любым другим способом формального подтверждения согласия». Следовательно, «исполнение положений международных договоров, которые Республика Молдова ратифицировала, является безусловным» [9]. Более того, Конституционный Суд Молдовы признал: «соблюдение принятых международных обязательств является правовой традицией и конституционным принципом, как неотъемлемой части правового государства» [9]

Принимая во внимание и тот факт, что «при заключении международных договоров Республика Молдова обязуется следовать международным правовым принципам и нормам, а также национальным конституционным и законным положениям, регламентирующим договоры» [10], можно констатировать, что Республика Молдова как суверенное государство, самостоятельно определяет степень открытости своей правовой системы для международного права.

Другой немаловажный вопрос по данной проблеме состоит в том, что в отличие от других конституций (например, Основной закон Российской Федерации (ст. 15 ч. 4) [11], Конституция Республики Молдова не включает в свою правовую систему общепризнанные принципы и нормы международного права и международные договоры, субъектом которых является. Тем временем, молдавские ученые, по примеру ст.148 Конституции Азербайджана [12], предложили *de lege ferenda* дополнить Конституцию следующим положением: «Международные договоры и соглашения Молдовы, ратифицированные и вступившие в силу, являются частью правовой системы Республики Молдова» [13, с.116]. С нашей точки зрения, это предложение, в сущности, ситуацию не меняет, и далее объясним почему.

Для начала, обратим внимание на то, что вопреки «молчанию» Конституции, Конституционный Суд Республики Молдова, в Постановлении № 55 от 14.10.1999 г., признал, что «помимо общепризнанных принципов и норм международного права, составной частью правовой системы Республики Молдова являются также и международные договоры» (термин «договор» является родовым понятием и охватывает все виды международных соглашений (договор, соглашение, пакт, конвенция, декларация, коммюнике, протокол и т.д.), которые, независимо от наименования, имеют одинаковую юридическую силу [6].

Позже, в Постановлении № 10 от 16.04.2010 г. Конституционный Суд уточнил: «... общепризнанные принципы и нормы международного права, международные договоры, ратифицированные Республикой Молдова, и договоры, к которым она присоединилась, являются составной частью правовой системы Республики Молдова и становятся нормами внутреннего права. В смысле данного толкования в Республике Молдова внутреннее и международное право составляют одно целое, единую структуру. Таким

образом, в категорию нормативных актов включаются и международные нормы, к которым присоединилась Республика Молдова» [14]. Несмотря на это, ни Закон Республики Молдова о законодательных актах [15], ни Закон о нормативных актах Правительства и других органов центрального и местного публичного управления [16] не предусматривают место международных правовых норм или международных договоров в системе национального законодательства.

Вопреки позиции Конституционного Суда Молдовы, в теории права утверждается, что принципы и нормы международного права не следует рассматривать как составную часть внутреннего права. Они не меняют своей природы и в этом смысле являются «инородным телом» по отношению к нормам внутреннего права. Ни один внутригосударственный акт, обеспечивающий выполнение государством своих международных обязательств, не способен изменить природу норм, их особенные цели, содержание, форму. Государство осуществляет и обеспечивает выполнение норм международного права, автономных, сопоставимых и применимых именно в контексте своей правовой системы. Процесс осуществления этих норм, порядок их имплементации регулируется нормами внутригосударственного права, если иное не определено международным договором государства [17, с.124]. Данный подход обеспечивает концепцию государственного суверенитета и верховенство юрисдикции государства на своей территории [7, с.52-53].

По мнению других исследователей [18, с.111], конституционная норма, признающая международные договоры частью национальной правовой системы, как правило, обуславливает отсутствие необходимости принимать акты законодательного или административного характера для придания действия положениям международных договоров во внутригосударственной сфере (это ситуация характерна для монистических государств в которых международный договор автоматически инкорпорируется в национальную правовую систему, т.е. становится ее составной частью.).

В данном контексте следует уточнить, что молдавское законодательство признает такое применение международных договоров в правовой системе Республики Молдова. Так, согласно ст. 20 Закона о международных договорах Республики Молдова [8]: «Положения международных договоров, которые по своему содержанию пригодны для применения в правовых отношениях без принятия специальных нормативных актов, подлежат исполнению и применимы в правовой системе и правосудии Республики Молдова. Для выполнения остальных положений договоров принимаются соответствующие нормативные акты». Особый интерес представляют и положения ст. 11 ч. (2) этого же Закона, согласно которым: «Если международный договор, который представляется Парламенту Республики Молдова для рассмотрения, требует принятия новых законов или внесения

изменений в действующие законы, проект закона о ратификации, принятии, утверждении международного договора или присоединении к нему и проекты законов о внесении изменений в законодательство представляются одновременно». Следовательно, международные договоры ратифицируемые Парламентом Республики Молдова практически вступают в силу одновременно с принятием новых законов или внесения изменений в действующие законы, которые обеспечивают их применение на национальном уровне.

В этом молдавская правовая практика аналогична опыту Нидерландов. Несмотря на автоматическую инкорпорацию международных договоров в национальную правовую систему, Нидерланды предпочитают не подменять национальное законодательство нормами международных договоров, а заблаговременно обеспечивать приведение национального законодательства в соответствие с международными договорными обязательствами [18, с.113]. Так, «даже если положения международного договора в принципе могут быть применены непосредственно, Нидерланды обычно превращают их в нормы национального законодательства, с тем чтобы привести национальное право в соответствие с требованиями международного права» [19, с.335].

Таким образом, соблюдение международных обязательств, в большинстве случаев, предполагает необходимость «имплементации» международных норм в национальную правовую систему [20, с.41], т.е. включение этих норм во внутригосударственное право путем внесения дополнений и изменений в системе законодательства. С нашей точки зрения, этот факт подтверждает вышеназванную теоретическую позицию, и наглядно отрицает идею, согласно которой, международное право может входить в национальную правовую систему и быть ее частью. Другими словами, оно может только оказывать существенное влияние на формирование, изменение и функционирование внутригосударственных правовых норм.

Как отмечает С. В.Черниченко, «для практики важно не то, образуют ли международное и внутригосударственное право единую правовую систему или же являются двумя самостоятельными правовыми системами, а то, может ли какой-либо государственный орган, включая суд, или должностное лицо при решении конкретного дела, относящегося к его компетенции, для обоснования своего решения сослаться непосредственно на международный договор или международный обычай. Еще более важно для практики выяснить, имеет ли в каких-либо случаях то или иное положение международного права, на которое можно сослаться при решении конкретного дела непосредственно, приоритет по отношению к тому или иному положению внутригосударственного права в случае коллизии между ними» [21, с.97].

Принимая во внимание вышесказанное, и основываясь на системном истолковании норм Основного Закона страны, констатируем, что Конституция Республики Молдова в вопросе о соотношении международного и национального права ориентирована в основном на доктрину диалектического дуализма (дуалистической концепции): международное и национальное право рассматриваются как две самостоятельные правовые системы и две различные системы права. «Обе системы самостоятельные, но не независимые. Они находятся в постоянном взаимодействии, опосредуемом волей государств - участников международного общения» [7, с.52].

По нашему мнению, главный вопрос в проблеме соотношения международного и национального права состоит не в признании или непризнании международного права, как составной части внутреннего права, а в обеспечении соответствия национального права международному праву, а также в определении юридической силы международных норм по отношению к нормам национального права и условий, в каких они должны применяться на национальном уровне. Другими словами, главное внимание должно быть обращено на «порядок взаимодействия» [22, с.84] этих двух правовых систем.

Соответствие национального права международному праву. Рассматривая данный вопрос, изначально, напомним, что в современный период законодательство государства является важным «проводником международно-правовых норм во внутригосударственные отношения» [20, с.38]. Подтверждая данную идею, обратим внимание на правовые положения Закона Республики Молдова о законодательных актах [15], которые предусматривают в ст. 4 ч. (1) один из основополагающих принципов «имплементации» международного права, согласно которому: «Законодательный акт должен соответствовать положениям международных договоров, одной из сторон которых является Республика Молдова, общепризнанным принципам и нормам международного права (...)». Далее, ст. 22 этого же закона, устанавливает: «(...) (2) Правовая экспертиза обязательна для всех проектов законодательных актов и призвана содействовать: а) обеспечению соответствия проекта (...), положениям международных договоров, одной из сторон которых является Республика Молдова, а также согласованию его с действующим законодательством (...)» (3). Антикоррупционная экспертиза обязательна для всех проектов законодательных актов и призвана содействовать: а) обеспечению соответствия проекта национальным и международным антикоррупционным стандартам (...)».

Похожим условиям должны соответствовать и нормативные акты Правительства и других органов центрального и местного публичного управления. Так, согласно ст. 5 ч. (1) Закона Республики Молдова о нормативных актах Правительства и других органов центрального и местного публичного управления [16]: «Нормативный акт должен органически

включаться в систему законодательства, для чего: а) проект нормативного акта должен соотноситься с положениями нормативных актов высшего или того же уровня, с которыми он связан, (...), а также с международными договорами, одной из сторон которых является Республика Молдова; (...). Ст. 41 ч. (1) этого же Закона предусматривает: «Проект нормативного акта подлежит в обязательном порядке правовой экспертизе с целью проверки на предмет несоответствия (...), международным договорам, одной из сторон которых является Республика Молдова, (...).»

Что же касается вопроса, какая публичная власть в Республике Молдова наделена правом - определять несоответствие какого-либо закона Республики Молдова положениям пактов и международных договоров, Конституционный Суд Молдовы отмечает, что «органы, уполномоченные вести переговоры, заключать международные договоры, устанавливают на предварительном этапе подготовки соответствие внутренних законов международному договору. Законодатель в свою очередь обязан также проверить соответствие положений проектов законов нормам международных договоров. В случае несоответствия внутреннего законодательства международным нормам, оно подлежит пересмотру» [6].

Более того, Закон о международных договорах Республики Молдова предусматривает: «толкование международных договоров должно осуществляться в соответствии с нормами и принципами международного права таким образом, чтобы исключить вероятные разногласия между положениями законодательства Республики Молдова и положениями договора» [8, ст. 21 ч. (1)].

На основе вышесказанного, можно утверждать, что в настоящее время все отрасли молдавского законодательства в той или иной мере подвержены влиянию международно-правовых норм. Другими словами, в Республике Молдова обеспеченно эффективное и тесное взаимодействие и взаимообусловленность национального законодательства с международным правом. Тем временем, если здесь все ясно, то вопрос о соотношении норм международного права с Конституцией Республики Молдова представляется более сложным, ввиду того, что предполагает определение юридической силы международных норм по отношению к конституционным нормам.

Юридическая сила международных норм по отношению к нормам внутреннего права. В целом, следует подчеркнуть, что для оценки взаимосвязи международного права с национальным правом Республики Молдовы важно учитывать априори особый статус Конституции как основного закона любого государства [23, с.31], несмотря на то, что международное право не предусматривает ничего в данном смысле [24, с.110; 26, с.112]. Соответственно, ст. 7 Конституции устанавливает, что: «Конституция Республики Молдова является ее высшим законом. Ни один закон или иной

правовой акт, противоречащие положениям Конституции, не имеют юридической силы». Для применения данной конституционной нормы ст. 4 ч. (2) Закона Республики Молдова о законодательных актах [15] предусматривает: «Законодательный акт должен соответствовать конституционным положениям и согласовываться с существующей правовой базой, системой кодификации и унификации законодательства». А согласно ст. 22 ч. (2) этого же Закона: «Правовая экспертиза обязательна для всех проектов законодательных актов и призвана содействовать: а) обеспечению соответствия проекта нормам Конституции, практике конституционной юрисдикции (...), а также согласованию его с действующим законодательством (...)). Та же ситуация характерна и нормативным актам Правительства и других органов центрального и местного публичного управления, проекты которых, согласно закону [16, ст. 41 ч. (1)]: «(...) подлежат в обязательном порядке правовой экспертизе с целью проверки на предмет несоответствия Конституции Республики Молдова (...))».

Говоря о том положении, которое занимают международные договоры в иерархической системе источников внутригосударственного права, подчеркнем, что обычно оно зависит от уровня принятия решения о согласии на их обязательность (органический закон или постановление Правительства). По данному вопросу, исследователи утверждают, что статус международного договора либо соответствует статусу акта, посредством которого он инкорпорируется во внутригосударственное право, либо международному договору придается приоритет в применении перед актами, равными по юридической силе с актом, посредством которого договор инкорпорирован во внутригосударственное право, и всеми нижестоящими актами [25, с.102].

На основе того, что за Конституцией Молдовы признается высшая юридическая сила, нормы международных договоров, заключенных Молдовой, не должны противоречить Конституции государства в такой же мере, что и нормы национального законодательства. Другими словами, конституционные нормы имеют преимущество над международными нормами, т.е. обладают юридическим верховенством по отношению к последним. Следовательно, в иерархии внутренних нормативных актов нормы международного права стоят выше, чем законы, но в тоже время ниже, чем конституционные нормы [24, с.284]. В связи с этим, важным представляется механизм обеспечения конституционности международных договоров как существенный элемент соотношения международного права с внутренним правом Республики Молдова.

Обеспечение конституционности международных договоров. Напоминаем, что международный договор, прежде чем вступить в силу для Молдовы, в подавляющем большинстве случаев проходит процедуру ра-

тификации, в ходе которой он, в том числе, оценивается с точки зрения конституционности его положений.

В связи с этим, законодательство Республики Молдова предусматривает:

- в процессе инициирования переговоров по заключению международного договора обязательно «заключение Министерства юстиции о соответствии проекта международного договора положениям Конституции Республики Молдова и национальному законодательству» (ст. 7 ч. (2) и (3) Закона о международных договорах Республики Молдова [8, ст. 21 ч. (1)];

- «международный договор, одной из сторон которого является Республика Молдова, считается конституционным до тех пор, пока его неконституционность не будет доказана в процессе конституционного судопроизводства с обеспечением всех предусмотренных настоящим кодексом гарантий» (ст. 7 Кодекса конституционной юрисдикции Республики Молдова [27]);

- при осуществлении конституционной юрисдикции «Конституционный суд: а) осуществляет по запросу контроль конституционности (...), международных договоров, одной из сторон которых является Республика Молдова (...)» (ст. 135 ч. (1) Конституции Республики Молдова и ст. 4 ч. (1) Кодекса конституционной юрисдикции Республики Молдова);

- «Конституционный суд, получив запрос в соответствии с законодательством, осуществляет контроль конституционности положений международных договоров, одной из сторон которых является Республика Молдова, или их отдельных положений» (ст. 22 ч. (1) Закона о международных договорах Республики Молдова).

В результате анализа этих правовых норм, констатируем что, определение конституционности проекта международного договора входит в компетенцию Министерства юстиции (который обязан представить заключение о соответствии данного проекта положениям Конституции Республики Молдова [28]), а рассмотрение соответствия международных договоров, одной из сторон которых является Республика Молдова, Конституции Республики Молдова - исключительная прерогатива Конституционного суда.

Говоря о роли Министерства юстиции в данном процессе, подчеркиваем, что согласно пункту 37 Положения о механизме заключения, применения и прекращения международных договоров [28]: «Министерство юстиции представит заключение о соответствии проекта международного договора положениям Конституции Республики Молдова и национальному законодательству. Если международный договор содержит положения, противоречащие Конституции Республики Молдова и национальному законодательству, Министерство юстиции предложит изменение проекта договора или прекращение процедуры инициирования переговоров, или

определение оговорок, допустимых многосторонним договором, или инициирование разработки проектов нормативных актов для внесения изменений в законодательные/нормативные акты, или инициирование процедур по пересмотру Конституции, в соответствии с законодательством».

По нашему мнению, предоставление Министерству юстиции полномочий связанных с определением конституционности проекта международного договора не соответствует его правовому статусу, принимая во внимание тот факт, что единственным органом конституционной юрисдикции в Республике Молдова является Конституционный Суд. Вопрос обретает другое значение в ситуации, когда ратифицированный международный договор (который, изначально, определен Министерством как соответствующий Конституции) подвергается конституционному контролю, в ходе которого устанавливается его несоответствие Конституции. Несмотря на то, что такие ситуации в практике пока что не были зарегистрированы [29, с.158], научный и практический интерес к данному вопросу, несомненно, остается.

Особое внимание, в данном контексте, следует обратить на то, что в 2002 г., Конституционный Суд Республики Молдова подчеркнул, что «его полномочие по осуществлению контроля конституционности международных договоров, одной из сторон которых является Республика Молдова, закрепленное в ст. 135 ч. (1) п. а) Конституции, должно быть рассмотрено через призму других конституционных положений и во взаимодействии с национальными и международными нормами в данной области, так как вышеназванная конституционная норма, носящая общий характер, не конкретизирует, какие договоры подвергаются контролю конституционности, и на каком этапе: до или после вступления их в силу» [30]. Тем не менее, при толковании ст. 4 ч. (1) Конституции Молдовы, в 1999 г., Конституционный Суд установил, что под синтагмой «другие договоры, одной из сторон которых является Республика Молдова», в соответствии с положениями Венской Конвенции о праве международных договоров от 23 мая 1969 года [31], следует понимать международные договоры, ратифицированные Республикой Молдова, включая международные договоры, к которым присоединилась Республика Молдова, ставшие для нее обязательными [6]. Отсюда следует, что Конституционный суд сам определил сферу своей компетенции - определение конституционности международных договоров, ставшие для Республики Молдова обязательными, т.е. после их ратификации. В сущности, об этом говорит и тот факт, что в основном, Конституционный Суд Молдовы не обладает полномочиями по осуществлению конституционного контроля «a priori» (до вступления в силу нормативных актов) [32, с.509-510].

Особенное значение представляет и Постановление № 24 от 09.10.2014 г., в котором Конституционный суд указал, что, «по смыслу ст.

135 ч. (1) п. а) Конституции, конституционный контроль международного договора может осуществляться в период с момента выражения Республикой Молдова согласия на обязательность для нее международного договора и до момента вступления договора в силу, при выполнении процедур, предусмотренных законом». Соответственно, «субъекты, наделенные правом обращения в Конституционный суд, могут запрашивать осуществление конституционного контроля международных договоров в период с момента выражения Республикой Молдова согласия на обязательность для нее международного договора и до момента вступления договора в силу» [9].

С нашей точки зрения, эти уточнения практически ничем ситуацию не меняют. Как видно, главные временные ориентиры - это «выражение согласия на обязательность» и «вступление договора в силу». Согласно ст. 2 Закона о международных договорах Республики Молдова: «подписание договора предполагает акт установления аутентичности текста международного договора, осуществленный уполномоченными лицами государства, либо способ выражения согласия Республики Молдова на обязательность для нее договора»; а «ратификация, принятие, утверждение, присоединение это акт, осуществляемый, в зависимости от случая, Парламентом или Правительством Республики Молдова, посредством которого Республика Молдова выражает свое согласие на обязательность для нее международного договора». Следовательно, «выражение согласия на обязательность» возможно путем *подписания* международного договора, его *ратификации, принятия, утверждения* или *присоединении* к международному договору.

Особое значение представляет и ст. 12 ч. (1) вышеназванного закона, согласно которой: «Ратификация, принятие, утверждение или присоединение к международному договору осуществляются Парламентом Республики Молдова посредством принятия органического закона». Это значит, что все перечисленные способы выражения согласия (кроме подписания) имеют одинаковую юридическую силу. Для определения их значимости, напомним, что *ратификация* (лат. *ratificatio*, от лат. *ratus* - решенный, утвержденный и *facere* - делать) - это процесс придания международному договору юридической силы на национальном уровне посредством принятия законодательного ратифицированного акта, в котором «государство выражает в международном плане свое согласие на обязательность для него договора» [33, с.53].

Вышесказанное подтверждает наш вывод о том, что Конституционный суд уполномочен определить конституционность международных договоров, ставших для Республики Молдова обязательными, т.е. после их ратификации, после того как они посредством законодательного акта о ратификации и других необходимых законодательных актов становятся частью национального законодательства.

Что касается второго временного ориентира, указанного Конституционным судом - «вступление договора в силу», то определение этого является более сложным. В теории международного права нет единого мнения по данному вопросу, по крайней мере потому, что каждый международный договор содержит специальные положения, предусматривающие условия, при которых он вступает в силу как международный юридический акт. Несмотря на это, мы уточним некоторые важные аспекты, связанные с вступлением договора в силу по отношению к подписавшим его субъектам.

По мнению М.А.Капустина, о действии во времени международной договорной нормы допустимо говорить с момента, когда договорная норма сформулирована субъектами международных отношений в тексте договора. С этого момента участники международного общения в праве, но не обязаны руководствоваться ею. Обязанность же соблюдать договорную норму, связана с обладанием договорной нормы юридической силой. По общему правилу договорная норма приобретает обязательную силу с момента вступления в силу самого международного договора. Однако приобретение юридической силы международным договором - сложный процесс, который может растянуться на длительный период и не носить всеобщий характер, т.е. для одних субъектов международного права договор (договорная норма) уже может вступить в силу, а для других еще нет [34, с.51].

Таким образом, договорная международно-правовая норма начинает действовать с момента ее формулирования в договоре, а приобретает обязательную силу с момента даты выражения государством в установленной форме согласия на обязательность договорной нормы. Важным представляется тот факт, что «договорная норма может стать обязательной для государства до даты вступления в силу международного договора в целом» [34, с.55]. С другой стороны, утверждается что, с момента принятия международный договор порождает определенные юридические последствия. Даже если договор еще не вступил в силу, некоторые его положения, в частности заключительные статьи, применяются в силу их характера и задач незамедлительно [35, с.134; 36, с.84]. Так, согласно п. 4 ст. 24 Венской конвенции 1969 г., к таковым относятся положения, касающиеся порядка установления аутентичности текста, выражения согласия государств на обязательность для них договора, вступления договора в силу, оговорок, функций депозитария и т.п.

В целом, считается, что выражение «международный договор вступает в силу» означает, что положения данного договора становятся обязательными для его участников [35, с.134]. Другими словами, «вступление в силу» равнозначно «приобретению юридической силы» и «становлению обязательным». Таким образом, вывод однозначен, момент выражения Республикой Молдова согласия на обязательность для нее международного договора совпадает практически с моментом, в котором договор всту-

пает в силу для нее и становится обязательным. Несмотря на это, самая главная проблема состоит в том, что вопреки своей обязательности (т.е. юридической силе), международный договор, может быть, подвергнут конституционному контролю и признан неконституционным.

С точки зрения молдавских конституционалистов, когда нормы международного договора, вступившие в силу, противоречат Основному Закону государства, создается сложная ситуация. Для того, чтобы не допускать такие противоречия, некоторые конституции содержат соответственные положения [37, с.169]. Например, ст. 95 Испанской Конституции гласит [38]: «(1) Заключение международного договора, содержащего положения, противоречащие Конституции, требует предварительного пересмотра Конституции. (2) Правительство или любая из Палат могут обратиться к Конституционному Суду с тем, чтобы получить от него заключение о том, имеется или нет такое противоречие».

Похожие положения содержит и Конституция Республики Молдова в ст. 8 ч. (2), согласно которой: «Вступлению в силу международного договора, содержащего положения, противоречащие Конституции, должен предшествовать пересмотр Конституции». При толковании данной нормы, Конституционный Суд подчеркнул, что «в случае если подобный пересмотр не был осуществлен, международный договор, вступивший в силу, становится обязательным для исполнения» [30]. Это юридическое последствие довольно-таки серьезное, если принимать во внимание следующие моменты, предусмотренные Законом о международных договорах Республики Молдова [8]:

- «Международные договоры выполняются добросовестно, по принципу *pacta sunt servanda*. Республика Молдова не может сослаться на положения своего внутреннего законодательства для обоснования невыполнения договора, одной из сторон которого она является» (ст. 19);

- «Международные договоры, одной из сторон которых является Республика Молдова, признанные Конституционным судом не соответствующими Конституции Республики Молдова, не подлежат введению в действие и применению» (ст. 22 ч. (2)). К сожалению, данная норма не предусматривает юридические последствия вступившего в силу международного договора, признанного неконституционным [30].

Во избежание таких сложных ситуаций, еще в 2008 году, международные специалисты предложили (достаточно обосновано, по-нашему мнению) наделить Конституционный Суд Молдовы рядом новых полномочий, включая рассмотрение коллизионных ситуаций между международными договорами и Конституцией до их ратификации [39]. Соответственно, по их мнению, «в дополнение к конституционному контролю после принятия законов, полномочия Конституционного Суда должны включать в себя рассмотрение запросов о соответствии тех или иных положений

международного договора Конституции до его подписания. Если Конституционным Судом будет установлено несоответствие того или иного положения Конституции, международный договор не может быть утвержден до тех пор, пока орган власти либо лицо, уполномоченное ратифицировать договор, не устранил эти пробелы» [39].

В 2009 году для решения данного вопроса была зарегистрирована попытка изменения конституционных норм, которые регламентируют компетенцию Конституционного Суда Республики Молдова [40, с.278]. В частности, предлагалось наделить его полномочием, рассматривать вопрос о конституционности международных договоров, стороной которых является Республика Молдова, до их ратификации Парламентом [40, с.284]. К сожалению, данная попытка не увенчалась успехом.

По нашему мнению, Конституционный суд конечно должен быть наделен такой компетенции. В то же время разумно было бы, если в процессе инициирования и проведения переговоров для подписания международных договоров вместо заключений Министерства юстиции по вопросу о соответствии международного договора нормам Конституции, были бы обязательны заключения Конституционного суда. С нашей точки зрения, это мера абсолютно необходима для того, чтобы не допустить вступление в силу международного договора, который противоречил бы нормам Конституции Республики Молдова.

Приоритет (примат) международных норм по отношению к нормам национального права. По данному вопросу следует подчеркнуть, что Конституция Молдовы одна из редких конституций в мире, которая прямо устанавливает примат международного права прав человека над своим национальным институтом права прав человека [5, с.512]. В этом смысле, ч. (1) ст. 4 Конституции устанавливает необходимость толкования и применения конституционных положений о правах и свободах человека «в соответствии со Всеобщей декларацией прав человека, пактами и другими договорами, одной из сторон, которых является Республика Молдова». Конституционный Суд Молдовы постановил, что «данное положение, имеет юридические последствия, поскольку правоприменительные органы, включая Конституционный суд и судебные инстанции, вправе в пределах своей компетенции применять при рассмотрении конкретных дел нормы международного права в случаях, определенных законодательством» [6]. Трактую эту позицию, молдавские специалисты предполагают, что конституционная инстанция, практически признает, что нормы международного права прав человека могут непосредственно применяться во внутренней правовой системе государства, т.е. без принятия каких-либо внутренних нормативных актов [24, с.285].

Далее, согласно ч. (2) ст. 4 Конституции: «При наличии несоответствий между пактами и договорами об основных правах человека, одной из

сторон которых является Республика Молдова, и внутренними законами приоритет имеют международные нормы». Следовательно, международные нормы о правах человека являются приоритетными по сравнению со схожими нормами национального права. Такого подхода нет, например, в Конституции Российской Федерации. Примат международного права там лишь общий, как и в большинстве постсоветских конституций [5, с.513].

По данному вопросу Конституционный Суд Республики Молдова постановил: «При наличии несоответствий между пактами и договорами об основных правах человека и внутренними законами страны правоприменительные органы должны применять международные нормы. Конституционное положение о приоритете международных норм о правах человека распространяется на внутренние законы и иные нормативные акты. Это положение относится ко всем законам, независимо от времени их принятия. Причем, международные договоры могут обладать приоритетом, только в отношении внутренних законов и не могут иметь преимущества над конституционными нормами» [6].

Некоторые молдавские специалисты не поддерживают такую позицию, утверждая, что Молдова, на основе ст. 8 Конституции, обязана уважать международное право и его принципы [29, с.158]. По-нашему мнению, отсутствие преимущества международного права над конституционными нормами Молдовы, вполне обоснованно в условиях доктрины дуализма, в которых «суверенное государство самостоятельно определяет степень открытости своей правовой системы, и признает верховенство своей юрисдикции на своей территории». Принятие на себя международных обязательств, чревато для такого государства не только формального согласия, посредством ратификации, а более серьезного отношения, путем их признания на конституционном уровне.

Особой точки зрения придерживаются российские ученые, которые утверждают, что ч. (2) ст. 4 Конституции Молдовы не устанавливает приоритет норм международного права над молдавскими законами. Данное положение Конституции следует трактовать как «коллизийную привязку, то есть, правило разрешения конкретной юридической коллизии в конкретном случае и не более того» [7, с.53]; т.е., эта конституционная норма применима исключительно в конфликтной ситуации [37, с.126]. Более того, трактуя данную конституционную норму, специалисты утверждают, что «в конфликтных ситуациях на Конституцию не распространяется принцип приоритетного применения международных договоров» [24, с.111].

С такой позицией легко согласится, принимая во внимание тот факт, что Конституция Молдовы прямо устанавливает: «при наличии несоответствий (...), приоритет имеют международные нормы». Более того, и Конституционный Суд Молдовы, в этом контексте напоминает, что ст. 4 Конституции устанавливает приоритет международных норм при наличии

несоответствий между пактами и договорами об основных правах человека, одной из сторон которых является Республика Молдова, и внутренними законами [41].

Помимо этого, следует обратить внимание на то, что:

- Конституция Республики Молдова признает приоритет международного права прав человека (т.е. не международного права в целом);
- приоритет международного права прав человека признан только над внутренними законами.

Как видно, в данном случае Конституция не содержит ответ на вопрос о соотношении международной нормы и конституционной нормы [24, с.111]. Несмотря на это, в теории права утверждается, что международные нормы о правах и свободах человека стоят на уровне конституционных норм [7, с.53-54]. Сторонники данной точки зрения подчеркивают особый статус Европейской Конвенции о защите прав человека и основных свобод от 4 ноября 1950 года и Протоколов к ней [42], ссылаясь на опыт Австрии, которая инкорпорировала Европейскую Конвенцию на уровне конституционного законодательства [43, с.41].

Подтверждая такую позицию, Конституционный Суд Республики Молдова подчеркнул: «через ст. 4 Конституции положения Европейской Конвенции приобрели особый статус и в иерархии нормативных актов стоят на той же ступени, что и Высший закон, имея преимущество перед внутренними нормами в случае коллизии» [41]. Тем временем, Пленум Высшей Судебной Палаты Республики Молдова постановил, что, «Европейская Конвенция является составной частью внутренней правовой системы и применяется напрямую» [44].

С нашей точки зрения, преимущество Европейской Конвенции перед внутренними законами в случае коллизии подтверждается на основе ст. 4 Конституции Молдовы. Что касается, особого статуса Конвенции в иерархии внутренних нормативных актов, то это под вопросом. По нашему мнению, для этого нет достаточных юридических оснований, по крайней мере, по двум причинам: во-первых, Конвенция не была инкорпорирована на уровне конституционного законодательства Молдовы (как это было сделано в Австрии); а во-вторых, банально, но ратификация Конвенции была осуществлена Парламентом Республики Молдова посредством принятия постановления, т.е. законодательного акта - по юридической силе подчиненным закону [15, ст. 11 ч. (1)], в то время, как текущее законодательство предусматривает, что «ратификация, принятие, утверждение или присоединение к международному договору осуществляются Парламентом Республики Молдова посредством принятия органического закона» [8, ст. 12 ч. (1)]. Конечно, это не имеет никакого значения для признания преимущества Европейской Конвенции перед внутренними законами (в слу-

чае коллизий), но в то же время этот факт не позволяет признать ее конституционный статус.

Рассматривая текущее законодательство Республики Молдова, можно отметить, что анализируемая конституционная норма (ст. 4) нашла свое точное отражение, например, в нормах Уголовного кодекса [45]. Так, ст. 1 ч. (3) уголовного закона устанавливает: «Настоящий кодекс применяется в соответствии с положениями Конституции Республики Молдова и международных актов, одной из сторон которых является Республика Молдова. При наличии несоответствий с международными актами об основных правах человека приоритет имеют и непосредственно применяются положения международных актов».

Совсем другая ситуация характеризует гражданское и трудовое законодательство. Так, согласно ст. 7 Гражданского кодекса Республики Молдова [46]: «Если международным договором, одной из сторон которого является Республика Молдова, установлены иные положения, чем те, которые предусмотрены гражданским законодательством, применяются положения международного договора». Соответственно, ст. 13 Трудового кодекса Республики Молдова [47] предусматривает: «Если международными договорами, соглашениями, конвенциями или иными международными актами, одной из сторон которых является Республика Молдова, предусмотрены иные положения, чем содержащиеся в настоящем кодексе, приоритет имеют международные нормы».

Как видно, в этих законах приоритет над внутренним правом признается не «международного права прав человека», а международного права в целом. Вопреки тому, что это не соответствует нормам Конституции страны, похожие ситуации характеризуют и другие законы. Например, ст. 45 ч. (1) Закона об общественных объединениях [48] гласит: «Если международным договором, одной из сторон которого является Республика Молдова, установлены иные правила, чем те, которые содержатся в ее законодательстве об общественных объединениях, то применяются правила международного договора».

Тем временем, другие законодательные акты устанавливают и особенное условие. Речь идет о ст. 2 ч. (3) Гражданского процессуального кодекса Республики Молдова [49], которая предусматривает: «В случае, когда международным договором, одной из сторон которого является Республика Молдова, установлены иные нормы, чем те, которые предусмотрены гражданским процессуальным законодательством Республики Молдова, применяются нормы международного договора, если из международного договора не следует, что для его применения необходимо принятие национального закона». Следовательно, в гражданско-процессуальных отношениях приоритетными являются международные договора, только если они

«самоисполнимы» (т.е. исполнение которых не зависит от помощи национального права [50, с.313-314]).

Обобщая вышесказанное, приходим к выводу, что, несмотря на то, что Конституция Молдовы признает приоритет международного права прав человека, в конфликтных ситуациях с внутренними законами страны, текущее законодательство отдает приоритет уже международному праву в целом. Принимая во внимание и тот факт, что Конституция Молдовы не признает международное право, как часть своей внутренней системы права, следует вывод, что приоритет международного права в целом, признанный в текущем законодательстве страны, противоречит Основному Закону.

С другой стороны, в нынешних условиях признание приоритета международного права на уровне законодательных актов Республики Молдова в каком-то смысле является опасным. Так, на основе того, что конституционность международного договора может быть проверена только после его вступления в силу, и, если пересмотр Конституции не был осуществлен до этого момента, получается, что в правовую систему Молдовы вместо внутренних законов, могут быть включены (до установления неконституционности) международные договоры, которые противоречат Конституции. Следовательно, если Конституция прямо не признает приоритет международного права в целом над внутренним законодательством, то и текущие законы не должны этого делать.

Ссылки:

1. Декларация о независимости Республики Молдова, Закон № 691-XII от 27 августа 1991 года. - Официальный Монитор Республики Молдова, № 11-12 от 30.12.1991
2. Постановление Конституционной Палаты Республики Молдова № 6 от 09.02.1999 о контроле конституционности Постановления Парламента № 1604-XIII от 17 марта 1998 года "О ратификации Конвенции Международного союза повышения квалификации и поддержки творчества журналистов". Официальный Монитор Республики Молдова, № 19-21/10 от 25.02.1999
3. Лукашук И. И. Конституция России и международное право. Московский журнал международного права, 1995, № 2
4. Конституция Республики Молдова от 29.07.1994. - Официальный Монитор Республики Молдова №1 от 12.08.1994 г.
5. Макили-Алиев К. Влияние международного права прав человека на национальные отрасли конституционного права. Кишинев: Академия наук Молдовы, 2012. 564 с.
6. О толковании некоторых положений статьи 4 Конституции Республики Молдова. Постановление Конституционной Палаты Республики Молдова, № 55 от 14.10.1999. - Официальный Монитор Республики Молдова, № 118-119/64 от 28.10.1999 г.
7. Пряхина, Т. М. Конституционные основы взаимодействия международного и национального права России в области прав человека. В сб.: Международные пакты о правах человека: ценностные характеристики: материалы Международной научно-практической конференции / отв. ред. Т. А. Сошникова, Н. В. Колотова. Москва: Изд-во Моск. гуманит. ун-та, 2016
8. О международных договорах Республики Молдова. Закон РМ № 595 от 24.09.1999. Официальный Монитор Республики Молдова № 24-26 от 02.03.2000
9. Постановление о контроле конституционности Соглашения об ассоциации между Республикой Молдова, с одной стороны, и Европейским Союзом и Европейским сообществом

по атомной энергии и их государствами-членами, с другой стороны, и Закон №112 от 2 июля 2014 года о ратификации Соглашения об ассоциации (Соглашение об ассоциации между РМ и ЕС) (Обращение № 44а/2014), № 24 от 09.10.2014. - Официальный Монитор Республики Молдова № 333-338 от 07.11.2014

10. О прекращении производства по делу о контроле конституционности некоторых положений Договора между Республикой Молдова и Украиной о государственной границе и Дополнительного протокола к Договору, подписанных в Киеве 18 августа 1999 года. Решение Конституционного Суда Республики Молдова №5 от 24.09.2002. - Официальный Монитор Республики Молдова №137-138/25 от 10.10.2002

11. Конституция Российской Федерации, принята всенародным голосованием 12 декабря 1993 г. (с учетом поправок, внесенных Законами РФ о поправках к Конституции РФ от 30.12.2008 N 6-ФКЗ, от 30.12.2008 N 7-ФКЗ, от 05.02.2014 N 2-ФКЗ, от 21.07.2014 N 11-ФКЗ). - http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_28399/

12. Конституция Азербайджанской Республики, принята 12 ноября 1995 года, путём всенародного голосования - референдума. - <http://ru.president.az/azerbaijan/constitution>

13. Cârnaț T. Drept constituțional. Ed. a II-a. - Chișinău: „Print-Caro” SRL, 2010

14. О пересмотре Постановления Конституционного суда № 16 от 28 мая 1998 года «О толковании ст. 20 Конституции Республики Молдова» в редакции Постановления № 39 от 9.07.2001 года. Постановление Конституционного Суда Республики Молдова №10 от 16.04.2010. - Официальный Монитор Республики Молдова, №58-60 от 23.04.2010

15. О законодательных актах. Закон Республики Молдова №780 от 27.12.2001. - Официальный Монитор Республики Молдова №36-38 от 14.03.2002

16. О нормативных актах Правительства и других органов центрального и местного публичного управления. Закон № 317 от 18.07.2003. Официальный Монитор Республики Молдова № 208-210 от 03.10.2003

17. Марочкин, С. Ю. Нормы и источники международного права в правовой системе Российской Федерации. - Правоведение, 1997, № 3

18. Осминин, Б. И. Конституционные принципы и взаимодействие международного и внутригосударственного права. - Журнал российского права (Москва), 2014, № 5

19. Nollkaemper A. The Netherlands. The Role of Domestic Courts in Treaty Enforcement: A Comparative Study / ed. by D. Sloss. - Cambridge, 2009

20. Тиунов О. И., Каширкина А. А., Морозов А. Н. Влияние норм международного права на развитие национального законодательства. Журнал российского права (Москва), 2010, № 6

21. Международное право: учебник / под ред. А.А.Ковалева, С.В.Черниченко. Москва, 2006

22. Буриан А. Теория международных отношений. Курс лекций. Изд. 3-е. Chișinău: CEP USM, 2008

23. Suceveanu, N. L'articulation du droit constitutionnel versus l'internationalisation de la protection des droits de l'individu. In: Revista Moldovenească de Drept Internațional și Relații Internaționale, 2009, № 4(13)

24. Serbenco, E. Drept internațional public. Vol. I. Chișinău: S.n., 2014

25. Осминин, Б. И. Международные договоры и иерархия источников внутригосударственного права. - Журнал российского права, 2012, №11

26. Burian, Al., Balan, O., Serbenco, E. Drept internațional public. Ed. a II-a. Chișinău: CEP USM, 2005. 608 p.

27. Кодекс конституционной юрисдикции, №502 от 16.06.1995. Официальный Монитор Республики Молдова №53-54 от 28.09.1995

28. Об утверждении Положения о механизме заключения, реализации и прекращения международных договоров. Постановление Правительства Республики Молдова №442 от 17.07.2015. Официальный Монитор Республики Молдова №190-196 от 24.07.2015

29. Revenco, B., Osmochescu, E., Rusu, Iu. Dreptul Uniunii Europene. Seria Ghiduri. Chișinău: Institutul Național al Justiției („Nova-Prim” SRL), 2010

30. О прекращении производства по делу о контроле конституционности некоторых положений Договора между Республикой Молдова и Украиной о государственной границе и Дополнительного протокола к Договору, подписанных в Киеве 18 августа 1999 года. Решение Конституционного Суда Республики Молдова №5 от 24.09.2002. Официальный Монитор Республики Молдова №137-138/25 от 10.10.2002

31. О праве международных договоров. Венская конвенция от 23 мая 1969 года; ратифицирована Республикой Молдова Постановлением Парламента №1135-XII от 4 августа 1992

32. Railean, P. Mecanismul jurisdicțional de asigurare a legalității în statul de drept: Monografie/ Academia de Științe a Moldovei, Institutul de Cercetări Juridice și Politice. - Chișinău: S.n., 2015 (Î.S. „Tipografia Centrală”)

33. Вежновец, В. Н., Сазон, К. Д. О ратификации международных договоров в Республике Беларусь. - Актуальные проблемы права и государства в XXI веке, 2017, Том I, №1, с. 53-61

34. Капустина, М. А. Действие норм международных договоров во времени: теоретико-правовой анализ. Известия Высших Учебных Заведений. Правоведение, 1998, №2 (221), с. 51-57

35. Бальхаева, С. Б. Вступление международных договоров в силу в результате присоединения. Журнал российского права, 2015, № 7

36. Бальхаева, С. Б. Многосторонние международные договоры Российской Федерации: особенности вступления в силу. - Журнал российского права, 2012, № 10

37. Guceas, I. Curs elementar de drept constituțional. Vol. I. - Chișinău, 2001

38. Испанская Конституция. Одобрена Генеральными Кортесами на пленарных заседаниях Конгресса Депутатов и Сената 31 октября 1978 года, утверждена испанским народом на референдуме 6 декабря 1978 года, подписана е.в. Королем перед Генеральными Кортесами 27 декабря 1978 года ("Boletín Oficial del Estado", № 311, от 29 декабря 1978 года). Перевод: П. Романа, Посольство Королевства Испании в Российской Федерации, 1995 г. - <http://vivovoco.astronet.ru/VV/LAW/SPAIN.HTM#33>

39. Комментарии и рекомендации в отношении законодательных актов, регламентирующих деятельность Конституционного Суда Республики Молдова, Подготовлено группой экспертов Международного центра демократических преобразований (ICDT). Будапешт, 1 ноября 2008 года, с. 20 (41 с.). http://www.ceid.hu/public/files/file/const_rus.pdf

40. Guceas, I. Constituția la răscruce de milenii. - Chișinău: S.n., 2013

41. О контроле конституционности п.16 ст. XI Закона №29 от 6 марта 2012 года о внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты (Обращение № 4а/2013). Постановление Конституционного Суда Республики Молдова № 16 от 25.06.2013. Официальный Монитор Республики Молдова, №177-181 от 16.08.2013

42. Конвенция о защите прав человека и основных свобод, заключенная в Риме 4 ноября 1950, а также дополнительные протоколы к данной конвенции, ратифицированные Республикой Молдова Постановлением Парламента №1298 от 24.07.1997. Официальный Монитор Республики Молдова, №054 от 21.08.1999

43. Адамович, Л. Выполнение международно-правовых обязательств. Дилеммы для национального конституционного права. Конституционное правосудие, 2001, № 2

44. О судебной практике применения судебными инстанциями некоторых положений Конвенции о защите прав человека и основных свобод. Постановление Высшей судебной палаты Республики Молдова № 17 от 19.06.2000 г. Culegere de hotărâri explicative. Chisinau, 2002. 435 с.

45. Уголовный Кодекс Республики Молдова. Закон № 985 от 18.04.2002. Повторно опубликован в Официальный Монитор Республики Молдова, №72-74 от 14.04.2009

46. Гражданский Кодекс Республики Молдова. Закон №1107 от 06.06.2002. Официальный Монитор Республики Молдова, № 82-86 от 22.06.2002

47. Трудовой Кодекс Республики Молдова. Закон №154 от 28.03.2003. Официальный Монитор Республики Молдова, № 159-162 от 29.07.2003

48. Об общественных объединениях. Закон № 837 от 17.05.1996. Повторно опубликован в Официальный Монитор Республики Молдова, № 153-156BIS от 02.10.2007

49. Гражданский процессуальный кодекс Республики Молдова. Закон №225 от 30.05.2003. - Официальный Монитор Республики Молдова, №111-115 от 12.06.2003

50. Шадже, А. М. Проблемы имплементации международных норм о правах человека в национальное законодательство. Вестник АГУ, выпуск 2 (158), 2015

MOLDOVA RESPUBLİKASINDA MİLLİ VƏ BEYNƏLXALQ HÜQUQUN MÜNASİBƏTLƏRİ MƏSƏLƏSİNƏ KONSTITUSİON YANAŞMA

Həsən Əliyev*

Xülasə

Məqalədə Moldova Respublikasında milli və beynəlxalq hüquq arasında əlaqə məsələsinə konstitusiyaya yanaşması, bu məsələdə Moldova Konstitusiyasının və konstitusiyaya hüququnun aparıcı rolu araşdırılır. Beynəlxalq müqavilələrin konstitusiyaya uyğunluğunun, milli hüquq normalarına münasibətdə beynəlxalq normaların prioritetliyinin (primitliyinin) təmin edilməsi məsələlərinə xüsusi diqqət yetirilir. Aİ ilə assosiasiya kontekstində Moldova hüququnun beynəlxalq hüquqa uyğunluğu, daxili hüquq normalarına münasibətdə beynəlxalq normaların hüquqi qüvvəsi. Məqalə böyük mənbə materialına əsaslanır.

Açar sözlər: *Moldova Respublikası, milli hüquq, beynəlxalq hüquq, implementasiya, Konstitusiyaya, beynəlxalq müqavilə, hüquq sistemi.*

CONSTITUTIONAL APPROACH TO THE SUBJECT OF CORRELATION OF THE NATIONAL AND INTERNATIONAL LAW IN THE REPUBLIC OF MOLDOVA

Hasan Aliyev**

Abstract

The article considers a Constitutional approach to the subject of correlation of the national and international law in the Republic of Moldova, the key role in this subject of the Constitution and Constitutional Law of Moldova. Particularly the main attention is devoted to the issues of ensuring the constitutionality of the international treaties, priority of the international regulations in relation to the national law regulations, compliance of the Moldavian law with international law in the terms of association with EU, a legal force of the international regulations towards the domestic law. The article is based to source-studying information

Keywords: *Republic of Moldova, national law, international law, constitutionalism, constitutionality, implementation, Constitution, international treaty, legal system.*

* Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının doktorantı

** Ph.D. Candidate of the Academy of Public Administration under the President of the Republic of Azerbaijan

BEYNƏLXALQ ÜMUMİ HÜQUQ

MÜHƏRİBƏ CİNAYƏTLƏRİNƏ DAİR BEYNƏLXALQ CİNAYƏT MƏHKƏMƏSİNİN YURİSDİKSİYASI

Mehriban Eyyubova*

Xülasə

Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin yaradılmasından artıq 20 ildən çox vaxt keçmişdir. Bu müddət ərzində Məhkəmənin həbs etdiyi cinayətkarların sayının az olmasına baxmayaraq, onun fəaliyyətini ümumilikdə müsbət qiymətləndirmək olar. Belə bir vəziyyətin bir çox səbəbləri var. Hesab edirik ki, dövlətlər öz maddi və texniki imkanlarını bu sferada əsirgəməməli, əksinə bəşəriyyətə təhlükə yaradan belə cinayətkarları vaxtında məsuliyyətə cəlb edərək cəzalandırmaq lazımdır ki, gələcəkdə belə hallar təkrarlanmasın. Dövlətlər həm milli, həm də beynəlxalq səviyyədə cinayətkarlıqla mübarizədə real əməkdaşlıq etməlidirlər, qarşılıqlı məlumat mübadiləsi həyata keçirməlidirlər, təhlükəli, axtarışda olan cinayətkarları verməlidirlər, əks təqdirdə cinayətkarlıqla mübarizə, həmçinin Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsində işlərə baxılması illərlə davam edən prosedura çevriləcək.

Açar sözlər: *Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi, Roma Statutu, BMT, yurisdiksiya, Beynəlxalq Hüquq Komissiyası, prokurorə, mühəribə cinayətləri, tribunal, Cenevrə konvensiyaları.*

Cinayət qanununun universal təsiri ideyası hələ Hüqo Qrotsi tərəfindən irəli sürülmüşdü. Onun mahiyyəti cinayətin törədilməsi yeri və cinayətkarın mənsubiyyətini əsas götürmədən törədilmiş cinayətə görə cinayətkarı cəzalandırmaqla əlaqədar hər bir dövlətin hüququ və vəzifəsinin realizəsi ilə bağlıdır [4, s.92-104], çünki hər bir cinayət bütün dövlətləri özündə ehtiva edən ümumi hüquqi qaydaya qəsd edir.

1950-ci illərin əvvəllərində Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Nizamnaməsinin birinci layihəsi meydana çıxdı, amma onun üzərində aparılan işlər hələ başa çatdırılmamışdır, çünki hüquqşünasların ideyasının reallaşdırılması dövlətlərin rəhbərlərindən və siyasətçilərin iradəsindən asılı idi, hansılar ki, hətta nəzəri baxımdan belə beynəlxalq məhkəmə qarşısında durmaq imkanına neqativ yanaşırdılar. 1982-ci ildə BMT Baş Məclisinin xahişi ilə Beynəlxalq Hüquq Komissiyası faktiki olaraq otuzillik fasilədən sonra, Sülhə və bəşəriyyətin təhlükəsizliyinə qarşı cinayətlərin Məcəlləsi Layihəsinin üstündə öz işini yenilədi.

1991-ci ildə Beynəlxalq Hüquq Komissiyası birinci oxunuşda Sülhə və bəşəriyyətin təhlükəsizliyinə qarşı cinayətlərin Məcəlləsi Layihəsini qəbul etdi, onu hökumətlərin müzakirəsinə verdi və 1992-ci ildə Məcəllənin layihəsinin üzərində aparılan işlər çərçivəsində beynəlxalq cinayət mühakimə orqanının yaradılması məsələsinə müraciət etdi.

1993-cü ildə Beynəlxalq Hüquq Komissiyası Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Nizamnaməsinin layihəsi üzrə xüsusi işçi qrupu yaratdı, hansı ki, sənə-

* hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, Bakı Dövlət Universitetinin Hüquq fakültəsinin Beynəlxalq ümumi hüquq kafedrasının dosenti

din birinci layihəsini hazırladı. 4 dekabr 1993-cü il 48/31 sayılı Qətnaməsində BMT Baş Məclisi 1994-cü ilə kimi Nizamnamənin layihəsinin yaradılması üzərində işi tamamlamağı Beynəlxalq Hüquq Komissiyasına təklif etdi. Qətnaməyə uyğun olaraq 30 dövlət işçi qrup tərəfindən hazırlanmış layihə üzrə öz şərtlərini təqdim etdi.

1998-ci ilin iyul ayında Romada BMT-nin 120 üzv-dövləti tarixdə ilk dəfə daimi yurisdiksiyalı beynəlxalq cinayət məhkəmə orqanının yaradılması haqqında müqaviləni bağladılar. Bu müqavilə 1 iyul 2002-ci ildə 60 dövlət tərəfindən ratifikasiya edilərək qüvvəyə minmişdir [1, s.122].

2003-cü ilin fevralında Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin birinci 18 hakimi 9 illik müddətə seçilmiş, onlar isə öz aralarından Kanadalı hakim F.Kirşi Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Prezidenti seçmişdilər. 2003-cü ilin sentyabrından 2004-cü ilin sentyabrınadək keçirilən sessiyalarda Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi orqanlarının formalaşdırılması prosesi davam etdirilmişdir. 2003-cü ilin aprelində Argentinalı Luis Okampo Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin birinci Prokuroru seçilmişdir. Bu tarixdən etibarən Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi real olaraq fəaliyyətə başlamışdır. 2004-cü ilin iyununda Prokuror Luis Okampo Konqo Demokratik Respublikasının ərazisində törədilən cinayətlər barəsində araşdırmanın başladığını elan etdi.

2020-cü ilin məlumatına görə 123 dövlət Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi haqqında Roma Statutunun iştirakçısıdır. Onlardan 33-ü Afrika dövlətləri, 19-u Asiya-Sakit okean regionundandır, 18-i Şərqi Avropada, 28-i Latın Amerikası və Qərribə hövzəsi ölkələri, 25-i isə Qərbi Avropa və başqa regionların ölkələridir, ən son qoşulan ölkə 26 noyabr 2019-cu ildə Kiribati olmuşdur [8].

Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Yuqoslaviya və Ruanda üzrə beynəlxalq cinayət tribunallarından əsas fərqi ondan ibarətdir ki, həmin tribunallar ağır cinayətlərin törədilməsindən sonra yaranmış konkret vəziyyətlərin araşdırılması üçün BMT Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən yaradılmışdır. Bu tribunalların yurisdiksiyası vaxtla və konkret ərazilərlə məhdudlaşdırılmışdır. Cinayət tribunalları başqa ərazilərdə və ya gələcəkdə baş verəcək cinayətlərlə mübarizəyə yönəlməmişdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi siyasi fikirlərlə və konkret məqsədlərə xidmət üçün təsis edilməmişdir, bu təsisat bütün dünya ictimaiyyəti tərəfindən tələb edilən yüksək əhəmiyyətli instansiya kimi zəruri beynəlxalq normalara riayət etməklə təsis edilmişdir. Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsini presedentsiz səbəb üzrə yaradılan Nürnberq Tribunalı ilə də müqayisə etmək olmaz.

Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsindən fərqli olaraq ad hoc beynəlxalq tribunallar müvəqqəti idi, yalnız müəyyən cinayət-hüquq vəziyyətlərini əhatə edirdilər, əsasən əks gücə malik idilər və müvafiq olaraq, məhdudlaşdırılmış effektə malik idilər və nəhayət, öz fəaliyyətləri prosesində ciddi texniki və maliyyə problemləri ilə rastlaşdılar.

Mənzil-qərargahı Haaqa şəhərində yerləşən Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi daimi əsasda fəaliyyət göstərən orqandır və iddia etmək olar ki, onun mövcudluğunun özü beynəlxalq cinayətkarlığa qarşı daşındırıcı faktor olmaqla, potensial cinayətkarlığın qarşısının alınmasında əhəmiyyətli mexanizmdir. Onun fəaliyyəti, konkret hüquq normalarının pozulması hallarında təsis edilən xüsusi tribunalların fəaliyyəti ilə müqayisədə daha operativdir. Həmçinin Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi dövlətləri, onların ərazisində və ya onların vətəndaşları tərəfindən törədilən ən ciddi cinayətlərin məhkəmə təqibinə və araşdırılmasına stimullaşdırır, çünki, dövlətlər bu addımı atmadıqda, Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi həmin əməlləri öz yurisdiksiyasına daxil edir.

Hüquq ədəbiyyatlarının təhlili Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin beynəlxalq məhkəmə tribunallarından aşağıdakı fərqli əlamətlərini qeyd etməyə imkan verir: 1) ayrı-ayrı dövlətlərin razılığından asılı olmayan yurisdiksiyanın mövcudluğu; 2) BMT Təhlükəsizlik Şurasından asılı olmamaq; 3) daimi prokurorun mövcudluğu; 4) ayrıca dövlətlərin yurisdiksiyon tələblərinin ixtisaslaşdırılmış uçotu (yurisdiksiyaların qarşılıqlı tamamlaması); 5) həm beynəlxalq, həm də daxili silahlı münaqişələrin gedişatında törədilən müharibə cinayətlərinin məhkəməyə aidiyyəti; 6) hüquqi kömək haqqında məhkəmənin sorğularını yerinə yetirməklə bağlı iştirakçı-dövlətlərin hüquqi öhdəliyinin dəqiq təsbiti; 7) ittiham edilənlərin hüquqları və şahidlərin müdafiəsi barəsində beynəlxalq ədalətin maksimal standartlarının təminatı.

Bu meyarlar nöqteyi-nəzərindən Roma Statutunun effektivini qiymətləndirərək, biz onun müvəffəqiyyəti haqqında danışıq bilərik. Hətta Roma Statutunun çoxlu sayda dövlət tərəfindən ratifikasiyası bunun göstəricisidir. Bütövlükdə, Roma Statutu Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi üçün effektiv fəaliyyət əsası verir, hansı ki, uzunmüddətli perspektivdə real təsir gücünə malikdir.

Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin yaradılması insan hüquqlarının müdafiəsinin və beynəlxalq hüquqa riayət etmənin təminatı işində irəliyə doğru atılmış tarixi bir addımdır. Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi fiziki şəxslər tərəfindən törədilmiş ən ciddi cinayətlərin mühakiməsi ilə məşğul olur: soyqırım, insanlıq əleyhinə cinayətlər, müharibə cinayətləri və təcavüz cinayətləri. Bu cinayətlər Roma Statutunda ayrıca göstərilmişdir və qeyri-müəyyənlik və ya yaygınlıq olmasın deyər diqqətlə və ətraflı şəkildə xülasə edilmişdir.

Müharibə cinayətləri 1949-cu il Cenevrə konvensiyalarının ciddi pozuntularını və Roma Statutunda sadalanmış beynəlxalq silahlı münaqişələrin gedişatında böyük miqyaslarda törədilmiş başqa ciddi pozuntuları əhatə edir. Roma Statutu döyüş əməliyyatlarının aparılmasına aid olan prinsiplərin və normaların ciddi pozuntularını, həmçinin qeyri-seçim xarakterli hücumları müharibə cinayətlərinə aid edir.

Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi yurisdiksiyasının aşağıdakı spesifik xüsusiyyətləri var:

- yurisdiksiyanın ayrıca fərdlərə şamil edilməsi;

- milli yurisdiksiyaya əlavə və sərbəst struktur kimi çıxış etməsi;
- qərarların məcburi xarakteri;
- məhdudlaşdırılmış ərazi yurisdiksiyası (istisna - BMT Təhlükəsizlik Şurasının təşəbbüsü ilə iş təqdim edilən zamanı);
- Məhkəmənin yurisdiksiyasının zaman məhdudiyyəti (1 iyul 2002-ci ilə, yəni Roma Nizamnaməsinin qüvvəyə minməsindən sonra törədilən cinayətlər haqqında məsələlərə baxa bilər [3, s.273-305].

Yurisdiksiyon müddəalar Roma Statutunun əsasını və 1998-ci il Roma konfransının son mərhələsində nail olunmuş razılıqların əsas məzmununu təşkil edir. Bu və ya digər dövlət tərəfindən Roma Statutunun ratifikasiyası həmin dövlət tərəfindən Roma Statutunda sadalanan bütün cinayətlər barəsində Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin yurisdiksiyasının tanınmasını bildirir. Müvafiq olaraq, iştirakçı-dövlət bir cinayətlər üzrə Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin yurisdiksiyasını tanıya və başqalarına görə tanımaya və ya hər konkret iş üzrə qeyd-şərt edə bilməz. Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin işini tamamilə iflic edə bilən bu cürün təkliflərinin qəbuluna qəti rədd cavabı Roma konfransının və Statutunun böyük nailiyyəti idi.

İştirakçı-dövlətlər tərəfindən Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin yurisdiksiyasının avtomatik tanınmasından tək istisna 124-cü maddənin keçid müddəaları ilə nəzərdə tutulmuşdur. Statutun iştirakçısı olmaqla, dövlət bildirə bilər ki, Statutun bu dövlət barəsində qüvvəyə minməsindən sonra yeddi il ərzində onun ərazisində və ya onun vətəndaşları tərəfindən törədilmiş mühəribə cinayətləri barəsində Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin yurisdiksiyasını tanımayacaq. Bununla belə, bu müddəa könüllü xarakteri daşıyır və dövlətlər bu müddəadan istifadə etməmişlər.

Bizim fikrimizcə, hüquqi və mənəvi nöqteyi-nəzərdən mühəribə və başqa cinayətlər arasında fərqin qoyulması səhvdir, bu məsələdə yeddi illik müddətin tətbiqi də kifayət qədər uzun vaxtdır.

Bir vacib məqama da diqqət yetirək ki, Roma konfransının əhəmiyyətli nöqsanlarından biri o idi ki, Məhkəmənin yurisdiksiyasının cinayət törədən şəxsin saxlandığı və zərərçəkmiş tərəfin vətəndaşlıq mənsubiyyətinin aid olduğu dövlətə şamil edilməsi ilə bağlı təklif qəbul edilməmişdi. Bir halda ki, cinayətin törədilməsi yeri və cinayətkarın vətəndaşlığı təcrübədə adətən eyni dövlətə aid olursa və həmin dövlət də Roma Statutunun iştirakçısı deyilsə, bu Məhkəmə tərəfindən ədalətin real şəkildə həyata keçirilməsinə ən ciddi maneə ola bilər. Bu məsələdə pozitiv bir məqam ondadır ki, Roma Statutunu ratifikasiya edən dövlətlərin sayının artmasıyla bu problem tədricən aradan qalxa bilər.

Mövzudan kənarlaşmadan qeyd edək ki, mühəribə cinayətlərinə münasibətdə Roma Statutu kifayət qədər effektiv normalar təsbit edə bilmişdir. Hətta bu kateqoriya cinayətlərlə bağlı ayrıca maddə də öz əksini tapmışdır (mad. 8). Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi mühəribə cinayətlərinə münasibətdə, xüsusən də onlar plan, yaxud siyasət çərçivəsində törədildikdə və ya bu cür cinayətlərin

genişmiqyaslı törədilməsi zamanı yurisdiksiyaya malikdir. Roma Statutunun məqsədlərinə görə müharibə cinayətləri aşağıdakıları ifadə edir:

- 12 avqust 1949-cu il Cenevrə konvensiyalarının ciddi pozuntuları, məhz Cenevrə konvensiyalarının müddəalarına uyğun olaraq mühafizə olunan şəxslərə və əmlaka qarşı törədilən hərəkətlər;

- Beynəlxalq hüquq çərçivəsində təsbit edilmiş, beynəlxalq silahlı münaqişələrdə tətbiq edilən qanun və adətlərin digər ciddi pozuntuları;

- Qeyri-beynəlxalq silahlı münaqişələr zamanı 1949-cu il hər dörd Cenevrə konvensiyaları üçün ümumi olan 3-cü maddənin kobud şəkildə pozulması;

- Beynəlxalq hüquq çərçivəsində təsbit edilmiş, qeyri-beynəlxalq silahlı münaqişələrdə tətbiq edilən qanun və adətlərin digər ciddi pozuntuları [9].

Roma Statutu Məhkəmənin yurisdiksiyasının şamil edildiyi müharibə cinayətlərin tam siyahısını verir. Roma Statutu müharibə cinayətlərinin törədildiyi silahlı münaqişələri beynəlxalq və daxili olmaqla iki hissəyə ayırır. Beynəlxalq münaqişələr üçün cinayətlərin 34 növü təsbit edilir, beynəlxalq xarakter daşımayan münaqişələr üçün 16 növ müharibə cinayəti öz əksini tapmışdır. Roma Statutunun müharibə cinayətlərini müəyyən edən 8-ci maddəsində başqa cinayətlər barəsində yurisdiksiyanı həyata keçirmək imkanını verən ümumiləşdirilmiş əlavə nəzərdə tutmur. Məhkəmənin yurisdiksiyasının başqa cinayətlərə şamil edilməsi yalnız Roma Statutuna düzəlişlərin qəbulu əsasında mümkündür, hansıların ki, qəbulu proseduru kifayət qədər mürəkkəbdir və hansılar ki, yalnız öz razılığını ifadə etmiş dövlətlər barəsində hüquqi qüvvədə olurlar (mad. 121).

Roma Statutunda müharibə cinayətlərinin qeyd edilən böyük əksəriyyəti beynəlxalq hüquqi sənədlərdən (məsələn, Haaqa və Cenevrə konvensiyaları və 1977-ci il əlavə protokolları) götürülmüş və yaxud da həmin sənədlərin müddəalarından irəli gəlir. Məsələn, cinsi zorakılıqla bağlı cinayətlər konvensiyalarda ayrıca təsbit edilməsə də, beynəlxalq cinayət tribunallarının qərarlarından və ya presedent hüququndan formalaşır. Bəzi hallarda Roma Statutunun xülasələri sabitləşmiş anlayışlardan fərqlənir və daha çox dar çərçivələri ilə seçilir. Roma Statutunda müharibə cinayətlərinin verilən siyahısı heç də tam deyil, orada Haaqa və Cenevrə konvensiyalarının bir sıra müddəaları yoxdur, hansılar ki, Məhkəmənin yurisdiksiyasından çıxarılmışdır.

Müharibə cinayətləri barədə adıçəkilən 8-ci maddənin giriş hissəsində deyilir ki, Məhkəmə, müharibə cinayətlərinə münasibətdə, onlar plan, yaxud siyasət çərçivəsində törədildikdə və ya bu cür cinayətlərin genişmiqyaslı törədilməsi zamanı yurisdiksiyaya malikdir. Bu vəziyyət beynəlxalq səviyyədə cinayət təqibini tələb edən ən ciddi cinayətlərə diqqət yönəltməklə, Məhkəmənin yurisdiksiyasına əlavə məhdudiyətlər daxil etmir.

Mövcud normalarla müqayisədə ən ciddi dəyişikliklərdən biri onunla bağlıdır ki, təsadüfi vətəndaş itkiləri ilə nəticələnə bilən hücumun edilməsi haqqında bənd beynəlxalq münaqişələr siyahısına daxil edilmişdir.

Beynəlxalq münaqişələr üçün cinayətlərin siyahısına işğal edən dövlət tərəfindən birbaşa və ya dolaylı yolla onun tərəfindən işğal edilən əraziyə öz mülki əhalisinin köçürülməsi də daxil edilmişdir. Birbaşa və ya dolaylı yolla ifadəsini çıxmaq şərtilə bu norma bilavasitə IV Cenevrə Konvensiyasından götürülmüşdür. Daxili münaqişələr kontekstində törədilmiş cinayətlər üzrə cinayət təqibini həyata keçirməyə Məhkəmənin imkanları nəticədə, gözlənilən kimi birmənalı olmadı. Artıq qeyd edildiyi kimi, daxili münaqişələr üzrə cinayətlərin siyahısı beynəlxalq münaqişələrlə müqayisədə daha çoxdur. Roma Statutuna Cenevrə konvensiyaları üçün ümumi olan 3-cü maddənin bütün müddəaları daxil edilmişdir. Bununla belə, Məhkəmənin yurisdiksiyası kollektiv cəzalandırma, terrorizm, təhlükəli obyektlərə hücum və köləlik kimi cinayətlərə şamil edilmir.

Ümumiyyətlə, daxili silahlı münaqişələrlə bağlı məsələlərdə Məhkəmənin yurisdiksiyasının məhdudlaşdırılmasına bir çox cəhdlər göstərilmişdir. Məsələn, 8-ci maddənin 2 (f) bəndinə əsasən Məhkəmənin yurisdiksiyası davamlı xarakter daşıyan qeyri-beynəlxalq silahlı münaqişələrə tətbiq olunur [5, s.74], halbuki, Cenevrə konvensiyalarına II Əlavə Protokolda belə norma yoxdur.

Bununla yanaşı, Roma Statutunda göstərilir ki, heç bir şey hökumətin ölkədə qanun və qaydanın bərpa edilməsi və qorunmasına və ya dövlətin vahidliyi və ərazi bütövlüyünün bütün qanuni vasitələrlə müdafiəsinə görə məsuliyyətinə toxunmur [2, s.567].

Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin fəaliyyətində maraq doğuran əsas məqamlardan biri tətbiq edilən cəzalarla bağlıdır. Məhkəmə Roma Statutunun göstərişlərini nəzərə alaraq maksimum 30 il müddətinə azadlıqdan məhrum etmə, ömürlük həbs, cərimə, əmlak və aktivlərin müsadirəsi cəzalarını tətbiq edə bilər. Ömürlük həbs cəzası tətbiq edilərkən cinayətin müstəsna ağır xarakteri və onu törətməkdə təqsirli bilinən şəxsin fərdi keyfiyyətləri nəzərə alınır.

Ümumiyyətlə, azadlıqdan məhrum etmə formasında cəza təyin edərkən Məhkəmə bu cür müddət varsa Məhkəmənin qərarı üzrə ibtidai həbsdə saxlama müddətini hesaba alır. Məhkəmə cinayətin əsasında duran əməllə əlaqədar olaraq başqa cür həbsdə olmanın hər hansı müddətini hesaba ala bilər.

Əgər şəxs birdən çox cinayətə görə məhkum edilirsə, Məhkəmə hər bir cinayətə görə ayrıca cəzanı və azadlıqdan məhrum etmənin müddəti cəmini göstərməklə ümumi cəzanı təyin edir. Bu müddət ayrılıqda təyin olunmuş ən sərt cəzada nəzərdə tutulmuş müddətdən az olmamalı və 30 il azadlıqdan məhrum etmə cəzasından, yaxud ömürlük azadlıqdan məhrum etmə növündə cəzadan ağır olmamalıdır [1, s.689].

Ölüm cəzasının ayrıca bir cəza növü kimi Statuta daxil edilməsini Trinidad və Tobaqo, ərəb ölkələri, Nigeriya və Ruanda israrla irəli sürüdürlər. Bu zaman onlar təkə ən ağır cinayətlər üçün maksimal cəzanın tətbiqi nöqtəyi-nəzərindən yox, həmçinin Statutla daxili qanunvericiliyin arasında kolliziyanın baş verməməsi fikrindən çıxış edirdilər. ABŞ və Yaponiya təklif etdilər ki, dövlətlər, qarşılıqlı tamamlama prinsipi əsasında ölüm cəzasını müstəqil tətbiq edə bilsin.

Nəticədə Roma Statutu öz-özlüyündə ölüm cəzasının tətbiqini nəzərdə tutmur. Roma Statutunun 80-ci maddəsi ilə kompromis əldə edildi. Həmin maddəyə əsasən heç nə Statutun bu hissəsində dövlətlərin milli qanunvericiliyi ilə təyin edilmiş cəzanın ölçülərinin tətbiqinə mane olmur.

Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi Roma Statutunun iştirakçısı olan və olmayan dövlətlərlə, həmçinin müxtəlif hökumətlərarası və qeyri-hökumət təşkilatları ilə əməkdaşlıq edir. Məhkəmə bu Statutun iştirakçısı olmayan hər hansı dövlətə xüsusi müqavilə, bu dövlətlə razılaşma və ya hər hansı digər müvafiq əsaslarla kömək göstərməyi təklif edə bilər. Məhkəmə iştirakçı-dövlətlərə və beynəlxalq təşkilatlara cinayətkarın həbsi və ya verilməsi ilə bağlı sorğu təqdim edə bilər. Məhkəmə əsasən BMT-nin orqanları, Avropa İttifaqı, Beynəlxalq Qırımızı Xaç Komitəsi, nüfuzlu hüquq müdafiə təşkilatları ilə əməkdaşlıq edir.

2005-ci ildən başlayaraq, Məhkəmə mühəribə cinayətlərinin törədilməsinə görə bir sıra təhlükəli cinayətkarlara ittiham elan etmişdir. Onların arasında Cozef Koni və Vinsent Ottini xüsusilə qeyd etmək lazımdır, hər iki şəxs Uqanda hadisələri ilə bağlı 21 mühəribə cinayətində ittiham edilmişdir. Oxşar hadisələr Darfur hadisələri vaxtı törədilən mühəribə cinayətlərinə görə Əhməd Haruna (22 ittiham), Əli Kuşayba (28 ittiham) 27 aprel 2007-ci ildə elan edilən ittihamlarla bağlıdır [6]. Çox təəssüflər olsun ki, adları çəkilən bu şəxslərin dördü də məsuliyyətdən qaçır və hal hazırda onları həbs etmək mümkün olmamışdır.

Bununla belə, Məhkəmə mühəribə cinayətlərinin törədilməsində təqsirləndirilən Tomas Lubanqo Dilyonu 14 il (2014), Jermen Katanqanı 12 il (2014), Jan Pyer Bembanı 18 il (2016), Əhməd əl-Faqini 9 il (2016) azadlıqdan məhrum etmişdir [7].

Özündən əvvəlki beynəlxalq məhkəmə orqanları kimi Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi də müəyyən mənfəət tərəfləri ilə yadda qalmışdır. İlk öncə onu qeyd etmək ki, Roma Statutunu ABŞ, Rusiya, Çin, Hindistan kimi böyük dövlətlər ratifikasiya etməmişlər. Adıçəkilən ölkələr Roma Statutunu onların milli maraqlarına və dövlət suverenliyinə zidd kimi qiymətləndirmişlər. Roma Statutunun ratifikasiyasına mane olan əsas səbəblər qismində aşağıdakılar göstərilir: işin Məhkəmə tərəfindən baxılmaq üçün öz icraatına qəbul edilməsi (mad. 17); vəzifə səlahiyyətlərinə əsaslanmanın yolverilməzliyi (mad. 27); ölkə vətəndaşlarının Məhkəməyə verilməsi (mad. 89).

Roma Statutu cinayət hüququnun həm maddi, həm də prosessual normalarını özündə ehtiva edir. Beləcə, beynəlxalq hüquq və beynəlxalq ədalət mühakiməsinin inkişafı tendensiyaları hüquq ədəbiyyatlarında nüfuzlu alimlər (A.Kasessə, Ş.Bassiyuni, Kristof Safferlinq, Gideon Boas, Vilyam Şabas və s.) tərəfindən irəli sürülmüş (biz də bu fikrin tərəfdarıyıq) beynəlxalq cinayət və cinayət-prosessual məəcəllələrinin yaradılması zərurətini artıq reallığa çevirmək üzrədir.

İstinadlar:

1. Bassiouni M. Cherif, William A. Schabas. The Legislative History of the International Criminal Court (2 vols.): Second Revised and Expanded Edition. BRILL, 2016, 1624 p.
2. Gerhard von Glahn, James Larry Taulbee. Law Among Nations: An Introduction to Public International Law. Taylor & Francis, 2017, 646 p.
3. Schabas William. The International Criminal Court: A Commentary on the Rome Statute. Oxford University Press, 2010, 1259 p.
4. Schröder Peter. Trust in Early Modern International Political Thought, 1598–1713. Cambridge University Press, 2017, 290 p.
5. Terry D.Gill. Yearbook of International Humanitarian Law. Springer, 2016, 287 p.
6. https://en.wikipedia.org/wiki/International_Criminal_Court
7. <https://www.icc-cpi.int/Pages/cases.aspx>
8. https://asp.icc-cpi.int/en_menus/asp/states%20parties/Pages/states%20parties%20parties.aspx
9. <http://www.ohchr.org/EN/ProfessionalInterest/Pages/InternationalCriminalCourt.aspx>

**ЮРИСДИКЦИЯ МЕЖДУНАРОДНОГО УГОЛОВНОГО СУДА ПО
ВОЕННЫМ ПРЕСТУПЛЕНИЯМ**

Мехрибан Эйубова*

Резюме

Прошло более 20 лет с момента создания Международного уголовного суда. Несмотря на небольшое количество преступников, арестованных судом за этот период, его работу в целом можно оценить как положительную. У такой ситуации много причин. Мы считаем, что государства не должны экономить свои материально-технические ресурсы в этой сфере, а должны своевременно наказывать таких преступников, которые представляют угрозу человечеству, чтобы подобные случаи не повторялись в будущем. Государства должны эффективно сотрудничать в борьбе с преступностью как на национальном, так и на международном уровне, обмениваться информацией и выдавать опасных, разыскиваемых преступников, иначе борьба с преступностью, а также Международный уголовный суд станут процедурой, рассчитанной на многие годы.

Ключевые слова: *Международный уголовный суд, Римский статут, юрисдикция, Комиссия международного права, военные преступления, Женевские конвенции.*

**JURISDICTION OF THE INTERNATIONAL CRIMINAL COURT FOR
WAR CRIMES**

Mehriban Eyubova**

Abstract

More than 20 years have passed since the creation of the International Criminal Court. Despite the small number of criminals arrested by the court during this period, his work on the whole can be assessed as positive. There are many reasons for this situation. We believe that states should not save their material and technical resources in this area, but should promptly punish such criminals who pose a threat to humanity, so that such cases do not recur in the

* доктор философии по праву, доцент кафедры международного общего права юридического факультета Бакинского государственного университета

** Ph.D., Associate Professor of the Department of International General Law, Faculty of Law, Baku State University

future. States must effectively cooperate in the fight against crime both at the national and international levels, exchange information and extradite dangerous, wanted criminals; otherwise the fight against crime, as well as the International Criminal Court, will become a procedure designed for many years.

Keywords: *International Criminal Court, Rome Statute, jurisdiction, International Law Commission, war crimes, Geneva Conventions.*

BMT İXTİSASLAŞMIŞ TƏSİSATLARI VƏ BEYNƏLXALQ QEYRİ-HÖKUMƏT TƏŞKİLATLARI

Elnarə Mirzəyeva*

Xülasə

Məqalədə BMT ixtisaslaşmış təsisatları və beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları arasında qarşılıqlı münasibətlər hüquq ədəbiyyatında mövcud fikir müxtəlifliyi, beynəlxalq hüquq normaları və beynəlxalq praktika əsasında geniş təhlil edilir. Qeyd edilir ki, BMT-nin ixtisaslaşmış təsisatları ilə beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatlarının əməkdaşlığı kifayət qədər əhəmiyyətli sahələri və istiqamətləri əhatə edir. Bu zaman UNESCO, Ümumdünya Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı, Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı və s. beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq əlaqələri və istiqamətləri konkret praktik hallarla təhlil edilmişdir. Qeyd edilmişdir ki, bu qarşılıqlı fəaliyyət özünü həm normayaradıcılıq prosesində, həm də bu normaların realizəsinə yönəlmiş praktiki tədbirlərin görülməsində aydın şəkildə büruzə verir və daim təkmilləşmə istiqamətində inkişaf edir.

Açar sözlər: *beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları, BMT ixtisaslaşmış təsisatları, beynəlxalq təşkilatlar, insan hüquqlarının müdafiəsi, vətəndaş cəmiyyəti, beynəlxalq əməkdaşlıq.*

Müasir dövrdə insan hüquqlarının müdafiəsindən başlamış ictimai həyatın digər bütün sahələrinə qədər istənilən sfera üzrə vətəndaş cəmiyyətinin rolunu aydın şəkildə görmək mümkündür. Bu məsələ təkcə dövlətdaxili səviyyədə deyil, həm də beynəlxalq qeyri-dövlət iştirakçılarının fəaliyyətinin zəruriliyini şərtləndirir. Məhz, beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatlarının (BQHT) tənzim etmə və institusional mexanizmlərin fəaliyyətində rolunu aydın şəkildə görmək mümkündür. BMT-nin ixtisaslaşmış təsisatları ilə BQHT-in əməkdaşlığı sözügedən kompleks fəaliyyətin sadəcə bir elementi qismində çıxış edir. Bununla əlaqədar, BMT-nin bəzi ixtisaslaşmış təsisatları ilə BQHT-in qarşılıqlı əməkdaşlığına nəzər salmaq lazımdır.

Əksər ixtisaslaşmış qurumlar kimi “Ümumdünya Ticarət Təşkilatının yaradılması haqqında” 1994-cü il tarixli Sazişin 5.2-ci maddəsinə əsasən, Baş Şura Təşkilatla bağlı məsələlərin həlli ilə məşğul olan qeyri-hökumət təşkilatları (QHT) ilə məsləhətləşmə və əməkdaşlıq üçün müvafiq tədbirlər qəbul edir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Ümumdünya Ticarət Təşkilatının (ÜTT) fəaliyyətində BQHT-in iştirak formasından asılı olmayaraq, onlar sözügedən beynəlxalq təşkilatın daha nüfuzlu, ədalətli, həssas və operativ, nümayəndəli və səmərəli olmasına əsaslı təsir göstərir. Eyni zamanda, BQHT ticarətlə bağlı olmayan bir çox sahələrdə beynəlxalq səviyyədə qərarların qəbulu prosesinin mühüm tərkib elementi hesab olunurlar. Bundan əlavə, ÜTT-nin debatlarında QHT və BQHT-in iştirakı dövlətdaxili səviyyədə olan çatışmazlıqların aradan qaldırılmasında mühüm rol oynayır. Çünki demokratik institutların və digər ictimai seçimlərin zəif olduğu ölkələrdə aparılan milli siyasət üzrə ədalət prinsipinin pozulması

* hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, Bakı Dövlət Universiteti Hüquq fakültəsinin “Beynəlxalq xüsusi hüquq və Avropa hüququ” kafedrasının dosenti

vətəndaşların ictimai baxışlarının tam ifadə olunmamasına, avtoritar və totalitar rejimlərə malik dövlətlərdə hakimiyyətin zor gücünə qorunub saxlanması ictimai fikrin istisna edilməsinə və ya “boğulması”na, yaxud “korrupsiyalaşmış” cəmiyyətlərdə vətəndaş cəmiyyətinin mövqeyinin yalnız öz maraqlarının realizəsi ilə əlaqələndirilməsi dövlətin qeyri-dövlət sferasına müdaxiləsinə gətirib çıxarır [1]. Bununla belə, bir məsələni də unutmamaq olmur ki, hökumətlərarası təşkilatların beynəlxalq iqtisadi hüquq normalarının yaradılması prosesində iştirak etməsinə baxmayaraq, BQHT öz fəaliyyətində birbaşa mənfəət əldə etmədikləri üçün transmilli korporasiyalardan fərqli olaraq beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin operatorları kimi çıxış etmirlər [2].

Bundan əlavə, ÜTT-nin 1996-cı ildə qəbul etdiyi “Qeyri-hökumət təşkilatları ilə razılaşmalar üçün Rəhbər Prinsiplər”də göstərilmişdir ki, QHT Təşkilatın fəaliyyəti ilə bağlı ictimaiyyətin məlumatlandırılmasının yüksəldilməsi üçün rol oynayan “dəyərli resurs” hesab olunur. Bununla belə, sözügedən sənəd “ümum-qəbul olunmuş mülahizə”yə uyğun olaraq, QHT-in iştirak həddini dəqiqləşdirərək müəyyən etmişdir ki, QHT-in ÜTT-nin və ya onun iclaslarının işinə birbaşa olaraq cəlb olunması qeyri-mümkündür. Eyni zamanda, 1996-cı ildə Sinqapurda QHT ÜTT-nin I Nazirlər Konfransında dövlətlərin nümayəndələri, ÜTT heyəti və QHT arasında qarşılıqlı fəaliyyət üçün çoxsaylı imkanların mövcud olduğu paralel tədbirlər keçirmişlər. Təşkilatın müxtəlif rəhbər orqanlarının işi haqqında məlumat verilməsi məqsədilə ÜTT Katibliyi QHT üçün mütəmadi brifinqlər keçirir [3].

BMT-nin Elm, Təhsil və Mədəniyyət məsələləri üzrə Təşkilatının (UNESCO) Nizamnaməsinin 11-ci maddəsinin 4-cü bəndinə əsasən, onun səlahiyyət dairəsinə aid olan məsələlərlə məşğul olan BQHT-lə məsləhətləşmələrin təşkili və əməkdaşlığın təmini, habelə onların üzərinə konkret vəzifələrin qoyulması üçün zəruri tədbirlərin görülməsini həyata keçirir [4]. Bununla yanaşı, UNESCO çərçivəsində BQHT ilə rəsmi münasibətlərin (məşvərətçi və ya əməkdaşlıq əlaqələri) qurulması üçün direktivlər, yaxud digər işçi sənədlər qəbul olunmuşdur. Belə ki, sözügedən təşkilatın 1995-ci il tarixli direktivlərinə uyğun olaraq, bu rəsmi münasibətlər assosiativ və ya məşvərətçi münasibətlərə və əməliyyat münasibətlərə bölünür. Rəsmi münasibətlər prosesində BQHT Baş Direktor tərəfindən Baş Assambleyanın konfranslarına və komissiyaların iclaslarına müşahidəçi qismində göndərilmək üçün dəvət oluna bilərlər. BQHT isə öz növbəsində səlahiyyətləri çərçivəsində müvafiq bəyanatlarla çıxış etmək hüququna malikdirlər. Həmçinin, rəsmi münasibətlər zamanı BQHT-ə proqram təminatı və sənədlərin qəbulu ilə bağlı Baş Direktora yazılı bəyanatlar təqdim etmək imkanı verilir. Bununla yanaşı, UNESCO-nun fəaliyyət istiqamətlərinin planlaşdırılması və yerinə yetirilməsinin müxtəlif mərhələlərində daha yaxından və müntəzəm iştirak edə bilər. UNESCO ilə BQHT-in qarşılıqlı əlaqələrində əməliyyat münasibətlərinə gəldikdə, təşkilatın səlahiyyətinə daxil spesifik sahələrdə vətəndaş cəmiyyətinə daxil olan istənilən təşkilatla çevik və dinamik tərəf-

daşığı qoruyub saxlamaq məqsədilə həyata keçirilir. Eyni zamanda, bu tip münasibətlərdə BQHT, əhəmiyyətli töhfə verəcəyi güman edildiyi təqdirdə, yalnız dinləmələrə dəvət oluna bilər. Daha çox BQHT-in Konfransı kimi kollektiv məsələhətləşmələrdə iştirak edirlər. Bununla yanaşı, UNESCO-nun proqramı ilə bağlı müvafiq tədbirlərin görülməsi üçün Baş Direktor tərəfindən məqsədmüvafiq sayılan və müvafiq məsələ ilə bağlı təşkilatla ikitərəfli əlaqələri tənzimləyən əqdlərin icrası məqsədilə BQHT maliyyə dəstəyi üçün müraciət etmək hüququna malikdirlər [5]. 1966-cı ildə isə UNESCO-nun QHT üzrə Komitəsi yaradılmışdır ki, bu da qarşılıqlı fəaliyyətin praktiki aspektlərinin qurulmasında əhəmiyyətli rola malikdir.

Beynəlxalq səhiyyə siyasətinin həyata keçirilməsi sahəsində mühüm addım kimi BMT-nin ixtisaslaşmış təsisatı olan Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının (ÜST) Nizamnaməsinin qəbulu (1946) və qüvvəyə minməsi (1948) bu sahədə olan münasibətlərin universal səviyyədə tənzimlənməsi, habelə dövlətlər üçün öhdəlik yaradan normaların qəbulu və lazımı monitorinqlərin keçirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Çünki ÜST Nizamnaməsinin qəbulu, bir tərəfdən, beynəlxalq səhiyyə siyasətinin formalaşması sahəsində daimi və universal institusional mexanizmin mövcudluğu tendensiyasının əsasını qoymaqla yanaşı, müvafiq sənədin 1-ci maddəsində qeyd olunduğu bütün xalqlar üçün yüksək sağlamlıq səviyyəsinin əldə olunması məqsədinin realizəsinə nail olmuşdur. Digər tərəfdən, bu sahədə formalaşan konkret subyektiv imkanın - yüksək sağlamlıq səviyyəsinə nail olmaq hüququnun hüquqi bazası rolunu oynamağa başlamışdır [6]. BMT-nin ixtisaslaşmış təsisatı kimi ÜST BQHT ilə əlaqə üzrə mühüm siyasət həyata keçirir [7] və bu sahədə əsas beynəlxalq təşkilati mexanizm kimi nəzərdən keçirilə bilər [8]. Belə ki, dövlətlər və beynəlxalq hökumətlərarası təşkilatlarla qarşılıqlı əlaqələrin inkişaf etdirilməsindən başqa, ÜST həm də öz səlahiyyətləri çərçivəsinə aid məsələlərin müzakirəsi, bu sahədə müvafiq sənədlərin qəbulu və lazımı tədbirlərin görülməsi istiqamətində qeyri-dövlət subyektləri, xüsusilə çoxsaylı QHTvə BQHT ilə fəaliyyətini davam etdirir. ÜST Nizamnaməsinin 71-ci maddəsində birbaşa olaraq göstərilir ki, sözügedən təşkilat səlahiyyətinə dair məsələlərlə bağlı aidiyyəti dövlətlərin hökumətləri, hökumət və QHT, milli qurumlarının razılığı ilə BQHT ilə məsləhətləşmələrin aparılması və əməkdaşlığın aparılması üçün lazımı tədbirlər görə bilər (9).

ÜST ilə QHT və BQHT arasında münasibətlərin qurulmasının hüquqi vasitəsi qismində 1987-ci ildə təşkilatın ali orqanı sayılan Dünya Səhiyyə Assambleyasının qəbul etdiyi “Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı və QHT arasında münasibətləri tənzimləyən Prinsiplər” çıxış edir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu sənəd özünün ilkin başlanğıcını 1948-ci ildə keçirilən Dünya Səhiyyə Assambleyasının birinci sessiyasında qəbul olunan “QHT-in rəsmi münasibətlərə daxil olmasını tənzimləyən İşçi Prinsiplər”dən götürür. “Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı və QHT arasında münasibətləri tənzimləyən Prinsiplər” QHT-in ÜST-nin fəaliyyətində iştirakını iki formada - “işçi münasibətlərə cəlb olunma” və “rəsmi

münasibətlərə cəlb olunma” formalarında nəzərdə tutur. “İşçi münasibətlər”ə cəlb olunan QHT ÜST-nin cari və operativ fəaliyyəti istiqamətində əməkdaşlıq edirlər, o cümlədən, məşvərətçi, ÜST məlumatlarının yayımçısı, məlumatları toplayan və xidmətlərin təchizatçısı, risklərin qiymətləndirilməsi üzrə məşvərətçi, insan resurslarını formalaşdıran qüvvə, maliyyələşdirən fondlar, nəşrlərin həmmüəllifi və həmrəyçisi qismində fəaliyyət göstərilir. Bir sözlə, “işçi münasibətlər”ə malik QHT statusu “rəsmi münasibətlərə cəlb olunan” QHT statusu almaq üçün məcburi zəmin hesab olunur. Sözügedən sənədə uyğun olaraq, bir sıra konkret birgə tədbirlərin müəyyənləşdirilməsi zamanı, əməkdaşlıq gələcək mərhələdə (adətən iki illik müddət ərzində) davam etdirilməklə mübadilə məktubları vasitəsilə “işçi münasibətlər”ə çevrilə bilər. Belə məktublarda müvafiq dövr ərzində həyata keçirilməsi zəruri olan tədbirlərin tərffüatları göstərilməklə, ÜST və QHT tərəfindən təqdim olunan resurslar qiymətləndirilməklə və hər iki tərəfdən təyin olunan əlaqələndirici şəxslərin (təyin olunmuş texniki əməkdaş) adları qeyd edilməklə, əməkdaşlıq üçün razılaşıdırılmış əsaslar təsbit olunur. Bununla belə, bütün bu münasibətlər qeyri-rəsmi xarakter daşıyır. QHT-in ÜST ilə formal münasibətlərə daxil olması üçün onların “rəsmi münasibətlərə cəlb olunma” statusunu qazanması mühüm şərt sayılır. Yeri gəlmişkən, qeyd etmək lazımdır ki, bu status BMT-nin İqtisadi və Sosial Şurası yanında məşvərətçi statusla tam eynilik təşkil edir. Eyni zamanda, QHT-ə bu statusun verilməsi ÜST-nin İcraiyyə Şurasının qərarlarının predmeti hesab olunur, yəni, müvafiq sənədlərə əsasən sözügedən status təqdim olunur. Həmçinin, “rəsmi münasibətlər”ə malik QHT ÜST-nin cari və operativ fəaliyyətində iştirakını davam etdirməklə yanaşı, təşkilatın rəhbər orqanlarının iclaslarında iştirak etmək üçün onlara verilən imkanlardan tam şəkildə yararlanmalıdırlar [10]. ÜST-nin İcraiyyə Şurasının 2017-ci ilin yanvarında keçirilən 140-cı sessiyasında qəbul olunan sənədlərə əsasən, təşkilatla rəsmi münasibətlərə daxil olan 206 qeyri-dövlət subyektinin siyahısı müəyyən olunmuşdur. Onların içərisində BQHT və vətəndaş cəmiyyətinin öz fəaliyyətinə görə “beynəlmilləşmiş” iştirakçıları da vardır. Məsələn, “Beynəlxalq İstehlakçılar”, “Beynəlxalq Ailə Sağlamlığı”, “Tibbi elmlər üzrə Beynəlxalq Təşkilatlar Şurası”, “Beynəlxalq Əlillər Federasiyası”, “Dünya Stomatologiya Federasiyası”, “Səhiyyə Texnologiyasının Beynəlxalq Qiymətləndirilməsi”, “Korluğun qarşısının alınması üzrə Beynəlxalq Agentlik”, “Beynəlxalq QİÇS Cəmiyyəti”, “Bioloji Standartlaşdırma üzrə Beynəlxalq Alyans”, “Özünəqəsd hallarının qarşısının alınması üzrə Beynəlxalq Assosiasiya”, “Uşaq qidası sahəsində Beynəlxalq Fəaliyyət Şəbəkəsi”, “Əməyin mühafizəsi üzrə Beynəlxalq Komissiya” [11] və s.

ÜST Katibliyinin təşkilatın İcraiyyə Şurasının 1997-ci ildə Brazzavil şəhərində keçirilən 101-ci sessiyasına təqdim etdiyi hesabatda QHT-in ÜST ilə əməkdaşlığının bir sıra formalarının mövcudluğu vurğulanmışdır. Həmin formalara məşvərətçi, təbliğətçi və təşviqedici, əlaqələndirmə və xidmətlərin təchizatı, məlumatın toplanması və sağlamlığa dair məlumatın idarə olunması, maliyyə,

insan resurslarının inkişafı, QHT-in iclaslarında iştirak, nəşrlərin həyata keçirilməsi, elmi məcmuələrin nəşri və klinik dəstəyin göstərilməsi, normayaradıcılıq və nomenklaturanın işlənilib hazırlanması aid edilmişdir [12]. ÜST ilə əməkdaşlıq edən QHT-in tək-cə statusunun müəyyənləşdirilməsi kifayət etmir, həm də bu qarşılıqlı fəaliyyətin hüquqi əsaslarının (prinsipləri, əməkdaşlığın üstünlükləri və əsas risk meyarları, strateji istiqamətləri və s.) nəzərdə tutulması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, ÜST-nin Dünya Səhiyyə Assambleyasının 2016-cı ilin mayında keçirilən 69-cu sessiyasında qəbul olunan “Qeyri-dövlət subyektləri ilə qarşılıqlı fəaliyyətə dair Təlimat”da QHT, filantrop fondlar və akademik institutları mənfəət əldə etməyən qurumlar kimi nəzərdə tutmuşdur. QHT isə dövlətlərin hökumətindən asılı olmayaraq fəaliyyət göstərən qeyri-kommersiya təşkilatı kimi ehtiva edən Təlimat onu müvafiq QHT-nin siyasətinə dair səsvermə hüquqlarını həyata keçirən iştirakçılar qismində qeyri-kommersiya təsisatları və ya fərdlərin üzvlüyünə əsaslanan, eləcə də gəlir əldə etmək məqsədilə yaradılmayan və ictimai maraqların realizəsi məqsədlərini özündə ehtiva edən qurum olaraq qəbul edir. Təlimata uyğun olaraq, həmin təsisatlara yerli ictimai təşkilatlar, vətəndaş cəmiyyəti qrupları və şəbəkələri, dini təşkilatlar, peşə qrupları, konkret növ xəstəliklə bağlı qruplar və pasiyentlərin qruplarını aid edir [13]. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, Təlimatın hazırlanması və qəbulu ÜST tərəfindən 2011-ci ildən etibarən başlanan islahat proseslərinin tərkib hissəsi hesab olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, QHT və BQHT tək-cə ÜST-nin fəaliyyətinin praktiki aspektlərinin həyata keçirilməsində əməkdaşlıq etmirlər, həm də beynəlxalq səhiyyə siyasətinin realizəsinin hüquqi əsaslarının formalaşmasında fəal iştirak edirlər. Belə ki, 1982-ci il tarixli “Tibbi etikanın prinsipləri” adlı sənəd bütövlükdə QHT tərəfindən göstərilən səylərin nəticəsi hesab olunmalıdır. Məhz bunun nəticəsindədir ki, həmin sənəd ÜST və UNESCO-nun birgə maliyyə dəstəyi ilə yaradılan BQHT olan Tibb elmləri üzrə Beynəlxalq Təşkilatlar Şurası tərəfindən hazırlanaraq ÜST vasitəsilə BMT Baş Assambleyasına təqdim edilmişdir [14]. Hətta sözügedən sənəddə birbaşa olaraq göstərilmişdir ki, bütün hökumətlərarası təşkilatlar (xüsusilə ÜST) və aidiyyəti QHT bu prinsiplərin fərdlərin mümkün geniş qrupuna, habelə tibbi və yarım tibbi sahədə çalışan şəxslərin nəzərinə çatdırılması dəvət olunur [15].

Həmçinin, dünya əhalisinin sağlamlığının qorunmasına təsir göstərən ayrı-ayrı universal beynəlxalq-hüquqi sənədlərin işlənilib hazırlanması və qəbulunda BQHT-in rolu nəzərə çarpacaq dərəcədə hiss olunmaqdadır. Nümunə qismində 2003-cü il tarixli “Tütünə qarşı mübarizə haqqında” Çərçivə Konvensiyasının işlənilib hazırlanması prosesini və məxsusi olaraq bu məqsəd üçün yaradılan İttifaqın rolunu qeyd etmək olar. Təxminən 100 ölkədən 500-dək vətəndaş cəmiyyəti institutlarını əhatə edən Çərçivə Konvensiyası üzrə İttifaq 1999-cu ildə təsis olunmuş, rəsmi olaraq isə 2003-cü ildə yaradılmışdır. Bu qurum öz fəaliyyətini “Tütünə qarşı mübarizə haqqında” Çərçivə Konvensiyasının işlənilib hazırlan-

ması, ratifikasiyası və yerinə yetirilməsi istiqamətində qurmuşdur. Eyni zamanda, İttifaq qeyd olunan beynəlxalq-hüquqi sənədin və qlobal bütün nəzarətinin beynəlxalq səhiyyə və inkişafa dair çərçivə mexanizmlərinə, o cümlədən BMT Baş Assambleyasının 2015-ci ildə qəbul etdiyi “Davamlı İnkişafın Məqsədləri”nə daxil edilməsi istiqamətində aparıcı rola malik təbliğatçı və tərəfdaş qismində çıxış etmişdir. Bütövlükdə isə İttifaq öz fəaliyyətində bir sıra dəyərləri (sosial dəyişkənlik; səmərəliliyə yönələn və onu qiymətləndirən fəaliyyət; müxtəliflik; kollektiv yanaşma; inkişafı demokratiya arasında konsensusun təmin edilməsi; hesabatlılıq; maraqların toqquşmasından çəkinmə) daim rəhbər tutur [16].

Ümumilikdə Çərçivə Konvensiyasının 7-ci maddəsində təsbit olunmuş rəhbər prinsiplərdən biri kimi “vətəndaş cəmiyyətinin iştirakının qeyd olunan beynəlxalq-hüquqi sənədin və ona əlavə protokollarda təsbit olunan məqsədlərə nail olmaq üçün mühüm əhəmiyyət kəsb etməsi” müddəasının ehtiva olunması bu qurumlarla qarşılıqlı əməkdaşlığın inkişafının zəruriliyini ortaya qoyur və bu zərurət öhdəlik xarakterli normaya çevirir. Bu öhdəlik isə təkcə dünya dövlətləri üçün deyil, həm də QHT üçün özünəməxsus vəzifələrin realizəsini şərtləndirir [17]. Bundan əlavə, təkcə ÜST çərçivəsində qəbul olunan beynəlxalq sənədlərin qəbulu prosesində deyil, həm də müxtəlif növ xəstəliklərin qarşısının alınması və aradan qaldırılması ilə mübarizə sahəsində müxtəlif tədbirlərin təşkilində də yaxından iştirak etmişdir. Nümunə qismində 1992-ci ildə Amsterdam şəhərində ÜST tərəfindən çağırılan, 102 dövlətin səhiyyə qurumlarının rəhbərlərini, BMT-nin və BQHT nümayəndələrinin iştirak etdiyi “Malyariya ilə mübarizə sahəsində Nazirlərin Konfransı”nı göstərmək olar. Məhz bu tədbirin nəticəsi olaraq I Qlobal Malyariya Strategiyası qəbul olunmuşdur. Bu sənəd 1994-cü ildə BMT Baş Assambleyası tərəfindən qəbul olunaraq, 1995-ci ildə BMT-nin İqtisadi və Sosial Şurası tərəfindən Fəaliyyət Planının qəbulu ilə nəticələnmişdir. I Qlobal Malyariya Strategiyası özündə dörd əsas strateji elementləri birləşdirir: ilkin diaqnostika və operativ müalicə ilə təmin edilmə; seçmə və davamlı qabaqlayıcı tədbirlərin, o cümlədən vektor nəzarətin planlaşdırılması və həyata keçirilməsi; xəstəliyi inkişafın erkən mərhələsində aşkar olunması, qarşısının alınması və aradan qaldırılması; hər bir ölkədə malyariyanın vəziyyətinin, xüsusilə xəstəliyin ekoloji, sosial və iqtisadi qanunauyğunluqlarının müntəzəm qiymətləndirilməsinin təşviqi üçün fundamental və təcrübi tədqiqatlar prosesində yerli potensialın gücləndirilməsi [18].

Bu sahədə ÜST-nin yeni sənədi - “2016-2030-cu illər üçün Malyariya ilə mübarizə üçün Qlobal Texniki Strategiya”da II dəstək elementin (“Əlverişli ətraf mühitin yaradılmasının gücləndirilməsi”) tərkib hissələrindən biri də icmaların və QHT ilə qarşılıqlı əlaqələrin genişləndirilməsidir [19].

Eyni zamanda, dünyanın ayrı-ayrı regionlarında yaşayan əhəlinin sağlamlığının qorunması sahəsində ÜST-nin həyata keçirdiyi tədbirlərin realizəsində də BQHT yaxından iştirak edirlər. Belə ki, Epilepsiya Əleyhinə Beynəlxalq Liqa və Epilepsiya üzrə Beynəlxalq Büro ilə birgə ÜST 1997-ci ildən etibarən “Köl-

gədən kənar” şərti adı altında həyata keçirilən epilepsiya əleyhinə qlobal kampaniya çərçivəsində yaxından iştirak etməyə başlamışdır. Sözügedən kampaniya dünyanın inkişaf etməkdə olan regionlarında epilepsiya xəstəliyinə düçar olmuş şəxslərə qarşı ayrı-seçkiliyin aradan qaldırılması və bu xəstəliyin müalicəsində mövcud olan boşluqların azaldılması məqsədilə bütün dünyada epilepsiyanın qarşısının alınması, müalicəsi və bu sahədə xidmətlərin əlyətərliliyinin yaxşılaşdırılmasına yönəlmişdir. Bundan əlavə, digər üç institut - Dünya Neyrocərrahiyyə Cəmiyyətləri Federasiyası, Dünya Nevrologiya Federasiyası, Pan-Afrika Nevroloji Elmlər Assosiasiyası Afrika regionunda epilepsiyanın qarşısının alınması və aradan qaldırılmasına dair proqramların icrasına effektiv yardım göstərə bilər. Həmin təsisatlar müxtəlif səviyyələrdə ayrı-ayrı müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsini təmin etməkdədirlər. Buraya Afrikada epilepsiyanın vəziyyəti barədə sözügedən regionun dövlət orqanlarına və universitetlərinə hesabatlar göndərilməklə informasiya funksiyasını, yaxud nevrologiya və neyrocərrahiyyə sahəsində təlim keçməsi zəruri sayılan Afrikanın gənc həkimləri üçün kurslar, seminarların keçirilməsinə və qrant layihələrinin maliyyələşdirilməsinə əsaslanan tədqiqat funksiyasını aid etmək olar. 1998-ci ildə isə Dünya Neyrocərrahiyyə Cəmiyyətləri Federasiyası ÜST-nin Neyrocərrahiyyə üzrə Afrika Sub-Direktoratlığının yaradılması təşəbbüsü ilə çıxış etmişdir. Sub-Direktoratlıq Afrikada neyrocərrahiyyənin vəziyyəti barədə hesabat hazırlayaraq, 1999-cu ildə Dünya Neyrocərrahiyyə Cəmiyyətləri Federasiyası və ÜST-nin İşçi Qrupuna təqdim etmişdir. Son nəticədə - 2002-ci ildə İnkişaf etməkdə olan ölkələrin gənc neyrocərrahlarının təlimi üçün Fondun yaradılması ilə nəticələnmişdir [20].

Qeyd olunanlarla yanaşı, vətəndaş cəmiyyəti institutları ilə ÜST-nin əlaqələrinin fəallaşdırılması məqsədilə 2001-ci ildə Vətəndaş Cəmiyyəti Təşəbbüsü yaradılmış, son nəticədə bu münasibətlərin inkişafına dair xüsusi məcmuənin nəşr edilməsi ilə nəticələnmişdir. Sözügedən məcmuə onu göstərdi ki, ÜST ilə əlaqələrin müxtəlif, dinamik və uzun müddət üçün dayanıqlı olmasına baxmayaraq, QHT tanınma və təşkilatın əsas prioritet istiqamətlərinə sisteməlik inteqrasiyadan daha çox faydalana bilərlər [21]. Bir məsələni də nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, dünya əhalisinin sağlamlığının qorunması və möhkəmləndirilməsində təkcə ÜST və BQHT-in əməkdaşlığı mühüm əhəmiyyət kəsb etmir, eyni zamanda, BQHT-in fəaliyyəti bu sahədə beynəlxalq normayaradıcılıq və praktiki tədbirlərin həyata keçirilməsinə öz müsbət və qabaqcıl təsirini göstərir. Nümunə qismində 30 may 2008-ci ildə 22 müxtəlif beynəlxalq və “beynəlmilləşmiş” QHT-in (məsələn, “Qlobal QİÇS İttifaqı”, “Səhiyyədə Tərəfdaşlar”, “İnsan hüquqları üzrə Həkimlər”, “Amerika İctimai Sağlamlıq Assosiasiyası”, “Afrika Əqli Sağlamlıq Fondu”, “ActionAid International USA”, “Təhsil, təlim və xidmət vasitəsilə Qlobal Səhiyyə” və s.) imzaladığı “Səhiyyə sisteminin gücləndirilməsi üçün QHT-nin Davranış Məcəlləsi”ni göstərmək olar. Bu Məcəllə QHT-in həyata keçirməli olduğu tədbirlərin qruplaşdırıldığı altı istiqamət üzərində qurulmuşdur: işəməz siyasəti; kompensasiya sxemi; təlim və dəstək; mü-

vafiq ölkələr üzrə QHT-in çoxsaylı layihələrinin icrasına şərait yaradılması yolu ilə hökumətin idarəetmə yükünün minimuma endirilməsi; rəsmi (formal) səhiyyə sistemlərinə ictimai təşkilatların qoşulmasının təmini məqsədilə hökumətlərə lazımi köməkliklərin göstərilməsi; təbliğat siyasəti vasitəsilə dövlət səhiyyə sistemlərinə daha effektiv dəstəyin göstərilməsi [22].

1945-ci ildə yaranan Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı (FAO) öz təsis sənədində QHT ilə əlaqələrə dair məsələlərə toxunmasa da, sonrakı fəaliyyətində bu qarşılıqlı münasibətlərin inkişaf etdirilməsi sahəsində normayaradıcılıq fəaliyyətinə xüsusi diqqət ayırmışdır. Belə ki, sözügedən beynəlxalq təsisatla QHT-in münasibətlərinə dair bir sıra sənədlər (“BQHT ilə əlaqələrə dair FAO Siyasəti”, “Vətəndaş cəmiyyəti təşkilatları ilə tərəfdaşlığa dair FAO Strategiyası” və s.) qəbul edilmişdir. Buna uyğun olaraq, BQHT ilə FAO arasında rəsmi əməkdaşlığın üç forması - məşvərətçi status, ixtisaslaşmış məşvərətçi status və əlaqələndirici status müəyyən olunmuşdur. FAO-nun fəaliyyəti ilə əlaqədar mövcud olan QHT-ə gəldikdə isə onların bir sıra növləri fərqləndirilir: kənd əhalisini xidmətlə təchiz edən, onların maraqlarının artırılması və təşkilati güclərinin gücləndirilməsi sahəsində fəaliyyət göstərən cənubi milli və regional inkişaf üzrə QHT; fəvqəladə müdaxilələrdə FAO-nun əsas tərəfdaş funksiyasını yerinə yetirən humanitar QHT; ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması ilə bağlı məqsədlərə nail olmaq üçün müxtəlif kampaniyaların keçirilməsində iştirak edən və bununla əlaqədar FAO-nun müttəfiqi sayılan təbliğatçı QHT; QHT-in və ya vətəndaş cəmiyyətinin digər institutlarının mövqelərinin müzakirəsi və harmonizasiyası, onlarla bağlı məlumatların yayılması və təcrübələrinin mübadiləsi sahəsində son dərəcə mühüm rol oynayan BQHT və QHT şəbəkələri; inkişaf etməkdə olan ölkələrdə fəaliyyət göstərən, habelə ümumi fəaliyyətdə geriləmələr olduğu halda Cənub QHT üçün tərəfdaş sayıla biləcək və evdə iş təhsilinin inkişafı üçün mühüm amil sayılan şimali inkişaf QHT [23].

Həmin təşkilatların anlayışı və xüsusiyyətləri isə “Vətəndaş cəmiyyəti təşkilatları ilə tərəfdaşlığa dair FAO Strategiyası”nda dəqiq şəkildə müəyyən edilmişdir. Sözügedən sənədə uyğun olaraq, QHT rəsmi olaraq yaradılan, hüquqi baxımdan qeydiyyatdan keçən, məqsədi kimi gəlir əldə etmək olmayan, habelə xidmətlər, informasiya və təcrübə təqdim edən, ictimai fikir diqqətə çatdıran və informasiya-təbliğat fəaliyyəti ilə məşğul olan qeyri-kommersiya təşkilatıdır. Uzun illər boyu FAO siyasi müzakirələr, normativ işin görülməsi və sahəvi təşəbbüslərin realizəsində (qiymətləndirmə, texniki dəstək mübadiləsi, qida təhlükəsizliyi və qidalanma barədə biliklərin diqqətə çatdırılması və s.) QHT ilə sıx əməkdaşlıq edirlər. QHT, öz növbəsində, zərər çəkmiş əhali ilə bağlı fəvqəladə hallarda çevik reaksiyanın realizəsində köməklik göstərilməsində mühüm həyati rol oynayırlar.

1975-ci ildə yaradılan BMT-nin digər ixtisaslaşmış təsisatı - Ümumdünya Turizm Təşkilatı da öz fəaliyyətində QHT ilə əməkdaşlığa xüsusi önəm vermişdir. Hətta 2011-ci ildə turizm sahəsində fəaliyyət göstərən altı QHT bu təş-

kilatı turizmin inkişafında insan hüquqlarının pozulması ilə mübarizə vasitəsi kimi turizmdən zərər çəkən kasıb icmalara Ümumdünya Turizm Təşkilatı çıxış imkanlarının verilməsinə çağırılmışdır. Həmçinin, həmin il Cənubi Afrika Respublikasının Durban şəhərində çağırılmış İqlim Dəyişiklikləri üzrə Qlobal Konfransla əlaqədar turizm sahəsində yeddi QHT “Durbana son çağırış – çoxsaylı cəhdlər: Turizmdə sosial, iqtisadi və iqlim ədalətliyi” adlı Bəyannamə qəbul etmişdir. Həmin sənəd turizmin inkişaf etməkdə olan ölkələrdə yoxsulluqla mübarizə aparılmasına əhəmiyyətli həyatı töhfə bəxş etdiyini təsdiq etməklə, aviasiya sahəsində parnik qazlarının ətraf mühitə tullanmasının tədricən azaldılmasının zəruriliyi sahəsində turizm sənayesinin mövqeyini önə çəkmişdir [24]. Bununla yanaşı, Ümumdünya Turizm Təşkilatı çərçivəsində hökumət nümayəndələrini, habelə turizm sənayesi, beynəlxalq təşkilatlar, QHT və media təşkilatlarını təmsil edən şəxsləri vahid məqsəd ətrafında birləşdirməklə, turizm fəaliyyəti nəticəsində zərər çəkmiş uşaqların müdafiəsinə dair məlumat, fəaliyyət və qabaqcıl təcrübə mübadiləsinin həyata keçirilməsini təmin etmək məqsədilə qlobal platforma - Uşaqların Müdafiəsinə dair Şəbəkə yaradılmışdır [25].

Müvafiq sahədə tədqiqat aparan bəzi müəlliflərin (məsələn, Ə.İ.Əliyev, E.Z.Aslanov) fikrincə, turizm sahəsində fəaliyyət göstərməklə, Ümumdünya Turizm Təşkilatı ilə qarşılıqlı əlaqədə olan BQHT-i iki növə ayırmaq olar: turizm sahəsində ümumi xarakterli BQHT (məsələn, Ümumdünya Turizm Agentlikləri Assosiasiyaları Federasiyası, Ekskursiya xidmətləri və turlar üzrə Beynəlxalq Assosiasiya və s.); beynəlxalq turizmin ayrı-ayrı aspektlərinin həyata keçirilməsi istiqamətində fəaliyyət göstərən ixtisaslaşmış BQHT (Beynəlxalq Turizm Alyansı, Tələbə Turizmi üzrə Beynəlxalq Konfederasiya, Beynəlxalq Hava Nəqliyyatı Assosiasiyası, Beynəlxalq Mehmanxanalar Assosiasiyası və s.) [26].

Ticarət və İnkişaf üzrə Şuranın prosedur qaydaları və qərarları BQHT-in BMT-nin Ticarət və İnkişaf üzrə Konfransının (YUNKTAD) hökumətlərarası fəaliyyətində iştirakı ilə münasibətləri nizama salır. Sözügedən qurum çərçivəsində BQHT-in müxtəlif kateqoriyalarının mövcudluğu özünü büruzə verir. Belə ki, ümumi kateqoriyaya daxil olan BQHT-in statusu onların funksiyalarının Şuranın fəaliyyəti və maraqları ilə üst-üstə düşməsi ilə xarakterizə olunur. Xüsusi növ fəaliyyətlərin həyata keçirilməsi səlahiyyətinə malik digər BQHT xüsusi kateqoriya vətəndaş cəmiyyəti statusunu özündə daşıyır. QHT isə ərazisində qeydiyyatdan keçdiyi və ya BQHT-lərin ərazilərində fəaliyyət göstərdiyi üzv-dövlətlərlə müvafiq məsləhətləşmələrin aparılmasında sonra Reyestrə daxil edilə bilər. bununla belə, vurğulamaq lazımdır ki, bu və ya digər statusa malik olan BQHT hökumətlərarası orqanların plenar iclaslarında səsvermə hüququ olmadan müşahidəçi qismində iştirak etmək imkanına malikdir [27].

1947-ci il tarixli Ümumdünya Meteorologiya Təşkilatı haqqında Konvensiyanın 26-cı maddəsinə uyğun olaraq, məqsədlərinə dair məsələlərlə bağlı BQHT ilə məsləhətləşmə və əməkdaşlığın həyata keçirilməsi üçün sözügedən beynəlxalq qurum müvafiq zəruri tədbirlər görə bilər. Həmçinin, qeyd etmək la-

zımdır ki, Ümumdünya Meteorologiya Təşkilatı BQHT ilə qarşılıqlı münasibətlərini isə xüsusi növ müqavilələrlə rəsmiləşdirir. Nümunə qismində Tikinti və Quraşdırmada Tədqiqat Elmləri və İnnovasiya üzrə Beynəlxalq Şura (1982), Beynəlxalq Elm Şurası (1960), Beynəlxalq Seysmoloji Mərkəz (1977), Təcrübi sistemlərin təhlili üzrə Beynəlxalq İnstitut (1977), Geodeziya və geofizika üzrə Beynəlxalq İttifaq (1954), Şəhər iqlimi üzrə Beynəlxalq Assosiasiya (2008), Beynəlxalq Standartlaşdırma Təşkilatı (2008) ilə imzalanan işçi sazişləri göstərmək olar. Bundan əlavə, Ümumdünya Meteorologiya Təşkilatı yanında məşvərətçi statusa malik bir sıra BQHT mövcuddur. Məsələn, İrriqasiya və Drenaj üzrə Beynəlxalq Komissiya, Beynəlxalq Standartlaşdırma Təşkilatı, Beynəlxalq Biometrologiya Cəmiyyəti, Təbiətin mühafizəsi və təbii ehtiyatlar üzrə Beynəlxalq İttifaq, Beynəlxalq Torpaqşünaslıq Cəmiyyəti, Beynəlxalq Astronavtika Federasiyası, Beynəlxalq Astronomiya Federasiyası və s.

BMT-nin Sənaye İnkişafı Təşkilatının (UNIDO) Nizamnaməsinin 19-cu maddəsinin 1-ci bəndinin “b” yarım bəndinə əsasən, təşkilatın Baş Direktoru fəaliyyətləri UNIDO-nun işi ilə əlaqəli olan müvafiq qeyri-hökumət və digər təşkilatları ilə qarşılıqlı münasibətləri qurmaq hüququna malikdir [28].

Beləliklə, qeyd olunanları nəzərə alaraq, aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

1. BMT-nin yuxarıda fəaliyyətləri təhlil olunan ixtisaslaşmış təsisatları milli və beynəlxalq QHT ilə qarşılıqlı əlaqəyə malikdir. Bu fəaliyyət özünü həm normayaradıcılıq prosesində, həm də bu normaların realizəsinə yönəlmiş praktiki tədbirlərin görülməsində aydın şəkildə büruzə verir.

2. BMT-nin ixtisaslaşmış təsisatları ilə BQHT-in əməkdaşlığı həm də ayrı-ayrı dövlətlərin nümayəndələri ilə vətəndaş cəmiyyəti institutlarının konsensusunu təmin edən vasitə hesab olunur. Bu halda söhbət tək-cə ayrı-ayrı dövlətlərarası beynəlxalq təşkilatların norma və siyasətinin həyata keçirilməsinə BQHT-in dəstəyindən getmir. Eyni zamanda, ictimai həyatın müvafiq sahəsində olan çatışmazlıq və onun aradan qaldırılması yolları (məsələn, ərzaq çatışmazlığı, kənd təsərrüfatının inkişafında geriləmələr və ləngimələr, turizmin insan hüquqlarının müdafiəsi və insan amilinə təsiri və s.) barədə beynəlxalq ictimaiyyəti məlumatlandırmaq, zəruri hesab olunduğu təqdirdə isə lazımi beynəlxalq sənədlərin qəbuluna cəhd göstərmək istiqamətində BQHT önəmli rola malikdir.

3. Qarşılıqlı münasibətlərin qurulması və əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi üçün BQHT-in tək-cə BMT İqtisadi və Sosial Şurası yanında məşvərətçi statusa malik olması kifayət etmir, həm də müvafiq ixtisaslaşmış təsisatın qoyduğu tələblərə cavab verməsi zəruridir. İfade edilmə formasından (məsələn, məşvərətçi status, ixtisaslaşmış məşvərətçi status, işçi münasibətlərə cəlb olunma və s.) və ya statusun məzmunundan asılı olmayaraq, bu tələb birmənalı qaydada yerinə yetirilməlidir.

İstinadlar:

1. Esty D.C. Non-governmental organizations at the World Trade Organization: cooperation, competition, or exclusion // Journal of international economic law, 1998, Vol. 1, Issue 1, pp. 128-129 (pp. 123-148)
2. Van den Bossche P., Zdouc W. The Law and Policy of the World Trade Organization. Text, Cases and Materials. Fifth Edition. Cambridge, Cambridge University Press, 2021, pp. 98-99 (1220 p.)
3. Joseph S. Blame it on the WTO?: A human rights critique. Oxford: Oxford University Press, 2013, p. 60 (368 p.)
4. United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization. Basic Texts. Paris, UNESCO, 2018, p. 16 (220 p.)
5. Martens K. The role of NGOs in the UNESCO System // Transnational Associations, 1999, Issue 2, pp. 69-72 (pp. 68-82)
6. Les dix premieres annees de l' Organisation mondiale de la sante. Geneve. 1958. P. 38
7. Fee E., Cueto M., Brown Th.M. At the roots of the World Health Organization's challenges: politics and regionalization // American Journal of Public Health, 2016, Vol. 106, No 11, p. 1912 (pp. 1912-1917)
8. Əliyeva F.E. Sağlamlığın qorunması hüququ: beynəlxalq standartlar və Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi. Hüquq üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2015, s. 23 (30 s.)
9. International organization and integration. A collection of the text documents relating to the United Nations, its related agencies and regional international organizations. Edited by H.F. Van Panhuys, L.J. Brinkhorst, H.H. Maas and etc. Leiden: Springer, 1968, p. 400 (1147 p.)
10. Basic documents. Forty-eighth edition. Including amendments adopted up to 31 December 2014. Rome: World Health Organization, 2014, pp. 97-102 (216 p.)
11. www.who.int/about/collaborations/non-state-actors/non-state-actors-list.pdf?ua=1
12. Burci G.L., Vignes C.H. World Health Organization. The Hague: Wolters Kluwer International, 2004, pp. 90-91 (256 p.)
13. www.who.int/about/collaborations/non-state-actors/en/
14. Boven Th.V. The role of non-governmental organizations in international human rights standard-setting: a prerequisite of democracy // California Western International Law Journal, 1989, Vol. 20, No 2, p. 215 (pp. 207-225)
15. www.un.org/documents/ga/res/37/a37r194.htm
16. www.ftc.org/about-fca
17. David A., Silva V.C. Building blocks for tobacco control. A handbook. Paris: World Health Organization, 2004, pp. 218-219 (285 p.)
18. Aginam O. Global health governance. International law and public health in a divided world. Toronto: University Press of Toronto, 2005, p. 93 (202 p.)
19. Global Technical Strategy for Malaria 2016-2030. London: World Health Organization, 2015, p. 26 (29 p.)
20. Moodley M.F., Khamlichi E.L. Epilepsy surgery in Africa. In: Textbook of epilepsy surgery. Edited by H.O. Luders, London: CRC Press, 2008, p. 128 (pp. 125-129)
21. Bossche P.V. Regulatory legitimacy of the role of NGOs in global governance: legal status and accreditation. In: NGO involvement in international governance and policy: sources of legitimacy. Edited by A. Vedder, V. Collingwood, A.V. Gorp, M. Kamminga, L. Logister etc. The Hague: Martinus Nijhoff Publishers, 2007, p. 147 (pp. 135-174)
22. www.ngocodeofconduct.org
23. www.fao.org/docrep/x2214e/x2214e03.htm
24. Higgins –Desbiolles F., White K.P. Tourism and human rights. In: The Routledge handbook of tourism and sustainability. Edited by C.M. Hall, S. Gössling, D. Scott. London: Routledge, 2015, p. 109 (pp. 105-116)

25. Doek J.E. The identification and reporting of severe violence against children: international standards and practices. In: Mandatory reporting laws and the identification of severe child abuse and neglect. Edited by B.Mathews, D.C.Boss. New-York: Springer, 2015, p. 532 (pp. 513-540)

26. Əliyev Ə.İ., Aslanov E.Z. Beynəlxalq turizm hüququ. Dərslük. Bakı: NAT MMC, 2011, s. 239-246 (475 s.)

27. <https://unctad.org/civil-society>

28. https://www.unido.org/sites/default/files/2009-07/UNIDO_Constitution_0.pdf

SPECIALIZED AGENCIES OF THE UN AND INTERNATIONAL NON-GOVERNMENTAL ORGANIZATIONS

Elnara Mirzayeva*

Abstract

The article analyzes in detail the relationship between the specialized agencies of the United Nations and international non-governmental organizations on the basis of the diversity of opinions existing in the legal literature, norms of international law and international practice. It is noted that the cooperation of the UN specialized agencies and international non-governmental organizations covers quite significant fields and directions. Fields and directions of cooperation with international organizations, such as UNESCO, the World Food and Agriculture Organization, the World Health Organization, etc. were analyzed on specific practical cases. It was noted that this interaction is clearly manifested both in the process of rule-making and in the adoption of practical measures aimed at the implementation of these norms, and is constantly developing in the direction of improvement.

Keywords: *international non-governmental organizations, specialized agencies of the UN, international organizations, protection of human rights, civil society, international cooperation.*

СПЕЦИАЛИЗИРОВАННЫЕ УЧРЕЖДЕНИЯ ООН И МЕЖДУНАРОДНЫЕ НЕПРАВИТЕЛЬСТВЕННЫЕ ОРГАНИЗАЦИИ

Эльнора Мирзаева**

Резюме

В статье подробно анализируются взаимоотношения между специализированными учреждениями ООН и международными неправительственными организациями на основе разнообразия существующих в юридической литературе мнений, норм международного права и международной практики. Отмечается, что сотрудничество специализированных агентств ООН и международных неправительственных организаций охватывает достаточно значимые области и направления. На конкретных практических примерах были проанализированы области и направления сотрудничества с международными организациями, такими как ЮНЕСКО, Всемирная продовольственная и сельскохозяйственная организация, Всемирная организация здравоохранения и др. Отмечено, что

* Ph. D in Law, Associate Professor of the Department of Private International Law and European Law, Baku State University

** Доктор философии по праву, доцент кафедры международного частного права и европейского права Бакинского государственного университета

это взаимодействие ярко проявляется как в процессе нормотворчества, так и в принятии практических мер, направленных на реализацию этих норм, и постоянно развивается в направлении совершенствования.

Ключевые слова: *международные неправительственные организации, специализированные учреждения ООН, международные организации, защита прав человека, гражданское общество, международное сотрудничество.*

SİLAHLI MÜNAQIŞƏ ZAMANI MƏDƏNİ SƏRVƏTLƏRİN QORUNMASI HAQQINDA 1954-CÜ İL TARİXLİ HAAQA KONVENSIYASI VƏ ONA ƏLAVƏ PROTOKOLLARIN BU SAHƏDƏ MÜNASİBƏTLƏRİN TƏNZİMLƏNMƏSİNDƏ ROLU

Leyla Həşimova*

Xülasə

Məqalədə Silahlı münaqişə zamanı mədəni sərəvətlərin qorunması haqqında Haaqa Konvensiyasının və ona əlavə protokolların bu sahədə münasibətlərin tənzimlənməsində rolu və əsas xarakterik xüsusiyyətləri geniş təhlil edilir. Belə nəticəyə gəlinir ki, qeyd edilən beynəlxalq-hüquqi sənədlər silahlı münaqişə zamanı mədəni sərəvətlərin qorunması üzrə mühüm normalar müəyyən etsə də, bu sahədə həmin müddəaların yerinə yetirilməsi üzərində beynəlxalq nəzarət mexanizmi yaradılmamışdır. Belə ki, təklif olaraq insan hüquqları sahəsində komitələr praktikasında yaradılacaq və müəyyən səlahiyyətlərə malik olacaq beynəlxalq nəzarət mexanizmində dövlətlərdən müvafiq hesabatların alınması və dövlətlərarası şikayət proseduru da nəzərdə tutulmalıdır. Daha sonra, məqalədə qeyd edilir ki, Konvensiya və əlavə protokollarda müəyyən edilən normaların müharibə qurbanlarının müdafiəsinə dair 1949-cu il tarixli Cenevrə konvensiyaları ilə ciddi əlaqələri qurulmamışdır. Bundan başqa, Konvensiya və əlavə protokollarda beynəlxalq hüquqi adət normalarına əməl edilməsi üzrə dövlətlərin öhdəlikləri də dəqiq şəkildə əks olunmamışdır. Eyni zamanda, mədəni sərəvətlərin beynəlxalq siyahısının yaradılması istiqamətində UNESCO tərəfindən aparılan fəaliyyət daha da artırılmalı, o cümlədən beynəlxalq məsuliyyətlə əlaqədar müddəalar da nəzərdə tutulmalıdır. Son olaraq məqalədə belə nəticəyə gəlinir ki, Konvensiyaya yuxarıda qeyd edilən müddəaları, o cümlədən dövlətlərin beynəlxalq öhdəliklərini və geniş milli-hüquqi implementasiya tədbirlərini nəzərdə tutan yeni əlavə protokolun qəbul edilməsi məqsədmüvafiq hesab edilməlidir.

***Açar sözlər:** silahlı münaqişə, mədəni sərəvətlər, beynəlxalq məsuliyyət, beynəlxalq öhdəliklər, gücləndirilmiş müdafiə, UNESCO.*

Silahlı münaqişə zamanı mədəni sərəvətlərin qorunması haqqında Konvensiya 14 may 1954-cü il tarixdə Haaqada UNESCO çərçivəsində imzalanmış və 7 avqust 1956-cı il tarixdə qüvvəyə minmişdir. 2019-cu ilin sentyabr ayına qədər 133 dövlət onu ratifikasiya etmişdir. Konvensiyaya I Əlavə Protokol da 14 may 1954-cü il tarixdə qəbul edilməklə 7 avqust 1956-cı il tarixdə qüvvəyə minmişdir. Konvensiyaya II Əlavə Protokol isə 26 mart 1999-cu il tarixdə imzalanmaqla 9 mart 2004-cü il tarixdə qüvvəyə minmişdir.

Hüquq ədəbiyyatlarında qeyd edilən sənədlər təhlil edilərkən belə bir əsaslı nəticəyə gəlinir ki, onlar müvafiq sferada münasibətlərin tənzimlənməsi üzrə müfəssəl beynəlxalq-hüquqi bazanı təmin edir [3, s.177; 4, s.131; 9, s.3].

Konvensiyanın Preambulasında həmin beynəlxalq sənədin əhəmiyyəti və qəbul edilmə zərurəti aydın şəkildə qeyd edilmişdir. Bunları ümumi şəkildə belə ifadə etmək olar: silahlı münaqişələrlə əlaqədar mədəni sərəvətlər üçün böyük təhlükələr mövcuddur; hər bir xalqın dünya nədəni irsində böyük töhfəsi vardır;

* hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, Bakı Dövlət Universiteti Hüquq fakültəsinin “İnsan hüquqları və informasiya hüququ” UNESCO kafedrasının müəllimi

mədəni irsin qorunması bəşəriyyətin qarşısında ciddi vəzifə kimi dayanır; mədəni sərvətlərin qorunması üzrə beynəlxalq və milli tədbirlər hətta sülh dövründən belə həyata keçirilməlidir.

Konvensiyanın mühüm müddəalarından biri də mədəni sərvətlərin anlayışının verilməsidir ki, bu da 1-ci maddədə qeyd edilmişdir. Belə ki, göstərilir ki, mədəni sərvətlər dedikdə, hər bir xalqın mədəni irsi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən daşınar və ya daşınmaz əmlak, məsələn, memarlıq, incəsənət və ya tarix abidələri, dini və ya dünyəvi, arxeoloji obyektlər, tarixi və ya bədii maraqlı doğuran memarlıq ansambları, sənət əsərləri, əlyazmalar, kitablar, bədii, tarixi və ya arxeoloji əhəmiyyət kəsb edən digər əşyalar, habelə elmi kolleksiyalar və ya mühüm kitab kolleksiyaları, arxiv materialları və ya yuxarıda qeyd olunan dəyərlərin reproduksiyaları başa düşülür. Bundan başqa, muzeylər, böyük kitabxanalar, arxiv anbarları, habelə silahlı münaqişə zamanı daşınar mədəni sərvətlərin mühafizəsi üçün nəzərdə tutulmuş sığınacaqlar kimi əsas və faktiki məqsədi daşınar mədəni sərvətlərin mühafizəsi və ya nümayişi olan binalar, daha sonra, “mədəni sərvətlərin cəmləşmə mərkəzlər” də bura daxildir [6].

Bütövlükdə, qeyd etmək lazımdır ki, hüquq ədəbiyyatlarında və konvensiyanın məzmunu ilə mədəni sərvətlərin müdafiəsi onun mühafizəsini, ona hörməti, o cümlədən bununla əlaqədar daha geniş münasibətləri əhatə edir [5, s.38-52].

Konvensiyanın əsas xarakterik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, burada dövlətlər tərəfindən mədəni sərvətlərə qarşı düşmənçilik hərəkətlərindən çəkinmək barədə ümumi bir öhdəlik müəyyən edilməklə bu istiqamətdə mühüm addımların atılması da müəyyən edilmişdir. Məsələn, bu istiqamətlərdən biri də Konvensiyanın 4-cü maddəsinin 3-cü bəndində göstəriləyi kimi, dövlətlər tərəfindən əlavə öhdəlik olaraq mədəni sərvətlərin hər hansı formada oğurlanması, qarət edilməsi və ya mənimsənilməsi, habelə qeyd olunan əmlakla bağlı hər hansı vandalizm aktının qadağan edilməsi və qarşısının alınması müəyyən edilmişdir. Konvensiyanın 6-cı maddəsinin tələblərinə görə, mədəni sərvətlərin identifikasiyasını asanlaşdırmaq üçün 16-cı maddənin müddəalarına uyğun olaraq fərqləndirici nişanla işarələnmə bilməsi qeyd edilmişdir. Hesab edirik ki, mədəni sərvətlərin mühafizəsində bu addım kifayət qədər yüksək qiymətləndirilməlidir [6].

Bundan başqa, Konvensiya ilə silahlı münaqişə zamanı mədəni sərvətlərin mühafizəsi ilə əlaqədar bir sıra hərəkətlərin edilməsi müəyyən edilmişdir.

Birincisi, müəyyən bir ərazini işğal edən dövlət tərəfindən işğal olunmuş ərazinin səlahiyyətli milli orqanlarına onun mədəni sərvətlərinin mühafizəsini təmin etmək üçün şəraitin yaradılması və buna dəstək verilməsi.

İkincisi, işğal edilmiş ərazidə yerləşən və hərbi əməliyyatlar zamanı zədələnmiş mədəni sərvətlərin qorunması üçün təcili müdaxilə zəruri olduqda və səlahiyyətli milli hakimiyyət orqanları bunu təmin edə bilmədikdə, ərazini işğal edən dövlət tərəfindən bu əmlakın qorunması üçün ən zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsi və bu istiqamətdə səlahiyyətli qurumlarla sıx əməkdaşlıq edilməsi.

Qeyd edilənlər dövlətləri bu istiqamətdə əlavə öhdəlikləndirir. Məsələn, dövlətlər tərəfindən hətta dinc dövrdə belə özlərinin silahlı qüvvələrinə mədəni sərvətlərin qorunması, xüsusən bütün xalqların mədəniyyətinə və mədəni sərvətlərinə hörmət ruhunda formalaşdırılması və bu istiqamətdə təlimlərin keçirilməsi barədə öhdəlikləri mövcud olur. Bu zaman ümumi qaydada beynəlxalq humanitar hüququn milli hüquqi implementasiyasının həyata keçirilməsi dövlətlər qarşısında dayanan əsas vəzifələrdən olmalıdır [10, s.638]. Hazırda bu dünya dövlətləri praktikasında yerinə yetirilməyən müddəalardan biridir. Buna misal olaraq Ermənistanın bu istiqamətdə fəaliyyəti də beynəlxalq cəmiyyəti ciddi düşündürməlidir. Bundan başqa, Ermənistan tərəfindən Azərbaycan Respublikası və xalqının mədəni sərvətlərinin məhv edilməsi, o cümlədən bu istiqamətdə kifayət qədər beynəlxalq hüquqa zidd addımlar atılmışdır ki, bunlar da mühüm beynəlxalq məsuliyyət tədbirlərinin görülməsini bəşəriyyət qarşısında əsas vəzifə kimi qoyur [2, s.62-69].

Bütövlükdə, hesab edirik ki, silahlı münaqişə zamanı mədəni sərvətlərin müdafiəsi üzrə Konvensiyanın 7-ci maddəsi ilə bu istiqamətdə bir sıra addımların atılması zəruridir: bu sahədə ayrıca bir beynəlxalq sənədin (protokol və s. formada) qəbul edilməsi ilə həm də ciddi beynəlxalq nəzarət mexanizminin formalaşdırılması həyata keçirilməlidir; bütün dövlətlərdən işğal və ya hərbi əməliyyatlar başlanması anında mədəni sərvətlərin xəritəsi dərhal alınmalıdır; bu istiqamətdə milli-hüquqi implementasiyanın həyata keçirilməsi üzrə ayrıca bir qanunvericilik aktının qəbul edilməsi zəruridir.

Sonuncu bəndlə əlaqədar ilk növbədə, bu sahədə konstitusiya normalarına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası praktikasında özünün konstitusiyası ilə milli-hüquqi implementasiyanın həyata keçirilməsi üzrə mükəmməl bir əsas baza formalaşdırılmışdır. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 10, 12, 148, 151-ci maddələri buna misal göstərilə bilər [1].

Konvensiyanın ən mühüm xarakterik xüsusiyyətlərindən biri mədəni sərvətlərə münasibətdə xüsusi müdafiənin təqdim edilməsi zəruriliyinin əks olunmasıdır. Bu Konvensiyanın 2-ci mühüm bölməsinin əsas məzmununa daxildir. Bu zaman daşınar mədəni sərvətlərin qorunması üçün, o cümlədən daşınmaz mədəni sərvətlərin və mədəni sərvətlərin cəmləşmə mərkəzlərinin xüsusi mühafizəsini müəyyən edən məhdud sayda sığınacaqların təşkil edilməsi ilə xüsusi mühafizənin yaradılması Konvensiyanın 8-ci maddəsinin əsas tələblərindəndir. Hesab edirik ki, bununla əlaqədar da bir sıra müddəalara əməl edilməsi zəruridir. Belə ki, bu zaman həmin xüsusi mühafizə yerlərinin hərbi məqsədlər üçün istifadə edilməməsi, onların müdafiə sistemlərindən, hər hansı sənaye və digər əhəmiyyətli yerlərdən müəyyən təhlükəsiz məsafədə yerləşdirilməsi çox əhəmiyyətlidir. Həmin mühafizə yerlərinin xüsusi mühafizəsinin təşkil edilməsi ilə əlaqədar tələblər də məhz minimal səviyyədə beynəlxalq nəzarət sistemləri tərəfindən müəyyən edilməlidir. Məqsəd isə onların hərbi məqsədlər üçün istifadə edilməsinin qarşısının alınmasıdır. Bundan başqa, xüsusi mühafizə olunan mə-

dəni sərvətlərin yerləşdiyi yerlər xüsusi işarə ilə fərqləndirilməlidir. Eyni zamanda, belə yerlər beynəlxalq nəzarət üçün də tam açıq olmalıdır ki, hərbi əməliyyatlar zamanı bu obyektlərə hər hansı zərər vurulmasından çəkinilsin [6].

Bundan başqa, xüsusi mühafizə olunan mədəni sərvətlərin daşınması üçün istifadə edilən nəqliyyat vasitələri də xüsusi mühafizəyə götürülməlidir. Onlar da hərbi məqsədlər üçün istifadə istisna olmaqla, xüsusi fərqləndirici nişanla təmin edilməlidir. Bununla əlaqədar Konvensiyanın 3-cü fəslində mühüm normalar əks olunmuşdur.

Bundan başqa, Konvensiyanın mühüm tələblərindən biri də ondan ibarətdir ki, mədəni sərvətlər, o cümlədən onların daşınmasını həyata keçirən nəqliyyat vasitələri müsadirə edilə, qənimət və ya mükafat olaraq götürülə bilməzlər. Ancaq bu həmin vasitələrə nəzarəti istisna etmir. Daha sonra, Konvensiyanın 15-ci maddəsi ilə mədəni sərvətlərin mühafizəsi həvalə edilmiş işçilərə, təhlükəsizlik imkanları daxilində, həmin sərvətlərin qorunub saxlanması mənafeyinə hörmət edilməli və əgər onlar düşmən əlinə keçərsə, mədəni sərvətlərin qorunub saxlanması üçün öz funksiyalarını yerinə yetirməyə davam etmələrinə icazə verilməlidir [6]. Konvensiyanın 16-cı maddəsi ilə fərqləndirici əlamət (nişan) kimi aşağıdan uclu, mavi və ağ rəngli dörd hissəyə bölünmüş qalxan müəyyən edilmişdir (qalxan mavi kvadratdan ibarətdir, küncələrindən biri qalxanın uclu hissəsində və kvadratın üstündə mavi üçbucaq; kvadrat və üçbucaq hər iki tərəfdən ağ üçbucaqlarla ayrılmışdır). Fərqləndirici əlamət (nişan) yalnız eyniləşdirmə üçün bu hallarda istifadə olunur: xüsusi mühafizə altında olan daşınmaz mədəni sərvətlər; mədəni sərvətlərin daşınması zamanı; mədəni sərvətlər üzrə müvəqqəti sığınacaqlar üçün. Eyni zamanda, fərqləndirici əlamətdən (nişandan) yalnız silahlı münaqişə zamanı istifadə edilməsi nəzərdə tutulmuşdur [4, s.132].

Bütövlükdə, Konvensiyanın mühüm xüsusiyyətlərindən biri də onun qeyri-beynəlxalq xarakterli münaqişələrdə də dövlətlər tərəfindən əməl edilməsi zəruriliyinin müəyyən edilməsidir. Bununla əlaqədar müddəalar 19-cu maddədə geniş şəkildə təsbit edilmişdir.

Konvensiyanın tətbiqi qaydaları onun tərkib hissəsi olan İcraedici Reqlamenti vasitəsilə müəyyən edilir. Burada mühüm məsələlərdən biri kimi mühüm beynəlxalq təşkilat olaraq UNESCO-nun müəyyən edilməsidir. Belə ki, 23-cü maddədə qeyd edilir ki, dövlətlər öz mədəni sərvətlərinin mühafizəsinin təşkilində texniki yardım üçün və ya bu Konvensiyanın və onun İcra Qaydalarının tətbiqindən irəli gələn hər hansı digər məsələ ilə bağlı UNESCO-ya müraciət edə bilirlər. Bu zaman UNESCO bu yardımı öz proqramı və imkanları çərçivəsində həyata keçirir.

Konvensiya müddəaları ona I Əlavə Protokolda bir neçə istiqamətdə inkişaf etdirilmişdir. Burada iştirakçı dövlətlər silahlı münaqişə zamanı işğal etdiyi ərazidən mədəni sərvətlərin ixracının qarşısını almağı öhdəsinə götürməklə bərabər, eyni zamanda, hərbi əməliyyatlar başa çatdıqdan sonra onun ərazisində

olan mədəni sərvətləri işğal olunmuş ərazinin səlahiyyətli orqanlarına qaytarmayı, nəhayət bu prosesdə dəymiş ziyanı ödəməyi öhdəsinə götürürlər [7].

Konvensiyaya II Əlavə Protokol da bir sıra sahələrdə vacib münasibətləri tənzimləməklə bərabər həm də müəyyən boşluqları aradan qaldırmışdır. Protokolun Preambulasında bu sənədin qəbul edilməsinin zəruriliyini bir neçə istiqamətdə belə müəyyən etmək olar: silahlı münaqişə zamanı mədəni sərvətlərin mühafizəsinin təkmilləşdirilməsi və mədəni sərvətlərin xüsusi təyinatlı kateqoriyaları üçün gücləndirilmiş mühafizə sisteminin yaradılması zərurəti vardır; Silahlı münaqişə zamanı mədəni sərvətlərin qorunması haqqında 1954-cü il Konvensiyasının müddəalarının əhəmiyyəti onların həyata keçirilməsini təmin etmək üzrə əlavə tədbirlərlə müəyyən edilməlidir; dövlətlər tərəfindən müvafiq prosedurlar təcrid edilməklə, silahlı münaqişə zamanı mədəni sərvətlərin mühafizəsində daha fəal iştirak etmək imkanı yaradılmalıdır; silahlı münaqişə zamanı mədəni sərvətlərin mühafizəsini tənzimləyən qaydalar beynəlxalq hüquqdakı hadisələri əks etdirməlidir; bu sahədə adət normalarının əhəmiyyəti bir daha təsdiq edilməlidir.

Protokolun 2-ci fəslindən başlayaraq bu sahədə bir sıra mühüm müddəalar əks olunmuşdur. Belə ki, 5-ci maddədə qeyd edilir ki, 1954-cil Konvensiyasının 3-cü maddəsinə uyğun olaraq, mədəni sərvətlərin silahlı münaqişələrin gözlənilən təsirlərindən qorunması üçün dinc dövrdə görülən hazırlıq tədbirləri özündə zəruri hallarda siyahıya alınma, yanğından və struktur nasazlığından qorunmaq üçün fəvqəladə planlaşdırma, daşınan mədəni sərvətlərin çıxarılmasına hazırlıq, və ya yerlərdə bu əmlakın lazımı mühafizəsinin təmin edilməsi və mədəni sərvətlərin mühafizəsinə cavabdeh olan səlahiyyətli orqanların təyin edilməsini birləşdirir [8].

Mədəni sərvətlərin yerləşdiyi yerin hərbi obyektə çevrilməsi zamanı hərbi üstünlüyü ələ keçirmək üçün başqa yol yoxdursa, o cümlədən bu qərarın silahlı qüvvələrin komandanlığı tərəfindən verilməsini nəzərə almaqla hücum obyektinə çevrilməsi halı da Protokolda qeyd edilmişdir. Protokolun 8-ci maddəsi ilə dövlətlər hərbi obyektlərin yaxınlığında yerləşən yerlərdən daşınan mədəni sərvətləri çıxarılmasının və ya yerində adekvat mühafizəsinin təmin edilməsini təşkil etməli, bundan başqa, mədəni obyektləri hərbi obyektlərin yaxınlığında yerləşdirməkdən çəkinməlidir.

Protokolun 9-cu maddəsi xüsusilə əhəmiyyətlidir. Belə ki, işğal edilən əraziyə qarşı bir sıra hərəkətlərin edilməsi qadağan edilir: mədəni sərvətlərin hər hansı qeyri-qanuni ixracı, mülkiyyət hüququnun başqa cür götürülməsi və ya ötürülməsi; hər hansı arxeoloji qazıntılar, əgər bu, yalnız mədəni sərvətlərin mühafizəsi, uçotu və ya mühafizəsi üçün tələb olunmursa; mədəni, tarixi və ya elmi xarakterli sübutları gizlətmək və ya məhv etmək məqsədi daşıyan mədəni sərvətlərin istifadəsində hər hansı bir dəyişiklik. Bundan başqa, həmin maddədə qeyd edilir ki, işğal olunmuş ərazidə mədəni sərvətlərin hər hansı arxeoloji qazıntısı, onun dəyişdirilməsi və ya istifadəsi, əgər şərait imkan verirsə, işğal

edilmiş ərazinin səlahiyyətli milli orqanları ilə sıx əməkdaşlıq şəraitində həyata keçirilməlidir [8].

Protokolun 10-cu maddəsi demək olar ki, ən əhəmiyyətli normanı - mədəni sərvətlərə münasibətdə gücləndirilmiş müdafiəni nəzərdə tutur. Bunun həyata keçirilməsi isə Protokolla 3 halda mümkündür: mədəni sərvətlər bəşəriyyət üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir; milli səviyyədə onların müstəsna mədəni və tarixi dəyərini tanıyan və ən yüksək səviyyədə mühafizəsini təmin edən müvafiq hüquqi və inzibati tədbirlərin qəbul edilməsi yolu ilə qorunur; mədəni sərvətlər hərbi məqsədlər üçün və ya hərbi obyektləri əhatə etmək üçün istifadə edilmir və mədəni sərvətlərə nəzarət edən dövlətlər onlardan belə bir şəkildə istifadə edilməyəcəyini təsdiq etmişdir.

Bu zaman Silahlı münaqişə zamanı mədəni sərvətlərin müdafiəsi üzrə Komitəyə dövlətlər tərəfindən gücləndirilmiş müdafiə xahiş edilən mədəni sərvətlərin siyahısı təqdim edilir. Bütövlükdə isə, bu Konvensiya ilə belə mədəni obyektlərin Beynəlxalq Siyahısı tərtib edilir. Komitə dövlətlərə həmin obyektlərin qeyd edilən Siyahıya daxil edilməsini təklif edə bilər. Burada beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatlarının da roluna xüsusi əhəmiyyət verilir. Belə ki, Protokolun 12-ci maddəsi ilə beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları hər hansı bir mədəni obyektə beynəlxalq ictimaiyyətin, beynəlxalq təşkilatların (xüsusən UNESCO) diqqətini yönəltmək üçün Komitəyə müraciət edə bilər.

Bütövlükdə, bu istiqamətdə dövlətlərin müraciətləri və digər müraciətlər iştirakçı-dövlətlərə çatdırılır. Belə bir siyahıya hər hansı mədəni obyektin salınması iştirak edən dövlətlərin beşdə dörd səs çoxluğu ilə qəbul edilir. Bu zaman müəyyən beynəlxalq hökumətlərarası və beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatlarının, o cümlədən hər hansı ekspertlərin rəyi də nəzərə alın bilər. Eyni zamanda, Komitə bəzən həmin mədəni obyekt qeyd edilən siyahıya salmadan da ona qarşı beynəlxalq yardım edilməsi barədə qərar qəbul edə bilər. Hətta müvafiq qərarın qəbul edilməsinə qədər müvəqqəti olaraq gücləndirilmiş müdafiə barədə müvafiq tədbirlər də həyata keçirilə bilər. Tam şəkildə gücləndirilmiş müdafiənin həyata keçirilməsi isə həmin mədəni obyektin qeyd edilən Siyahıya salınması ilə təqdim edilir. Bu zaman münaqişə tərəfləri gücləndirilmiş müdafiəyə daxil edilmiş mədəni sərvətlərin hücum obyektinə olmaqdan immunitetini təmin edirlər. Bütün hallarda UNESCO-nun Baş Direktoru Komitənin bütün qərarlarını BMT Baş Katibinə və iştirakçı-dövlətlərə təqdim edir.

Protokolun 15-ci maddəsi ilə bu beynəlxalq sənədin müddəalarının pozulmasını müəyyən edən hərəkətlər qeyd edilmişdir. Bundan başqa, dövlətlər aşağıdakı əməlləri öz daxili qanunvericiliyinə uyğun olaraq cinayət hesab etmək və bu cinayətlərə görə müvafiq cəzalar vermək üçün zəruri ola biləcək tədbirlər görməlidirlər (bunlar hüququn və beynəlxalq hüququn ümumi prinsiplərinə uyğun olmalıdır): gücləndirilmiş mühafizə altında olan mədəni sərvətlərin hücum obyektinə çevrilməsi; hərbi əməliyyatları dəstəkləmək üçün gücləndirilmiş mühafizə altında mədəni sərvətlərdən və ya bilavasitə bitişik ərazilərdən istifadə

edilməsi; Konvensiyanın və bu Protokolun müddəalarına uyğun olaraq qorunan mədəni sərvətlərin külli miqdarda məhv edilməsi və ya mənimsənilməsi; Konvensiyanın və bu Protokolun müddəalarına uyğun olaraq qorunan mədəni sərvətlərin hücum obyektinə edilməsi; Konvensiyanın müddəaları ilə qorunan mədəni sərvətlərə qarşı yönəlmiş oğurluq, quldurluq və ya mənimsəmə və ya vandalizm aktlarının törədilməsi [8].

Protokolun 17-ci maddəsi məsuliyyətlə əlaqədar cinayət təqibini də nəzərdə tutur. Bu müvafiq hərəkətləri törədən şəxslərə qarşı müyyən cinayət təqibinin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Bundan sonra, Protokolun 18-ci maddəsi cinayətkarların verilməsini, 19-cu maddə isə cinayət işləri üzrə qarşılıqlı yardımı nəzərdə tutur. Bundan başqa, 21-ci maddə ilə aşağıdakı hərəkətlərlə bağlı qanunvericilik, inzibati və ya intizam tədbirlərinin də görülməsi dövlətlərin üzrərinə mühüm öhdəlik kimi qoyulmuşdur: 1954-cü il Konvensiyasına və ya bu Protokola zidd olaraq mədəni sərvətdən istənilən istifadə; 1954-cü il Konvensiyasına və ya bu Protokola zidd olaraq mədəni sərvətlərin hər hansı qeyri-qanuni ixracı, işğal olunmuş ərazidən başqa cür çıxarılması və ya ona mülkiyyət hüququnun verilməsi [8].

Bundan başqa, Protokol Tərəflərdən birinin ərazisində beynəlxalq xarakter daşımayan silahlı münaqişə yarandıqda da tətbiq edilir. Bu Protokol iğtişaşlar, təcrid olunmuş və təsadüfi zorakılıq aktları və oxşar xarakterli digər aktlar kimi daxili iğtişaşlar və gərginlik hallarına şamil edilmir. Bu Protokolda heç nə hər hansı dövlətin suverenliyinə və ya hökumətin dövlətdə qanunu və asayışı qorumaq və ya bərpa etmək və ya dövlətin milli birliyini və ərazi bütövlüyünü qorumaq üçün bütün qanuni vasitələrlə vəzifəsinə qarşı məqsədlər üçün istifadə edilə bilməz [8].

Protokolun 6-cı fəslə təşkilati məsələlərə həsr edilmişdir. Belə ki, 23-cü maddədə qeyd edilir ki, iştirakçı-dövlətlərin Yığıncağı UNESCO-nun Baş Konfransı ilə eyni vaxtda və dövlətlərin iclasını əlaqələndirməklə, UNESCO Baş direktoru tərəfindən çağırılır. Yığıncaq Silahlı münaqişə zamanı mədəni sərvətlərin müdafiəsi üzrə Komitənin üzvlərini seçir, eyni zamanda Komitənin fəaliyyətinə də müvafiq nəzarəti həyata keçirir. Komitə 12 üzv-dövlətdən ibarət olmaqla, ayrı-ayrı regionların və dünya mədəniyyətinin ədalətli təmsilçiliyi əsasında formalaşdırılır.

Komitə ildə bir dəfə yığılır, lazım gəldikdə fəvqəladə sessiyalar da keçirilə bilər. Komitə üzvləri-dövlətlər mədəni irsin mühafizəsi sahəsində səlahiyyətli şəxslərdən ibarət formalaşdırılır. Komitə üzvləri dörd il müddətinə yenidən seçilmək hüququ olmaqla seçilir. Komitədə qərarlar adətən üçdə iki səs çoxluğu ilə qəbul edilir. Komitə öz funksiyasını UNESCO-nun Baş direktoru ilə birgə əməkdaşlıqda həyata keçirir. Komitənin funksiyalarına Protokolun 27-ci maddəsi ilə aşağıdakılar daxildir: bu Protokolun həyata keçirilməsi üçün təlimatların işlənilməsi hazırlanması; mədəni sərvətlərə gücləndirilmiş mühafizənin verilməsi, dayandırılması və ya ləğv edilməsi və Gücləndirilmiş mühafizə altında olan mə-

dəni sərvətlərin Siyahısının tərtibi, yenilənməsi və yayılması; bu Protokolun icrasının monitorinqi və gücləndirilmiş mühafizə altında olan mədəni sərvətlərin müəyyənləşdirilməsinin təşviq edilməsi; dövlətlərin məruzələrinin nəzərdən keçirilməsi və şərh edilməsi, zəruri hallarda dövlətlərin yığıncağına öz hesabatının hazırlanması; beynəlxalq yardım üçün sərəğuların qəbulu və onlara baxılması; mədəni sərvətlərin mühafizəsi üçün Fondun vəsaitlərinin xərclənməsi qaydasının müəyyən edilməsi; və s [8].

Bundan başqa, Protokolun 29-cu maddəsi ilə silahlı münaqişə zamanı mədəni sərvətlərin müdafiəsi üzrə Fond təsis edilir ki, burada da əsas məqsəd kimi sülh dövründə görülən hazırlıq və ya digər tədbirlərin dəstəklənməsi üçün maliyyə və digər yardımın göstərilməsi, o cümlədən silahlı münaqişə zamanı mədəni sərvətlərin mühafizəsi və ya hərbi əməliyyatlar başa çatdıqdan sonra onların dərhal geri qaytarılması üçün görülən fəvqəladə, müvəqqəti və ya digər tədbirlərlə əlaqədar maliyyə və digər yardımın göstərilməsi daxildir.

Protokolun mühüm xüsusiyyətlərindən biri də burada nəinki iştirakçı-dövlətlərin bu beynəlxalq sənədlərlə yaradılmış müvafiq beynəlxalq qurumlara, həmçinin qeyri iştirakçı-dövlətlərin də müraciətinə imkan yaratması ilə bağlıdır. Bununla əlaqədar müddəalar 32-ci maddədə göstərilmişdir. Bu müraciət qanunvericilik və s. tədbirlərin həyata keçirilməsinə dəstəkdən başlamış beynəlxalq yardıma qədər olan münasibətləri əhatə edir.

Bütövlükdə bu sahədə münasibətlərin tənzimlənməsində UNESCO-nun rolu ilə əlaqədar məsələlər də Protokolda geniş əks olunmuşdur. Dövlətlər bu Protokolda göstərilən müddələrin həm sülh, həm də silahlı münaqişə zamanı mümkün qədər geniş yayılmasını təmin etməklə bərabər, müvafiq vasitələrlə, xüsusən də maarifləndirmə və məlumat proqramları vasitəsilə mədəni sərvətlərin bütün insanlar tərəfindən tanınmasına və onlara hörmət edilməsinə kömək etməyə səy göstərməlidirlər. Dövlətlər mədəni sərvətlərin mühafizəsi ilə bağlı öz silahlı qüvvələrinin nizamnaməsinə təlimatlar daxil etməli, UNESCO, o cümlədən müvafiq dövlət və qeyri-hökumət təşkilatları ilə əməkdaşlıqla sülh dövründə təlim və təhsil proqramlarını hazırlamalı, UNESCO Baş direktoru vasitəsilə bir-biri ilə qanunlar, inzibati qaydalar və görülən tədbirlər haqqında məlumat mübadiləsi həyata keçirməlidirlər; və s.

Bütövlükdə, Silahlı münaqişə zamanı mədəni sərvətlərin qorunması haqqında Haaqa Konvensiyasının və ona əlavə protokolların bu sahədə münasibətlərin tənzimlənməsində rolu və əsas xarakterik xüsusiyyətlərinin təhlili ilə belə nəticəyə gəlmək olar ki, qeyd edilən beynəlxalq-hüquqi sənədlər silahlı münaqişə zamanı mədəni sərvətlərin qorunması üzrə mühüm normalar müəyyən etsə də, həmin müddələrin yerinə yetirilməsi üzərində beynəlxalq nəzarət mexanizmi yaradılmamışdır. Belə ki, təklif olaraq insan hüquqları sahəsində komitələr praktikasında yaradılacaq və müəyyən səlahiyyətlərə malik olacaq beynəlxalq nəzarət mexanizmində dövlətlərdən müvafiq hesabatların alınması və dövlətlər-arası şikayət proseduru da nəzərdə tutulmalıdır.

Daha sonra, Konvensiya və əlavə protokollarda müəyyən edilən normaların müharibə qurbanlarının müdafiəsinə dair 1949-cu il tarixli Cenevrə konvensiyaları ilə ciddi əlaqələri qurulmamışdır. Bundan başqa, Konvensiya və əlavə protokollarda beynəlxalq hüquqi adət normalarına əməl edilməsi üzrə dövlətlərin öhdəlikləri də dəqiq şəkildə əks olunmamışdır. Eyni zamanda, mədəni sərvətlərin beynəlxalq siyahısının yaradılması istiqamətində UNESCO tərəfindən aparılan fəaliyyət daha da artırılmalı, o cümlədən beynəlxalq məsuliyyətlə əlaqədar müddəalar da nəzərdə tutulmalıdır.

Beləliklə, Konvensiyaya yuxarıda qeyd edilən müddəaları, o cümlədən dövlətlərin beynəlxalq öhdəliklərini və geniş milli-hüquqi implementasiya tədbirlərini nəzərdə tutan yeni əlavə protokolun qəbul edilməsi məqsədmüvafiq hesab edilməlidir.

İstinadlar:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası – www.e-qanun.az
2. Azərbaycan məcburi köçkünlərinin pozulmuş hüquqlarına dair kompleks beynəlxalq hesabat. Bakı, BDU, 2021, 326 səh.
3. Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqları. Dərslük. Bakı, Nurlar, 2019, 352 s.
4. Məmmədov R.F., Əfəndiyeva H.E. Azərbaycan Respublikasının tarix və mədəniyyət abidələrinin beynəlxalq-hüquqi qorunması. Bakı, Səda, 2015, 328 s.
5. Süleymanlı S.A. Mədəni irsin qorunmasının beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsi problemləri və Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi. Bakı, Azərbaycan nəşriyyatı, 2018, 296 s.
6. Silahlı münaqişə zamanı mədəni sərvətlərin qorunması haqqında 1954-cü il tarixli Konvensiya - <https://unesco.preslib.az/az/documents>
7. Silahlı münaqişə zamanı mədəni sərvətlərin qorunması haqqında 1954-cü il tarixli Konvensiyaya I Əlavə Protokol – <https://unesco.preslib.az/az/documents>
8. Silahlı münaqişə zamanı mədəni sərvətlərin qorunması haqqında 1954-cü il tarixli Konvensiyaya II Əlavə Protokol - <https://unesco.preslib.az/az/documents>
9. Roger O’Keefe, Camille Péron, Tofiq Musayev, Gianluca Ferrari. Protection of cultural property. Military manual. Published by the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization. France and the International Institute of Humanitarian Law, 2016, 91 p.
10. Давид Э. Принципы права вооруженных конфликтов. Курс лекций. Москва, Международный Комитет Красного Креста, 2011, 1144 с.

РОЛЬ ГААГСКОЙ КОНВЕНЦИИ 1954 ГОДА О ЗАЩИТЕ КУЛЬТУРНЫХ ЦЕННОСТЕЙ ВО ВРЕМЯ ВООРУЖЕННОГО КОНФЛИКТА И ДОПОЛНИТЕЛЬНЫХ ПРОТОКОЛОВ К НЕЙ В РЕГУЛИРОВАНИИ ОТНОШЕНИЙ В ЭТОЙ ОБЛАСТИ

Лейла Гашимова*

Резюме

В статье подробно анализируются роль и основные характеристики Гаагской Конвенции о защите культурных ценностей во время вооруженного конфликта и дополнительных протоколов к ней в регулировании отношений в этой сфере. Делается вывод о том, что хотя указанные международно-правовые документы определяют важные нормы защиты культурных ценностей во время вооруженного конфликта, не создан международный механизм контроля за выполнением этих положений в данной сфере. Так, в качестве предложения, в международном контрольном механизме, который будет создан в сфере прав человека и будет наделен определенными полномочиями, также должно быть предусмотрено получение соответствующих отчетов от государств и процедура межгосударственных обжалований. Далее в статье отмечается, что нормы, определенные в Конвенции и дополнительных протоколах, не имеют тесной связи с Женевскими конвенциями 1949 года о защите жертв войны. Кроме того, в Конвенции и дополнительных протоколах четко не отражены обязательства государств по соблюдению международно-правовых норм. В то же время деятельность, проводимая ЮНЕСКО в направлении создания международного списка культурных ресурсов, должна быть дополнительно расширена, включая положения, касающиеся международной ответственности. Наконец, в статье делается вывод о том, что следует признать целесообразным принятие нового дополнительного протокола к Конвенции, включающего в себя вышеуказанные положения, в том числе международные обязательства государств и обширные национально-правовые имплементационные меры.

Ключевые слова: вооруженный конфликт, культурные ресурсы, международная ответственность, международные обязательства, усиленная защита, ЮНЕСКО.

THE ROLE OF THE HAGUE CONVENTION FOR THE PROTECTION OF CULTURAL PROPERTY IN THE EVENT OF ARMED CONFLICT AND ADDITIONAL PROTOCOLS IN REGULATING RELATIONS IN THIS FIELD

Leyla Hashimova**

Abstract

The article analyzes the role and main characteristics of the Hague Convention for the Protection of cultural property in the event of armed conflict and its additional protocols in regulating relations in this area. It is concluded that although the mentioned international legal documents define important norms in the field of protection of cultural resources during an armed conflict, no international control mechanism has been created for the fulfillment of those

* д.ф.п.п., преподаватель кафедры ЮНЕСКО прав человека и информационного права (Бакинский государственный университет).

** Ph.D in Law, Lecturer of the UNESCO Department of Human Rights and Information Law (Baku State University).

provisions in this field. So, as a proposal, in the international monitoring mechanism, which will be established in the field of human rights and will have certain powers, the receiving of relevant reports from the states and the interstate complaint procedure should also be provided. Then, the article notes that the norms defined in the Convention and additional protocols have not been established with the 1949 Geneva Conventions on the protection of war victims. In addition, the obligations of states to comply with international legal norms are not clearly reflected in the Convention and additional protocols. At the same time, the activities carried out by UNESCO in the direction of the creation of the international list of cultural resources should be further increased, including provisions related to international responsibility. Finally, the article concludes that the adoption of a new additional protocol to the Convention, which includes the above-mentioned provisions, including the international obligations of states and extensive national-legal implementation measures, should be considered appropriate.

Keywords: armed conflict, cultural resources, international responsibility, international obligations, enhanced protection, UNESCO.

BEYNƏLXALQ İNVESTİSİYA HÜQUQUNUN SPESİFİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Malik Ramazanada*

Xülasə

Beynəlxalq investisiya hüququ dövlətlərarası müqavilə qaydasında hüquqi cəhətdən bərkidilmiş hüquq normalarının, qaydaların məcmusu kimi çıxış edir. Bu aspekt dövlətlərin və beynəlxalq hüququn başqa subyektləri arasında ictimai münasibətlərin bütün kompleksini nizama salır. Beynəlxalq dövlətlərarası çoxtərəfli və ikitərəfli münasibətlər beynəlxalq investisiya hüququnun predmetidir. Beynəlxalq investisiya hüququnun məqsədi beynəlxalq xarakterli investisiya fəaliyyəti iştirakçılarının hüquqi münasibətlərinin hərtərəfli tənzimlənməsidir. İştirakçılar dedikdə, dövlətlər, beynəlxalq hökumətlərarası təşkilatlar, investorlar nəzərdə tutulur.

Açar sözlər: *investisiya, beynəlxalq investisiya hüququ, xarici investisiya münasibətləri, əlverişli biznes mühiti, Beynəlxalq Məhkəmə.*

Müasir beynəlxalq investisiya hüququ tarixən beynəlxalq adət hüququnda əcnəbilərin hüquqlarının müdafiəsi şəklində yaranmış və artıq XIX əsrdən beynəlxalq müqavilələrdə hüquqi baxımdan təsbit olunmağa başlamışdır. Yarandığı gündən bəri beynəlxalq hüquq qəbul edən ölkədə əcnəbilərin əsas hüquqlarına hörmət etməyi öhdəlik kimi müəyyən etmişdir. Bu zaman iki əsas prinsipə riayət olunmalıdır: 1) qəbul edən dövlət əcnəbilərlə münasibətlərdə ədalətli və bərabər hüquqlu rejim təmin etməlidir; 2) əcnəbilərin mülkiyyətini əsassız müsadirələrdən qorumalıdır. Ancaq buna baxmayaraq, tarixi reallıq belə idi ki, milli iqtisadi subyektlərin statusu ilə müqayisədə xaricilərin hüquqi statusu çox zaman pozulurdu. Buna görə də artıq XIX əsrin ortalarında xarici investisiyaların beynəlxalq əsasları beynəlxalq adət hüququ norma və qaydalarına uyğun olaraq formalaşmağa başlamışdır.

Beynəlxalq investisiya hüququ əsasən müqavilə və qeyri-müqavilə xarakterli hüquqi mənbələrin məcmusundan ibarətdir. XX əsrin ortalarından başlayaraq tədricən müqavilə normaları xarici investisiyaların beynəlxalq hüquqi rejiminin möhkəmləndirici əsasına çevrildi. Bununla belə, dissertasiya işində də qeyd edildiyi kimi, beynəlxalq hüququn ümumi prinsipləri beynəlxalq investisiyaların hüquqi statusunun müəyyənləşdirilməsində mühüm rol oynamışdır. Beynəlxalq hüququn ümumi prinsipləri beynəlxalq müqavilə praktikasında "ədalətli və bərabər rəftar" standartı qismində öz məntiqi müəyyənliyini tapa bilmişdir. Bu standart beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərinə əsaslanaraq, qəbul edən dövlətin ərazisində xarici investisiyaların qorunmasında birbaşa deyil, dolayı funksiyanı yerinə yetirir.

Müqavilə və qeyri-müqavilə normalarını öz qanadı altında birləşdirən beynəlxalq investisiya hüququ, qəbul edən dövlətin və investorun maraqlarının qarşılıqlı faydalı balansını yaratmağa, onların uyğunlaşma əlaqəsini təmin etməyə yönəlmişdir.

* Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı

Beynəlxalq investisiya hüququnun ayrıca, xüsusi sahə kimi ayrılması başqa alimlər tərəfindən də dəstəklənmişdir. Bu sahəyə bilavasitə aid olan normaların və institutların sayı kifayət qədər əhəmiyyətli olmuşdur. Q.K.Dmitrieva hesab edir ki, beynəlxalq investisiya hüququ beynəlxalq iqtisadi hüququn sərbəst subsahəsidir, xüsusilə əgər dövlətlərin iqtisadiyyatının inkişafında xarici investisiyaların qiymətini nəzərə alsaq, bu sahə tez bir zamanda inkişaf etmişdir [1, s.396-399].

Postsovet məkanında əksər müəlliflər beynəlxalq iqtisadi hüququnun mövcud sistemində beynəlxalq investisiya hüququ ilə yanaşı, beynəlxalq ticarət hüququ, beynəlxalq nəqliyyat hüququ, beynəlxalq maliyyə hüququ və beynəlxalq texnologiya hüquq kimi sahələri də fərqləndirirlər.

Bu subsahələrdən hər biri iqtisadi münasibətlərin konkret sferasını nizama salan beynəlxalq hüquq normalarının sistemini təşkil edir. Bütün bu subsahələrin hamısı, nizamasalmanın ümumi obyektini, ümumi məqsəd və prinsiplərlə birgə beynəlxalq ümumi hüququn vahid sahəsi olan beynəlxalq iqtisadi hüququ təşkil edirlər.

Beynəlxalq iqtisadi hüququn sistemində sərbəst subsahə kimi beynəlxalq investisiya hüququnun ayrılması, artıq qeyd edildiyi kimi, milli iqtisadiyyatların və bütövlükdə dünya bazarının fəaliyyətində xarici investisiyaların xüsusi rolu ilə şərtlənir. Yenə belə bir faktı vurğulayaq ki, müasir dövrdə xarici investisiyalar daha əhəmiyyətli rol oynayır, nəinki əmtəə və xidmətlərlə (hətta birlikdə götürülmüş şəkildə belə) beynəlxalq ticarət.

Başqa sözlə desək, XX yüzillikdə hökmranlıq etmiş əmtəələrlə ticarət xidmətlərlə ticarətlə yerini dəyişmiş və XXI əsrin başlanğıcından başlayaraq öz yerini kapitalın transsərhəd hərəkəti dövrünə verdi. Bu gün beynəlxalq cəmiyyət anlayır ki, investisiya münasibətləri və kapitalın qlobal hərəkəti beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə həlledici qiymətə (məənaya) malik amil rolunda çıxış edir.

Xarici investisiya münasibətlərinin hüquqi təbiəti ondadır ki, onlar xüsusi hüquqi nizamasalmaya ehtiyac duyurlar. Xarici investisiya münasibətləri, öz növbəsində xüsusi-hüquqi xarakterə malik olaraq, eyni zamanda publik-hüquqi nizamasalmaya ehtiyac duyurlar. Yeri gəlmişkən, məhz bu məsələ bizim elmi araşdırmamızın əsas məqsədlərindən biridir. Başqa sözlə, ilk baxışdan münasibətlərin çoxaspektli kompleksi nəzərə çarpır, hansıların ki, iştirakçıları öz hüquqi mənşəyinə görə fərqlənirlər.

Aktiv beynəlxalq investisiya əməkdaşlığı kontekstində fundamental beynəlxalq hüquqi problemlərdən biri dövlətlərin suverenliyi problemi. Dövlətlər beynəlxalq hüququn əsas subyektləridir, bütün digər qurumlar, daha çox və ya daha az dərəcədə törəmə subyektlər olmaqla dövlətlərin tabeliyində çıxış edirlər. Qloballaşma prosesi obyektiv şəkildə dövlətin tənzimləyici funksiyalarının zəifləməsinə gətirib çıxarır ki, bu prosesin də nəticəsində dünya miqyasında xarici investisiyaların sərbəst dövriyyəsi şəraitində dövlətlər milli maraqları effektiv şəkildə qorumaq iqtidarında deyillər.

Suverenliyin klassik anlayışına xas olan qanunların mütləq səviyyəsinə qaldırılması dövlət suverenliyinin hüquqi məzmunununun sırf formal anlayışdır.

Əslində beynəlxalq hüququn bu fundamental kateqoriyasının hüquqi mahiyyəti daha mürəkkəb və çoxşaxəlidir. Beynəlxalq təşkilatlarda könüllü ifadə yolu ilə dövlətlərin iştirakı genişlənilir, lakin bu proses inkişaf etməkdə olan dövlətlərin səlahiyyətlərini məhdudlaşdırmır, əksinə öz maraqlarını beynəlxalq hüquqi vəsi-tələrlə müdafiə etməyə imkanlar yaradır. Dövlət suverenliyi haqqında müasir anlayışın əsası tək-cə müstəqillik deyil, həm inkişaf etmiş, həm də inkişaf edən dövlətlərin qarşılıqlı asılılığıdır.

Beynəlxalq investisiya hüququnun mərkəzi elementi xarici investisiyaların beynəlxalq hüquqi rejimidir. Beynəlxalq investisiya hüququ, hüquqi tənzimlə-mənin iki sistemi - beynəlxalq hüquq və milli hüquq əsasında, onların qarşılıqlı təsiri şəraitində inkişaf edir. Müəllif xarici investisiya sahəsində mövcud beynəlxalq hüquqi aktlar sistemində müəyyən nöqsanların olmasını və əsaslı şəkildə yenidən işlənməli olması barədə tezləri əsaslandırır. Xarici elementin iştirakı ilə investisiya fəaliyyətinin beynəlxalq hüquqi tənzimlənməsi prosesində islahat-ların ən perspektivli istiqaməti çoxtərəfli xarakterli və universal beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində beynəlxalq tənzimləmə mexanizmlərinə tədricən keçid pro-sesi olmalıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq investisiya münasibətlərinin subyekt-ləri hər zaman sahibkarlar rolunda çıxış etmirlər, yəni maddi və ya qeyri-maddi ifadədə əmlak faydalarının (yəni investisiyaların) sərəncamçıları olurlar.

Hüquq elmində indiyə qədər beynəlxalq hüquq sistemində beynəlxalq in-vestisiya hüququnun yerinə dair ümumi fikirlər yoxdur. Postsovet məkanı ölkə-lərinin əksər hüquq ədəbiyyatlarında mövcud olan yanaşmaya görə, investisiya qanunvericiliyi müxtəlif sahələr üzrə normaları özündə birləşdirən qanunverici-liyin kompleks sahəsidir, buna görə investisiya hüququ müstəqil predmetə və hüquqi nizamasalma metoduna malik deyil və bu baxımdan da hüququn müstə-qil sahəsi ola bilməz. Beynəlxalq investisiya hüququ geniş mənada həm beynəlxalq ümumi, həm də beynəlxalq xüsusi hüquq sistemində kompleks sahə olmaq-la, əsas hüquq sahələri ilə yanaşı mövcud olur və hüquq sistemində xüsusi yer tutur [4, s.321-323].

Beynəlxalq investisiya hüququnun mənbələrinin təhlilinə keçməzdən öncə bəzi təsnifatların aparılması məqsəduyğun hesab edilir, çünki müəyyən bir hü-quq sahəsinin mənbələrinin hər hansı bir təhlili istiqaməti və nəticəsinə təsir göstərən müəyyən parametrlərdən istifadə olunur. Beynəlxalq investisiya hüqu-qunda müvafiq parametrlər: birincisi, beynəlxalq investisiya hüququnun anla-yışı; ikincisi, beynəlxalq investisiya hüququna sosioloji və ya peşəkar nöqtəyi-nəzərdən baxış; üçüncüsü, beynəlxalq investisiya hüququnun fokuslandığı insti-tusional kontekst daxildir. Hər üç aspekt beynəlxalq investisiya hüququnun mənbəyi hesab olunan və beynəlxalq investisiya hüququnun beynəlxalq hüquq mənbələrinin ümumi qəbul edilmiş modelinə nə dərəcədə uyğun olması və ya fərqli olması barədə çox fərqli fikirlərə səbəb ola bilər.

Yuxarıda qeyd edilən üç parametrdən birincisinə, yəni anlayış məsələsinə diqqət yetirək. Beynəlxalq investisiya hüququnun anlayışı ilə bağlı ədəbiyyatda

fərli fikirlər mövcuddur. Beynəlxalq investisiya hüququnun mənbələri ilə əlaqəli Professor Xorxe E.Vinyales bu hüquq sahəsinə anlayış verərkən, onu "beynəlxalq (və ya xarici) investisiyalara aid hüquq", "xarici investisiyalarla əlaqəli hüquq" və ya "xarici sərmayələri tənzimləyən hüquq" kimi müəyyən edir. [6, s.1070-1075] Biz burada xarici investisiyalarla əlaqəli beynəlxalq hüquq mənbələrini araşdırmışıq. Lakin yaddan çıxarmaq olmaz ki, daxili və beynəlxalq hüquq birlikdə xarici investisiyalarla əlaqəli münasibətlərin tənzimlənməsində həm xarici investisiya layihələrinin qurulmasında, həm də investisiya mübahisələrinin həllində hüquqi əsas yaradırlar [5, s.158-181]. Buna baxmayaraq, beynəlxalq investisiya münasibətlərinin tənzimlənməsinin beynəlxalq və milli hüquqi mənbələri arasındakı konseptual fərq qalmaqdadır.

İkinci parametr sosioloji və ya peşəkar nöqtəyi-nəzərdən beynəlxalq investisiya hüququnun mənbələrinin araşdırılmasıdır. Bu parametrin mahiyyəti ondadır ki, bəzi müəlliflər beynəlxalq investisiya hüququnun beynəlxalq ümumi hüququn sahəsi, digərləri isə beynəlxalq kommertiya arbitrajının tərkib hissəsi kimi qəbul edirlər [3, s.55]. Məsələn, beynəlxalq kommertiya arbitrajına yaxın hüquqşünaslar beynəlxalq investisiya hüququ normalarına investisiya mübahisələrinin arbitraj yolu ilə həlli kontekstində qiymət verməyə çalışırlar.

Publik-beynəlxalq hüquqi baxış beynəlxalq investisiya münasibətlərinin mahiyyətini tənzimləyən beynəlxalq hüquqa və ən əsası da investisiya müqavilələri hüququna yönəlmişdir [2, s.9-38].

Nəhayət, institusional kontekstdən mənbə təhlili. İnstitusional parametrdə investisiyanı tənzimləyən substantiv beynəlxalq hüququn necə tətbiq olunduğuna diqqət yetirilir. Beynəlxalq hüquq çərçivəsində investisiya mübahisələri bəzən Beynəlxalq Məhkəmədə dövlətlərarası arbitraj yolu ilə həll edilsə də, bu nadir hallarda baş verir. Əksər hallarda investor və dövlət arasındakı mübahisə arbitraj yolu ilə beynəlxalq hüquqi norma əsasında nizama salınır.

Beləliklə, xarici investisiyaların hüquqi rejiminin formalaşma və inkişafı öz uzun təkamül yolunu keçmişdir. Beynəlxalq investisiya hüququnun meydana çıxması əsasında milli kapitalın öz ilkin yerindən kənara çıxışı dayanır ki, bu da öz-özlüyündə obyektiv iqtisadi xarakter daşıyır. Öz mahiyyətinə görə istənilən kapital öz yerini bərkidəndən sonra, daha çox fayda gətirmək naminə yeni ərazilər, yeni məkanlar axtarır.

Əlverişli biznes mühiti üçün iqtisadi, maliyyə və vergi tədbirləri ilə yanaşı, inzibati, idarəetmə kimi sferalarda da əhəmiyyətli dəyişikliklərin aparılması zəruridir. Başqa sözlə desək, xarici investor üçün sabit, şəffaf bir dövlətə investisiya yatırmaq daha ağılabatan görünür. Bunun üçün ilk növbədə növbəti tədbirlər həyata keçirilməlidir: a) dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyanı davam etdirməklə və müxtəlif formalı beynəlxalq, regional və ikitərəfli əməkdaşlıqlarda iştirak etməklə təhlükəsizlik ideyalarını möhkəmləndirmək, demokratik islahatları dəstəkləmək, siyasi sabitliyi təmin etmək, həmçinin inam yaradılması və fəvqəladə hallarla əlaqədar effektiv planların hazırlanması istiqamətində görülən tədbirləri dəstəkləmək; b) təyin edilmiş müddətlər ərzində qanunvericiliyi şəffaf proseslər

və özəl sektorla açıq dialoqlar vasitəsilə dəyişdirməklə onun sabitliyini qoruyub saxlamaq; c) elektron idarəetmə, inzibati qərarların nəşri və icmalı, həmçinin azad və müstəqil media vasitəsilə şəffaflığı ən yüksək səviyyədə saxlamaq; ç) ədalətli və müsabiqəli tenderlərin, açıq özəlləşdirmənin, özəl sektorla sistematik dialoqların keçirilməsi yolu ilə yaxşı idarəetməni təmin etmək.

Güclü biznes və investisiya mühitini dəstəkləyən hüquqi şəraitin yaradılmasında əhəmiyyətli məsələlərdən biri də qanunvericiliyin sabit olmasıdır. Daim dəyişən qanunvericilik investorların öz gəlirlərini planlaşdırmağa mənfi təsir göstərir. Üstəlik mühasibat və audit işi, ətraf mühitə təsir və işçi qüvvəsinin idarə edilməsi kimi biznes fəaliyyətlərinə dair qaydaların dəyişməsi investorun xərclərini artırır. Bundan əlavə cari şərait əlverişli olsa belə, qeyri-sabit qanunvericilik mühiti investorlarda əlverişsiz şəraitin yaranacağı riskinin hədsiz böyük olması hissini yarada bilər ki, bu da onları investisiya yatırmaq fikrindən daşındır.

İstinadlar:

1. Международное публичное право. Отв. ред. К.А.Бекяшев. М.: БЕК, 1996, 570 с.
2. Andrea K. Bjorklund., August Reinisch. International Investment Law and Soft Law. Cheltenham: Edward Elgar, 2012. 352 p.
3. Anthea Roberts. Clash of Paradigms: Actors and Analogies Shaping the Investment Treaty System // American Journal of International Law, N 107, 2013, p. 45–94.
4. Gazzini Tarcisio, Eric De Brabandere. International Investment Law. The Sources of Rights and Obligations. Leiden-Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2012, 337 p.
5. Hege E.Kjos. Applicable Law in Investor-State Arbitration: The Interplay Between National and International Law. Oxford: Oxford University Press, 2013, 314 p.
6. Jean d'Aspremont, Samantha Besson, Sévrine Knuchel. The Oxford Handbook of the Sources of International Law. Oxford: Oxford University Press, 2017, 1171 p.

SPECIFIC FEATURES OF INTERNATIONAL INVESTMENT LAW

Malik Ramazanada*

Abstract

International investment law is a set of legal norms and rules legally established in the form of interstate agreements. This aspect regulates the whole complex of public relations between states and other subjects of international law. International multilateral and bilateral relations are the subject of international investment law. The purpose of international investment law is to comprehensively regulate the legal relations of participants in international investment activities. By participants, we mean states, international intergovernmental organizations, investors.

Keywords: *investment, international investment law, foreign investment relations, favorable business environment, International Court of Justice.*

* Ph.D Candidate, Baku State University

СПЕЦИФИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ МЕЖДУНАРОДНОГО ИНВЕСТИЦИОННОГО ПРАВА

Малик Рамазанзаде*

Резюме

Международное инвестиционное право - это совокупность правовых норм и правил, юридически установленных в форме межгосударственных соглашений. Этот аспект регулирует весь комплекс общественных отношений между государствами и другими субъектами международного права. Международные многосторонние и двухсторонние отношения являются предметом международного инвестиционного права. Целью международного инвестиционного права является комплексное регулирование правоотношений участников международной инвестиционной деятельности. Под участниками мы понимаем государства, международные межправительственные организации, инвесторов.

Ключевые слова: *инвестиции, международное инвестиционное право, отношения с иностранными инвестициями, благоприятная бизнес-среда, Международный Суд.*

* Докторант Бакинского государственного университета

NEFT HASILATI VƏ İXRACI SAHƏSİNDƏ DÜNYA DÖVLƏTLƏRİNİN QANUNVERİCİLİK VƏ ƏMƏKDAŞLIQ TƏCRÜBƏSİ

Anar Pənahov*

Xülasə

Məqalədə neft ixrac edən bir sıra ölkələrin neft hasilatı və ixracı sahəsində dövlətdaxili qanunvericilik praktikası və əməkdaşlıq təcrübəsi geniş təhlil edilir. Qeyd edilir ki, dövlətlər arasında neft hüquq münasibətlərini tənzim edən neft hüququnda, eləcə də OPEK-in neftin hasilat kvotaları üzrə fəaliyyətində əsas müəyyənedici prinsip məhz dövlətlərin öz əraziləri üzərində suverenliyi prinsipi çıxış edir. Bu mənada lazımı hüquqi bazanın mövcudluğu, o cümlədən müvafiq qanunvericilik sisteminin qəbul edilməsi bu təbii ehtiyatlardan səmərəli və ağılabatan şəkildə istifadənin zəruri şərtidir. Müəllif belə bir nəticəyə gəlir ki, əksər neft ixracatçı-dövlətləri xarici neft şirkətlərinin ölkə ərazisində normal fəaliyyət göstərməsi, o cümlədən bu sahədə digər dövlətlərlə beynəlxalq əməkdaşlığın daha da gücləndirilməsi üçün kifayət qədər müfəssəl qanunvericilik aktları qəbul etmişlər.

Açar sözlər: *neft hasilatı, qanunvericilik, əməkdaşlıq, suverenlik, neft sazişləri, milliləşdirmə.*

Hazırda neft hasil edən ölkələrin siyahısında ilk üçlüyə Səudiyyə Ərəbistanı, Rusiya Federasiyası və ABŞ daxildir [29]. Dünya üzrə neft ehtiyatlarının 80%-i Yaxın Şərqdə yerləşir ki, bunun da 62,5%-i 5 ərəb ölkəsində - Səudiyyə Ərəbistanında (12,5%), BƏƏ, İraq, Qatar və Küveytdə yerləşir. Bununla belə, əsasən bitumdan əldə olunan neft ehtiyatları hesabına Venesuelanın neft ehtiyatları Səudiyyə Ərəbistanının neft ehtiyatlarından böyükdür. Qeyd edilən statistik göstəricilər neft hasil edən dövlətlərin inkişafı üçün neftin nə dərəcədə önəmli olduğunu, o cümlədən onların və bu kimi digər neft ehtiyatlarına malik dövlətlərin qanunvericiliyinin təhlilini zəruri edir.

Dövlətlər arasında neft hüquq münasibətlərini tənzim edən neft hüququnda (yaxud *lex petrolea*), eləcə də OPEK-in neftin hasilat kvotaları üzrə fəaliyyətində əsas müəyyənedici prinsip məhz dövlətlərin öz əraziləri üzərində suverenliyi prinsipidir. Beynəlxalq ümumi hüquqa əsasən, dövlətlər öz əraziləri üzərində suverenliyə malikdirlər. Onlar öz vətəndaşlarına, fiziki şəxslərə və şirkətlərə münasibətdə şəxsi yurisdiksiya həyata keçirirlər. Beləliklə, dövlətlər iqtisadi kontekstdə əsas müəyyənedici maraqların təmin edilməsi üzrə geniş səlahiyyətlərə malikdirlər. Hər bir dövlət bütün birtərəfli məhdudiyətlərdən və digər dövlətlər tərəfindən əsassız müdaxilələrdən azadlığa malikdir. Dövlətin bu cür səlahiyyətləri və özünütəyinetmə xüsusiyyətləri suverenlik adı altında ümumiləşdirilir [11, s.80]. Neft hasil edilən dövlətlər özlərinin daxili və xarici iqtisadi siyasətlərini əsasən böyük neft yataqlarına malik olmaları baxımından müəyyən edirlər. Aydındır ki, lazımı hüquqi bazanın mövcudluğu, o cümlədən müvafiq qanunve-

* Bakı Dövləti Universitetinin Beynəlxalq ümumi hüquq kafedrasının dissertantı

ricilik sisteminin qəbul edilməsi bu təbii ehtiyatlardan səmərəli və ağlabatan şəkildə istifadənin zəruri şərtidir.

Dövlətlərin iqtisadi hüquqları və vəzifələri haqqında 1974-cü il Xartiyasının 2(1) maddəsində dövlət suverenliyinin klassik konsepsiyası əks olunmuşdur: “hər bir dövlət bütün sərvətləri, təbii ehtiyatları və təsərrüfat fəaliyyəti üzərində sahiblik, istifadə və sərəncam vermək də daxil olmaqla, tam və daimi suverenliyə malikdir və bu suverenliyi sərbəst həyata keçirir”. Bununla yanaşı, Avropa Enerji Xartiyasının təsisçiləri Xartiyanın Preambulasında “suverenliyi və dövlətin öz enerji resursları üzərində suveren hüquqlarını tanımaqla”, xüsusi olaraq Avropada və qlobal səviyyədə bazar iqtisadiyyatı çərçivəsində və uzunmüddətli perspektivdə qarşılıqlı yardıma və ayrı-seçkiliyin yolverilməzliyi prinsipinə əsaslanan enerji əməkdaşlığının yeni modelinin formalaşdırılması niyyətini vurğulamışlar [26].

Hesab edilir ki, suverenlik konsepsiyası olaraq dövlətin neft kontraktlarındakı rolunun müəyyən olunması üçün əsasdır. Bu konsepsiyaya görə, “ədalətli prinsiplər”ə əsaslanma və ya “ədalətli nəticə”yə nail olma zərurəti beynəlxalq dəniz hüququnda dəniz məkanlarının delimitasiyasında (məsələn, ərazi sularının müəyyən olunması) olduğu kimi baş verir. Eynilə, suverenlik konsepsiyası çərçivəsində aparılan müzakirələr kontekstində özünü müəyyən etmə, təbii ehtiyatlar üzərində daimi suverenlik, daxili işlərə qarışmamaq və suveren bərabərlik prinsipləri də mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

BMT qətnamələrində təbii ehtiyatlar üzərində suverenliklə bağlı təsbit olunan normalar təbii ehtiyatlardan istifadə sahəsində ədalətli beynəlxalq əməkdaşlıq üçün ümumi əsas hesab edilir [5, s.130]. Bəzi inkişaf etməkdə olan ölkələrin, xüsusilə də neft ixrac edən ölkələrin bu normaları realizə etmələrinə baxmayaraq, bir sıra digər zəif inkişaf etmiş ölkələrdə həmin normalar abstrakt normalar qalmaqda davam edir. Özlərinin təbii ehtiyatlarının kəşfiyyatı və istismarı üçün zəruri vasitələr olmadığından, bu tip ölkələrin qarşısında duran problemlər həm xarici yardımlar almaqla, həm də BMT-nin müvafiq qətnamələrinə uyğun olaraq xarici yardımlar üçün zəruri şərait yaratmaqla bağlı olur. Lakin, beynəlxalq ictimaiyyət zəif inkişaf etmiş ölkələrə faydalı qazıntılar, o cümlədən neftin kəşfiyyatı sahəsində effektiv maliyyə yardımı göstərməkdə az maraqlı olduğuna görə, həmin dövlətlər üçün yardım mənbəyi xarici xüsusi sektor hesab olunur. Bu mənada Dünya Bankının bəyan etdiyi yeni siyasət həmin dövlətlərin real tələbatlarına heç də müsbət təsir etmir. Beynəlxalq ictimaiyyət daha çox həmin dövlətlərin potensial təbii ehtiyatlarının istismarında həlledici rol oynayır. Belə siyasətin əsas məqsədlərindən biri bu dövlətlər üçün transmilli şirkətlərlə sövdələşmələrində BMT-nin daimi suverenlik barədə qətnamələrinə müvafiq müqavilə şərtlərinə nail olmaqdır [20, s.81-82].

Dövlətin təbii ehtiyatları üzərində suverenliyi və həmin ehtiyatlar üzərində dövlətin mülkiyyət hüququ müvafiq dövlətin ərazisində onun razılığı və ciddi nəzarəti olmadan neftin kəşfiyyatını və hasilatını qeyri-mümkün edir. Beləliklə, dövlət mütləq şəkildə birbaşa və ya dolay yolla neft sazişlərinə cəlb edilir. Bu

səbəbdən də belə sazişlər “dövlət sazişləri” (bəzən isə iqtisadi inkişaf sazişləri) adlanmaqla [5, s.132], onlarda istifadə edilən terminlər, müddəalar və onların praktiki nəticələri mübahisə doğurur. Dövlətin neft sazişlərində iştirakının əsası investisiyaların müdafiəsi ilə bağlı yaranan problemlərdir.

Neft ehtiyatlarının hasilatı zamanı istənilən neft ehtiyatlarına sahib dövlətin məqsədi öz vətəndaşlarının maraqları naminə neft ehtiyatlarının hasilatını həmin ehtiyatların hasilatı üçün neft şirkətlərinin cəlb olunması zərurəti ilə balanslaşdırmaqdan ibarətdir. Bu iki ziddiyyətli marağı balanslaşdırmaq üçün dövlətin zəruri neft siyasəti və bu siyasətin realizəsinə yönələn hüquqi baza olmalıdır.

Neft ehtiyatları müxtəlif yataqlardan müxtəlif şirkətlər tərəfindən hasil olunur; əksər hallarda belə şirkətlər regionun və ya ərazinin su təbəqəsi barədə, yaxud yaxınlıqdakı neft yataqlarında mövcud hasilat göstəriciləri barədə az məlumatlı olurlar. Lisenziya kontraktları əsasında fəaliyyət göstərən ayrı-ayrı şirkətlərdən fərqli olaraq, dövlətin rolu müxtəlif lisenziyalı ərazilərdə, neft yataqlarında və rezervuarlarında ehtiyatların bərpasının optimallaşdırılmasını təmin etmək, eləcə də neft ehtiyatlarının tükənməsi ehtimalının qarşısını almaq məqsədilə neft yataqlarının işlənilməsinin koordinasiyası ilə şərtlənir [16]. Bununla yanaşı, neft yatağının bir hissəsindəki hasilat adətən müvafiq rezervuarın digər hissələrinə də təsir göstərir. Buna görə də ehtiyatların tükənməsinə koordinasiya olunmuş yanaşma maksimal hasilatın təmin olunması üçün zəruridir. Bir qayda olaraq, məhz dövlət neft ehtiyatlarının istismarı üzrə ümumi maraqların realizəsinə ali səlahiyyətlərə və imkanlara malikdir. Dövlət tərəfindən müvafiq koordinasiyanın olmaması ehtiyatların və ya ayrı-ayrı yataqların tükənməsinə gətirib çıxara bilər. Buna görə də neft hasilatının tənzimlənməsində dövlətin rolu əsas hesab edilir.

Xarici neft şirkətinin nöqtəyi-nəzərindən isə neft üzərində suverenliyin tanınmasının iki mühüm praktiki xüsusiyyəti vardır. Birincisi, suveren dövlət ya dövlət idarəetməsi və ya dövlət neft şirkəti vasitəsilə birbaşa şəkildə, yaxud da xarici şirkətlə bağlanmış sazişə daxil edilən fəaliyyət planı vasitəsilə dolaylı şəkildə nəzarətin böyük hissəsini əlində saxlamağa çalışır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, dövlət bu vasitələrdən hər ikisini həyata keçirə bilər. İkincisi, neft hasil edən bir çox az inkişaf etmiş dövlətlər neft kontraktlarına iqtisadi inkişaf sazişləri kimi yanaşırlarsa, Qərb dövlətləri həmin kontraktları vergi qanunvericiliyi kimi nəzərdən keçirirlər [18, s.37].

Eyni zamanda, neft sazişlərinin xarici neft şirkətlərinin gəlirliliyinə təsir göstərən və onları qəbul edən dövlətdə müqavilə şərtlərinin dövlətin xeyrinə dəyişilməsindən müdafiə məqsədi daşıyan iki əsas müddəası da qeyd edilməlidir. Birincisi, danışıqlar yolu ilə həll oluna bilməyən, xüsusilə də iqtisadi dəyişikliklərlə və ya ekspropriasiya ilə əlaqədar mübahisələrin neytral forumda arbitraj tərəfindən həll edilməsini nəzərdə tutan beynəlxalq arbitraj qeyd-şərtidir. Dövlət-daxili əsasda bağlanan müqavilələrdə qeyd edilən arbitraj qeyd-şərtlərində olduğu kimi, beynəlxalq arbitraj qeyd-şərti də arbitrlərin seçilməsi metodunu, arbit-

rajın səlahiyyətlərini, həmçinin xüsusi olaraq müqavilə müddəalarına daxil etməklə və ya mövcud təşkilata (məsələn, Beynəlxalq Ticarət Palatasına) və onun fəaliyyət prosedurlarına istinad etməklə, arbitrajın fəaliyyət prosedurunun müəyyən edir. İkinci müqavilə müddəası sazişin hansı mövcud qanunvericiliklə tənzimləndiyini, qüvvəyə minmə tarixini, gələcək qanunvericilik və normativ hərəkətlərdən asılı olmadığını nəzərdə tutan stabilizasiya müddəasıdır. Belə müddəaların əsaslılığı şübhə altına alınsa da, bir neçə beynəlxalq tribunal tərəfindən (məsələn, Küveyt Aminoyl-a qarşı işi üzrə 1982-ci il tarixli arbitraj qərarı [32], Teksako Liviyaya qarşı işi üzrə 1978-ci il tarixli arbitraj qərarı [31]) dəstək almışdır. Lakin, şübhəsiz, bu müddəaların heç biri qəbul edən dövlətin hökumətinin arzu edilməz hərəkətlərinin yaxud qanunvericilikdə dəyişikliklərin qarşısını ala bilməz. Buna görə də, beynəlxalq arbitraj qeyd-şərti ona təminat verir ki, mübahisəni qəbul edən dövlətin məhkəməsi deyil, işdə hər hansı bir marağı olmayan tərəf həll edəcəkdir. Stabilizasiya barədə qeyd-şərtin əsas funksiyası ondan ibarətdir ki, qəbul edən dövlət şirkət üçün əlverişli olmayan yeni qanunlar qəbul edərsə, şirkətin itkilərinin kompensasiya olunmasına zəmanət verilsin. Belə müqavilə müddəaları, şübhəsiz, etibarlı hesab olunmur və uzunmüddətli müqavilə imzalayan şirkətlər şərait dəyişdiyi hallarda, müqavilə müddəalarına yenidən baxılması problemi üz-üzə gələ bilərlər. Belə hallarda isə qəbul edən dövlətin ərazisində xarici şirkətin fəaliyyət şəraiti üçün müəyyən siyasi təhlükələr yarana bilər ki, bu da son nəticədə ekspropriasiyaya və uzun zaman aparan və böyük xərcli kompensasiya mübahisələrinə səbəb ola bilər.

Beləliklə, dövlət suverenliyi barədə deyilənləri yekunlaşdıraraq, qeyd edə bilərik ki, suverenlik dövlətin neft sazişlərində rolunun müəyyən edilməsində əsas kimi çıxış edir. Neft ehtiyatlarına malik dövlətin əsas məqsədi ondan ibarətdir ki, o, öz vətəndaşlarının maraqları naminə neft ehtiyatlarının hasilatını həmin ehtiyatların hasilatı üçün neft şirkətlərinin cəlb olunması zərurəti ilə balanslaşdırın.

Məlum olduğu kimi, neft ixrac edən ölkələr arasında əməkdaşlıq zərurəti OPEK üzv-dövlətləri və OPEK+ dövlətlər qrupunun fərqləndirilməsini zəruri etmişdir. Lakin, hansı qrupa aid edilməsindən asılı olmayaraq, neft hasil edən və ixrac edən hər bir dövlətin qanunvericiliyinin fərqli xüsusiyyətlərinin araşdırılması tədqiqat işinin hazırlanması zamanı qarşıya qoyulan əsas vəzifələrdən biri hesab edilir.

Meksika. Meksikada 1911-ci ilə qədər torpaq sahibləri kiçik ödəniş etməklə, faydalı qazıntılara sahib olmaq hüququna malik idilər. Bu hüquq, hətta, bir sahibdən digərinə keçsə də, müddətsiz idi. Nəticədə neft şirkətləri bu imkandan istifadə edərək, faydalı qazıntıların istismarı üçün böyük ərazilər əldə etməyə başladılar ki, bu da böyük həcmdə xarici investisiya axını ilə müşayiət olunurdu. 1911-ci il inqilabından sonra Meksikada 1917-ci ildə qəbul edilən yeni Konstitusiyanın 27-ci maddəsi ilə neft üzərində mülkiyyət hüququ ştatların hökumətlərinə verildi [34]. 2014-cü ildə isə Meksika neft sahəsində mühüm islahatlar həyata keçirdi. Bir sıra neft-qaz və elektroenergetika sahələri xarici və xüsusi kom-

paniyalar üçün açıq elan edildi. Lakin, dövlət neft şirkətləri yenə də bir sıra neft-qaz yataqlarını öz əlində saxlamışlar. İslahatlar vasitəsilə hökumət dərin dəniz özüllərində neft ehtiyatlarının işlənməsi üçün təcrübə və texnologiyaya malik xüsusi şirkətləri cəlb etməklə, neft hasilatını 2025-ci il üçün 3.5 mln. barelə qədər yüksəltməyi planlaşdırır [17, s.5].

26 mart 2021-ci ildə Meksika Prezidenti tərəfindən Petróleos Mexicanos (Pemex) dövlət şirkətinə tam üstün imkanlar verən Karbohidrogen haqqında Qanun layihəsi Nümayəndələr Palatasına təqdim edilmişdir. Yeni neft islahatları neft ehtiyatlarının neft bazalarında saxlanılması və neft ehtiyatlarının mühafizəsi üzərində dövlət nəzarətinin gücləndirilməsinə xidmət edəcəkdir [28].

Kanada. Hazırda Kanadada faydalı qazıntılar üzərində mülkiyyət hüququ dövlətə məxsusdur. Lakin burada da 1887-ci ilə qədər yeni ərazilərdə məskunlaşan şəxslərə öz torpaqlarında olan neft ehtiyatlarından istifadə hüququ verilir və bu hüquq mülkiyyətin satışı ilə yeni sahiblərə keçə bilirdi [19, s.297]. XX əsrin sonlarından yeni yerin təkindən istifadə ilə bağlı yeni qanunvericiliyin tətbiqinə baxmayaraq, hələ də Kanadada neft bazarının 10%-i mülkiyyət hüququ əsasında istismar edilən neft yataqlarının sahiblərinin əlində qalmaqdadır. Bununla yanaşı, əyalət hökumətinə deyil, federal hökumətə məxsus torpaqlara da əlavə olaraq neft ehtiyatlarının istismarının 10%-i düşür. Kanada sisteminə əsasən, faydalı qazıntıların hasilatı hüququnun hökumətə aid edildiyi ərazilərdə neft hasilatına görə xüsusi sektor hökumətə hər il təqribən 26 mlrd. dollar həcmində vergi və lisenziya ödənişləri ödəyir [22]. 2008-ci ildən etibarən enerji infrastrukturuna irimiqyaslı layihələr üçün icazələrin təsdiqi prosesində gecikmələri nəzərə alaraq, Kanada Hökuməti bir sıra qanunvericilik islahatlarının qəbulu yolu ilə İrimiyyaslı Layihələrin İdarə Edilməsi Təşəbbüsü Proqramı çərçivəsində federal səviyyədə vahid pəncərə sistemi vasitəsilə müvafiq icazələrin təsdiqi prosesini sadələşdirdi [4, s.137].

Böyük Britaniya. Böyük Britaniyanın Neft haqqında 1934-cü il Qanunu harada yerləşməsindən asılı olmayaraq neft ehtiyatları üzərində mülkiyyət hüququnun Taxt-taca keçməsinə nəzərdə tutur [30]. Britaniyanın şelf ərazisində xüsusi sektor tərəfindən neftin kəşfiyyatı, işlənməsi və hasilatı üçün, Kontinental şelf haqqında 1964-cü il tarixli Qanuna əsasən, hökumətdən lisenziya alınması tələb olunur [33].

Rusiya. Rusiya Federasiyasında təbii ehtiyatlardan istifadəni tənzim edən mövcud qanunvericiliyin böyük hissəsi 1995-ci ildən etibarən qəbul edilmiş və indiyədək bir sıra dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Bu sahədə əsas qanunvericilik aktları qismində Yer in təki haqqında 1992-ci il Qanunu, Hasilatın pay bölgüsü sazişləri haqqında 1995-ci il Qanunu, Rusiya Federasiyasının kontinental şelfi haqqında 1995-ci il Qanunu, Ölkənin müdafiəsi və dövlət təhlükəsizliyi üçün strateji əhəmiyyət daşıyan təsərrüfat cəmiyyətlərinə xarici investisiyaların cəlb olunması qaydaları haqqında 2008-ci il Qanunu nəzərdən keçirilməlidir [7, s.431]. Yer in təki haqqında Qanun karbohidrogen ehtiyatları da daxil olmaqla, faydalı qazıntıların və digər yeraltı sərvətlərin kəşfiyyatı və istismarı üzrə fəaliy-

yətin lisenziyalaşdırılmasının ümumi hüdudlarını müəyyən edir. Qanuna əsasən, yerli və xarici şirkətlər tərəfindən neft yataqlarının kəşfiyyatı, işlənilməsi və hasilatı yalnız Rusiya Federasiyasının Geologiya və Yeraltı Sərvətlər üzrə Komitəsinin verdiyi lisenziya əsasında həyata keçirilə bilər [23].

Hasilatın pay bölgüsü sazişləri haqqında 1995-ci il Qanununun əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, dövlət təbii ehtiyatların əsas sahibi kimi mülki hüququn tənzimləmə obyektini olan mülki-hüquqi müqavilə bağlayır. Belə ki, dövlət mülki-hüquqi müqavilə bağlayarkən, istənilən mülki-hüquqi müqavilə tərəfi kimi müqavilə öhdəliklərinə malik olur. Bu, birbaşa olaraq Rusiya Federasiyasının Mülki Məcəlləsinin 124-cü maddəsi ilə də təsdiq edilir. 1995-ci il Qanununda birbaşa olaraq göstərilir ki, hasilatın pay bölgüsü sazişləri mülki-hüquqi xarakterli hüquq və vəzifələr yaradır və mülki hüquqla tənzimlənir [24].

Strateji sektorlara xarici investisiya qoyuluşu haqqında 2008-ci il Qanunu isə 42 strateji fəaliyyət istiqamətini müəyyən edir. Neft-qaz sektorunun daxil edildiyi həmin sektorlara xarici investisiya qoyuluşları artıq Xarici Investisiyalara Nəzarət üzrə Dövlət Komitəsinin razılıq tələb edir. Qanunun tələblərinə əsasən, xarici investorların strateji sektorlarda fəaliyyət göstərən şirkətlərin səhmlərinin 50%-dən çoxunu əldə etmələri üçün ilkin razılıq tələb olunur. Qanunun 1-ci maddəsinə əsasən, xarici hökumətlər tərəfindən idarə edilən şirkətlər Rusiya Federasiyasının strateji sektorda fəaliyyət göstərən şirkətlərinin səhmlərinin 25%-ni əldə etmək niyyətində olduqda da, həmin prosedurdan keçməlidirlər. Bununla yanaşı, müvafiq Qanun xarici hökumətlərə və ya onların idarə etdiyi şirkətlərə strateji sektorda fəaliyyət göstərən Rusiya şirkətləri üzərində nəzarət əldə etmələrini qadağan edir [25].

Xarici investorların Rusiyanın təbii ehtiyatlar sektorunda fəaliyyətini tənzim edən yeni qanunvericilik aktlarının qəbulu və bu sahədə mövcud qaydaların liberallaşdırılması bu sahənin inkişafı üçün xarici investisiyaların cəlb edilməsinə, eləcə də müvafiq sahələrin dövlət nəzarətindən çıxmasının qarşısını almaq zərurəti ilə əlaqədar olmuşdur [12, s.212].

Venesuela. Venesuela hələ 1975-ci ildən neftin milliləşdirilməsi layihələrini həyata keçirməyə başlasa da, milliləşdirmənin yeni dalğası 2007-ci ildə baş verdi. Belə ki, 2007-ci ildə ölkə Prezidenti tərəfindən neft şirkətləri qarşısında ölkəni tərk etmək yaxud çox kiçik hasilat payına sahib olmaqla, ölkə ərazisində fəaliyyətlərini davam etdirmək seçimi qoyuldu. 2007-ci ilin yanvarında Prezident Hüqo Çavez bəyan etdi ki, müəyyən edilən yeni qaydaları qəbul etməkdən imtina edən bütün neft layihələri milliləşdiriləcəkdir. Ölkə başçısının Milliləşdirmə haqqında Fərman kimi tanınan qərarı Milli Yığıncaq tərəfindən təsdiq edilən neft assosiasiyalarının birgə milli şirkətlərə çevrilməsinə gətirib çıxardı. Bununla belə, 2010-cu ildən etibarən Venesuela bütün neft hüquqlarını müsadirə etməyə başladı [6, s.417-418].

Boliviya. 2006-cı ildə Boliviya Prezidenti Evo Morales karbohidrogen sənayesini milliləşdirmək məqsədilə hərbi qüvvələrdən istifadə edərək neft və qaz yataqlarını ələ keçirdi. Güc tətbiq etməklə neft və qaz ehtiyatlarını ələ keçirən

Prezidentin sərəncamı ilə xarici investora 6 ay müddətində neftin milliləşdirilməsi ilə bağlı tələb qoyuldu. Braziliya, İspaniya və Argentinadan olan xarici investorların bu akta etirazı ilə regionda və beynəlxalq ictimaiyyətdə gərginlik yaranı. Boliviyanın milliləşdirilmə planına əsasən, 1990-cı ildən etibarən Boliviyanın neft sənayesinə 4 mlrd. dollardan çox investisiya qoymuş xarici investorlar 180 gün ərzində özlərinin nəzarət səhm-paketlərini milli neft şirkətlərinə təqdim etməli idilər [10, s.150]. Beləliklə, XXI əsrin əvvəllərindən başlayaraq, neft sənayesinə dövlət müdaxiləsi daha da gücləndi. Bu proses dövlətin aparıcı neft şirkəti olan Yacimientos Petrolíferos Fiscales Bolivianos-un XX əsrin 40-cı illərindəki mühüm rolunu geri qaytardı, lakin, xarici şirkətlərin tam təcrid olunması ilə nəticələnmədi. Bunun əvəzinə, dövlət müdaxiləsi xarici şirkətlərlə bağlanan neft kontraktlarını köklü şəkildə dəyişdi və neft hasilatı üzrə dövlətin icarə haqlarının artmasına səbəb oldu. Nəticədə xarici şirkətlər, xüsusilə də Braziliya dövlət neft şirkəti olan Petrobras tərəfindən qəribə iştirak sxemi formalaşdırıldı. Lakin, şübhəsiz, zaman keçdikcə bu şirkətlər ölkə ərazisində neft sənayesinə investisiya qoyuluşlarını azaltmaqda davam edirlər [21, s.60-63].

Nigeriya. Nigeriyanın neft qanunvericiliyinin araşdırılması iki mühüm sənədin müddələrinin təhlilini zəruri edir. Bunlardan birincisi 1969-cu il tarixli Neft Qanunudur. Qanunun Preambulasında deyilir ki, bu Qanun Nigeriyanın ərazi sularında və kontinental şelfində neftin kəşfiyyatını, eləcə də neft ehtiyatları üzərində mülkiyyət hüququnun və neft hasilatından əldə olunan bütün gəlirlərin Federal Hökumətə verilməsi məsələlərini tənzim edir. Qanunun Preambulasının və 1-ci hissəsinin müddələrinin birgə təhlili onu göstərir ki, bütün neft ehtiyatları, o cümlədən bu Qanunun şamil edildiyi ərazilər üzərində mülkiyyət və nəzarət dövlət tərəfindən həyata keçirilir. Digər qanunvericilik aktı Mineral ehtiyatlar və faydalı qazıntıların istismarı haqqında 2007-ci il Qanunudur. Qanuna əsasən, quruda, yerin təkində və ya Nigeriyanın istənilən digər ərazisində olan mineral ehtiyatlar üzərində mülkiyyət və nəzarət Nigeriya xalqı adından fəaliyyət göstərən Federal Hökumətə məxsusdur. Beləliklə, neft ehtiyatlarının qanuni sahibi kimi Federal Hökumət dövlətin neft siyasətini müəyyən edir, həmçinin bu sahədə fəaliyyəti tənzim edən normalar qəbul edir. bu mənada Hökumət beynəlxalq neft şirkətləri ilə sazişlər bağlaya və onların fəaliyyətinə nəzarət həyata keçirə bilər [1, s.170-172].

Yaxın Şərq ölkələrində neftin kəşfiyyatı və hasilatı üzrə qanunvericilik də neft şirkətlərinin və dünya bazarının marağına səbəb olmuşdur. Regionun bir çox dövlətləri monarxiya idarəetmə quruluşuna malik olduğundan, neft ehtiyatları üzərində mülkiyyət hüququ torpaq sahiblərinə deyil, dövlətə məxsusdur. Neftin kəşf olunduğu ilk dövrlərdə texnoloji yeniliklərdən kənar qalan Yaxın Şərq, eləcə də bir sıra Latın Amerikasına dövlətləri xüsusi neft şirkətlərini öz ərazilərində olan neft ehtiyatlarının kəşfiyyatı və hasilatı üçün dəvət etdilər. Bu cür razılaşmalar konsessiya sazişləri formasında idi. Konsessiya sazişləri zəngin neft ehtiyatlarına malik dövlətlərin öz neft ehtiyatlarının işlənilməsi məqsədilə beynəlxalq neft şirkətləri ilə razılaşmalarıdır. Bir qayda olaraq, konsessiya saziş-

lərinə əsasən, neftin kəşfiyyatını həyata keçirən şirkət sazişi imzalayarkən, qəbul edən dövlətə müəyyən bonus ödəyir, həmçinin sazişin qüvvədə olduğu müəyyən dövr ərzində hasil edilən neftə görə müəyyən faiz ödəyir [18, s.38-39]. Məsələn, 1933-cü ildə Səudiyyə Ərəbistanı Standard Oil şirkəti ilə 500 min kvadrat mil ərazidə cəmi 50 min funt sterlinq dəyərində 60-illik müddətə imzaladığı konsessiya sazişi, 1972-ci il tarixli Səudiyyə Ərəbistanı ilə AUXIPAR arasında imzalanmış konsessiya sazişi [14, s.14]. Bununla yanaşı, bu konsessiya sazişləri, ABŞ imzalanan konsessiya sazişlərindən fərqli olaraq, neft şirkətini neft hasil etməyə, o cümlədən hər hansı bir ərazidə kəşfiyyat və ya hasilat işləri aparılmadıqda, həmin ərazini geri qaytarmağa öhdəlikləndirmirdilər. Bir çox hallarda beynəlxalq neft şirkətləri qəbul edən dövlətdə vergi öhdəliklərindən imtina bərdə razılığa gəlirlər. Həmin dövrdə ABŞ-da neft hasilatı məqsədilə öz torpaqlarını neft şirkətlərinə icarəyə verən şəxslər neft kontraktlarına hasil edilən neftin ümumi dəyərinin səkkizdə bir hissəsi dəyərində fiksasiya olunmuş icarə haqqı, o cümlədən müəyyən edilmiş müddət ərzində neft hasilatı mümkün olmadıqda, icarə müqaviləsinin bitməsinə və torpağın sahibinə geri qaytarılmasını nəzərdə tutan müddəalara daxil edirdilər [8, s.56]. Zaman keçdikcə, beynəlxalq neft sazişləri daxili neft sazişləri ilə (məsələn, ABŞ praktikasında istifadə edilən xüsusi neft kontraktları) ümumi əlamətlər əldə etməyə başladı.

Misir. Misirin neft sənayesi ölkədə ən dinamik və çiçəklənən sahələrdən biridir, neft hasilatı isə hazırda sənayenin ən mühüm sahəsi hesab edilir. Belə ki, ölkənin ümumdaxili məhsulunun 8-10%-ni təşkil edir. Misir Hökuməti beynəlxalq neft şirkətlərini ölkənin neft yataqlarının kəşfiyyatı və istismarına təşviq edir. Hazırda Misir ərazisində 50-dən çox beynəlxalq neft şirkəti fəaliyyət göstərir. Misirdə neft sənayesi Neft Nazirliyi tərəfindən idarə edilir. Nazirlik çərçivəsində dörd iri neft şirkəti dövlət agentləri qismində fəaliyyət göstərir. Bu şirkətlər xarici neft şirkətləri ilə hasilatın pay bölgüsü sazişləri əsasında əməkdaşlıq üzrə konsessiya sazişləri bağlayırlar. Misir Konstitusiyasının 123-cü maddəsinə əsasən, ölkənin təbii ehtiyatlarının istismarına dair hər bir yeni konsessiya sazişi üçün xüsusi qanunvericilik aktının qəbulu tələb olunur. Parlament tərəfindən qəbul edilən belə qanunvericilik aktı Neft Nazirini Hökumət adından digər tərəflərlə müqavilə bağlamaq üzrə səlahiyyətləndirir. Belə qanunvericilik aktında birbaşa olaraq göstərilir ki, konsessiya sazişində təsbit edilən qayda və prosedurlar hər hansı bir digər ziddiyyətli qanunvericilik müddəasının olub-olmamasından asılı olmayaraq, qanun qüvvəli hesab edilir və icra olunmalıdır. Müvafiq olaraq, konsessiya sazişlərinin müqavilə müddəaları *lex specialis* statusuna və hüquqi qüvvəsinə malik olur. Bu müddəa neft sazişlərində təsbit edilmiş müqavilə normalarının Misir qanunvericiliyi üzərində aliliyini təmin edir [9, s.387-389].

İraq. İraqda neft sənayesinin hüquqi tənzimlənməsi ölkə Konstitusiyasının 2 maddəsində təsbit edilmişdir. Konstitusiyanın 111-ci maddəsində deyilir ki, neft və qaz bütün regionlarda və əyalətlərdə bütün İraq xalqına məxsusdur. İraq Hökumətinin neft ehtiyatlarını idarə etməsini əsaslandırmaq üçün çıxış nöqtəsi məhz bu maddə hesab edilir. Eyni zamanda, 2007-ci ildə təqdim edilən, lakin

Kürdüstan rəhbərliyi ilə olan ziddiyyətlərə görə, hələ də qəbul edilməyən Neft haqqında Federal Qanun Layihəsi [2, s.193-277] məhz Konstitusiyanın 111-ci maddəsinə istinad etməklə başlayır. Hesab edilir ki, əgər İraqın bütün nefti İraq xalqına məxsusdursa və İraq Hökuməti İraq xalqının suveren suveren təmsilçisidirsə, o halda neft ehtiyatları məhz İraq Hökuməti tərəfindən idarə edilməlidir. Konstitusiyanın 112-ci maddəsinə əsasən, İraq Hökuməti neft ehtiyatlarına malik regionların və əyalətlərin hökumətləri ilə birlikdə neft və qaz ehtiyatlarının idarəetməsini həyata keçirir. Bu zaman Hökumət neftdən əldə olunan gəlirləri bütün ölkə ərazisində proporsional şəkildə bölüşdürməklə, xüsusilə də əvvəlki rejimin fəaliyyəti nəticəsində zərər çəkmiş ölkənin müxtəlif regionlarının balanslaşdırılmış inkişafına nail olmalıdır. Daha sonra, 112-ci maddədə deyilir ki, İraq Hökuməti regionların və əyalətlərin hökumətləri ilə birlikdə ölkənin neft-qaz ehtiyatlarının elə bir zəruri strateji siyasətini formalaşdırmalıdır ki, bu siyasət, bazar prinsiplərinin ən müasir metodlarından istifadə etməklə və xarici investisiyaları təşviq etməklə, İraq xalqına maksimum gəlir gətirsin. Göründüyü kimi, İraq, neft ehtiyatları üzərində İraq xalqının sahiblik hüququnu tanımaqdan başqa, bu sahənin hüquqi tənzimlənməsi ilə bağlı hər hansı bir konkret qanunvericilik aktı qəbul etməmişdir. Buna baxmayaraq, ölkənin neft-qaz siyasəti mərkəzi və regional hökumətlər arasında büdcə sazişləri, eləcə də beynəlxalq neft şirkətləri ilə müqavilə praktikası əsasında müəyyən olunur [13, s.9-13].

Oman. Oman Sultanlığının yeni Neft-qaz Qanunu 2011-ci ildə qüvvəyə minmişdir. Yeni Qanun Oman ərazisində olan bütün neft məmulatlarına (bura həm xam neft, həm təbii qaz daxildir) tətbiq olunur. Qanunda xüsusi olaraq vurğulanır ki, Oman ərazisində bütün neft məmulatları hökumətin mülkiyyətindədir və hər hansı bir üçüncü tərəf onlar üzərində mülkiyyət hüququ əldə edə bilməz. Lakin, Oman Hökuməti ilə əvvəllər neft yataqlarının istismarı və hasilatın pay bölgüsü sazişlərini bağlamış şirkətlər yeni qanunvericiliyin təsiri altına düşməyəcəklər. Belə ki, Qanunun 2-ci maddəsinə əsasən, bu Qanun “mövcud konsessiya sazişlərinin müddəalarına xələl gətirmir”. 14-cü maddəyə əsasən, konsessiya sazişləri bu sazişlərin obyektı olan neftlə zəngin ərazilərin özlərinə münasibətdə mülkiyyət hüququ nəzərdə tutmur. Bu cür sazişlər müəyyən müddətə bağlanmalı və yalnız *Taxt-tac* tərəfindən ratifikasiya edildikdən sonra qüvvəyə minir [15, s.500].

İndoneziya. Zəngin neft ehtiyatlarına malik dövlətlər sırasında ən müfəssəl qanunvericilik aktlarından biri İndoneziyada qəbul edilmişdir. Belə ki, İndoneziyanın 67 maddədən ibarət Neft və qaz haqqında 2001-ci il Qanunu neft ehtiyatları üzərində mülkiyyət və nəzarət məsələlərini, xarici neft şirkətləri ilə bağlanan neft kontraktlarının təsnifatını, onların hər birinin tərtib olunma, qüvvəyə minmə, realizəsi və ləğvi qaydalarını kifayət qədər dəqiqliklə özündə ehtiva edir. Qanunun 4-cü maddəsinə əsasən, İndoneziyanın ərazisi hüdudlarında mövcud olan bərpa olunmayan strateji təbii ehtiyatlar kimi neft və qaz dövlət tərəfindən idarə edilən milli mülkiyyətdir. Faydalı qazıntıların istismarına cavabdeh olan və dövlət nəzarətini həyata keçirən tərəf qismində İndoneziya Hökuməti çıxış edir. Bu məqsədlə Hökumət İcraedici Orqan yaradır (maddə 4.3). Daha

sonra, Qanun şaquli və üfüqi neft-qaz fəaliyyətinin müxtəlif formalarını fərqləndirir. Şaquli fəaliyyətə neft ehtiyatlarının kəşfiyyatı və istismarı, üfüqi fəaliyyətə isə emal, daşınma, saxlanma və ticarət aid edilir. Qanunun 9-cu maddəsinə əsasən, bu fəaliyyət formaları dövlətin təsərrüfat subyektləri, regional dövlət təsərrüfat subyektləri, kooperativlər kiçik şirkətlər, o cümlədən xüsusi biznes subyektləri tərəfindən həyata keçirilir [27]. Bununla belə, bir sıra tədqiqatçılar tərəfindən İndoneziyanın neft-qaz qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi zərurəti qeyd edilir və Parlament və Hökumətin siyasi prioritetlərindən asılı olan bir sıra məsələlərin dəqiqləşdirilməsi təklif olunur: institusional struktur və dövlət müəssisələrinin rolu; neft və qaz üçün fiskal rejim; neft və qaz hasilatından və istismarından əldə edilən gəlirlərin milli səviyyədə subregional bölgüsü; şəffaflığın təmin olunması mexanizmlərinin işlənilməsi [3, s.1-2].

Neft hasil edən və ixrac edən bir sıra dövlətlərin qanunvericiliyinin fərqli xüsusiyyətlərinin araşdırılması belə nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, heç də bütün neft ixracatçıları xarici investorlar üçün əlverişli qanunvericilik təminatı və şərait formalaşdırmamışlar. Bu hal fərqli səbəblərdən ortaya çıxıb bilər. Məsələn, inkişaf etmiş neft ixracatçıları olan dövlətlər xarici neft şirkətləri ilə bağlanan müqavilələri fiskal vasitə qismində nəzərdən keçirirlər. İnkişaf etməkdə olan neft ixracatçı-dövlətləri isə bu müqavilələrə ölkəyə investisiya axını nöqtəyi-nəzərindən yanaşırlar.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, dövlətlər xarici neft şirkətləri ilə bağlanan konsessiya və ya hasilatın pay bölgüsü sazişlərində iştirak etmək hüququnu, eləcə də bu sazişlərin bağlanması müəyyən olunması, xarici neft şirkətlərinin fəaliyyəti üzərində nəzarətin saxlanması kimi imtiyazları öz əllərində saxlamaqla, daha çox gəlir əldə etməyə nail olmağa çalışırlar. Eyni zamanda, Venesuela və Boliviya kimi dövlətlərdə hökumət tərəfindən neft sənayesinin tam ələ keçirilməsi beynəlxalq ictimaiyyəti həmin ölkələrə münasibətdə ehtiyatlı mövqə tutmağa məcbur edir. Buna baxmayaraq, əksər neft ixracatçı-dövlətləri xarici neft şirkətlərinin ölkə ərazisində normal fəaliyyət göstərməsi, o cümlədən bu sahədə digər dövlətlərlə beynəlxalq əməkdaşlığın daha da gücləndirilməsi üçün kifayət qədər müfəssəl qanunvericilik aktları qəbul etmişlər.

İstinadlar:

1. Aladeitan L. Ownership and Control of Oil, Gas and Mineral Resources in Nigeria: Between Legality and Legitimacy // Thurgood Marshall Law Review, 2013, Vol. 38, pp. 159-197.

2. Bejesky R. Geopolitics, oil law reform and commodity market expectations // Oklahoma Law Review, 2011, Vol. 63, pp. 193-277.

3. Bria E., Heller P.R., Lassourd T., Westenberg E., Wagner M.G., Bauer A. Indonesia's Oil and Gas Legislation: Critical Issues. Natural Resource Governance Institute, 2016, 34 p.

4. Energy Policies of IEA Countries. Canada. 2015 Review. Paris, International Energy Agency, 2016, 283 p.

5. Garcia-Castrillon C.O. Reflections on the law applicable to international oil contracts // The Journal of World Energy Law & Business, 2013, Vol. 6, No. 2, pp. 129-162.

6. Garcia J.C. The new integrated oil service contracts in a Venezuela in dire straits // *Journal of Energy & Natural Resources Law*, 2017, Vol. 35 (4), pp. 417-431.
7. Hober K. Law and Policy in the Russian Oil and Gas Sector // *Journal of Energy & Natural Resources Law*, 2009, Vol. 27 (3), pp. 420-444.
8. Johnston D. *International Petroleum Fiscal Systems and Production Sharing Contracts*. Tulsa, PennWell Corporation, 1994, 325 p.
9. Khatchadourian M. Legal Safeguards in Egypt's Petroleum Concession Agreements // *Arab Law Quarterly*, 2008, Vol. 22, pp. 387-396.
10. Klein H.S. Bolivian Oil and Natural Gas under State and Private Control, 1920-2010 // *Bolivian Studies Journal*, 2014, Vol. 20, pp. 141-164.
11. Lowe V. Sovereignty and International Economic Law / In: *Redefining sovereignty in international economic law*. Ed. by W.Shan, P.Simons, D.Singh. Oxford, Hart Publishing, 2008, pp. 77-86.
12. Morozova N. Russia / *The Oil and Gas Law Review*. Ed. by C.B. Strong. London, Law Business Research, 2013, pp. 202-212.
13. Oil & Gas Law of Iraq. Introduction to the Laws of Kurdistan. Stanford Law School, Iraq Working Paper Series, 2018, 40 p.
14. Olawuyi D.S. Local content requirements in oil and gas contracts: regional trends in the Middle East and North Africa // *Journal of Energy & Natural Resources Law*, 2018, Vol. 37 (1), pp. 1-25.
15. Rose E. Oman's New Oil and Gas Law // *Journal of Energy & Natural Resources Law*, 2011, Vol. 29 (4), pp. 499-507.
16. Schulte R.J., Asshert A. Stranded Gas in the Netherlands: What is the Potential / *SPE Conference Paper SPE-152357-MS*, 2012.
17. Seelke C.R., Ratner M., Villareal M.A., Brown P. Mexico's Oil and Gas Sector: Background, Reform Efforts, and Implications for the United States. Congressional Research Service, 2015, 22 p.
18. Smith E.E. International Petroleum Development Agreements // *International Natural Resources, Energy, and Environmental Law*, Fall, 1993, pp. 37-39, 61-63.
19. Thompson A.R. Sovereignty and Natural Resources – A Study of Canadian Petroleum Legislation // *Valparaiso University Law Review*, 1967, Vol. 1, pp. 284-319.
20. Zakariya H.S. Sovereignty over natural resources and the search for a new international economic order // *Natural Resources Forum*, 1980, pp. 75-84.
21. Zarati F. La nacionalización de los hidrocarburos en Bolivia: luces y sombras // *NOVAMERICA*, 2013, Vol. 139, pp. 60-63.
22. <https://www.canadianenergycentre.ca/672-billion-the-energy-sectors-revenues-to-canadian-governments-2000-2018/>
23. <https://www.docs.cntd.ru/document/9003403>
24. <https://www.docs.cntd.ru/document/9014988>
25. <https://www.docs.cntd.ru/document/902099385>
26. https://www.energycharter.org/fileadmin/DocumentsMedia/Legal/1991_European_Energy_Charter.pdf
27. <https://www.extwprlegs1.fao.org/docs/pdf/ins42692.pdf>
28. <https://www.hklaw.com/en/insights/publications/2021/03/mexico-debatira-reforma-para-el-sector-petroleo-y-gas>
29. <https://www.infoplease.com/science-health/energy/top-world-oil-producers-exporters-consumers-and-importers-2006>
30. https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1934/36/pdfs/ukpga_19340036_en.pdf
31. https://www.trans-lex.org/261700/_texaco-overseas-petroleum-company-v-the-government-of-the-libyan-arab-republic-yca-1979-at-177-et-seq-/

32. https://www.trans-lex.org/261900/_/ad-hoc-award-kuwait-v-the-american-independent-oil-company-21-ilm-976/

33.

https://www.un.org/depts/los/LEGISLATIONANDTREATIES/PDFFILES/GBR_1964_Act.pdf

34. https://www.web.oas.org/mla/en/Countries_Intro/en_mex-int-text-const.pdf

ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВО И ПРАКТИКА СОТРУДНИЧЕСТВА СТРАН МИРА В ОБЛАСТИ ДОБЫЧИ И ЭКСПОРТА НЕФТИ

Анар Панахов*

Резюме

В статье подробно анализируется практика внутригосударственного законодательства и сотрудничества некоторых стран мира в области добычи и экспорта нефти. Отмечается, что в нефтяном праве, который регулирует правовые отношения между государствами, в том числе и в деятельности ОПЕК по квотам добычи нефти основным определяющим принципом выступает именно принцип суверенитета государств над собственными природными ресурсами. В этом контексте наличие необходимой правовой базы, в том числе принятие соответствующей законодательной системы является необходимым условием эффективного и рационального пользования этих природных ресурсов. Автор делает вывод о том, что большинство стран-экспортеров нефти приняли достаточно совершенных законодательных актов для нормального функционирования зарубежных нефтяных компаний в стране, а также для усиления международного сотрудничества с другими странами в данной области.

Ключевые слова: добыча нефти, законодательство, сотрудничество, суверенитет, нефтяные контракты, национализация.

LEGISLATION AND COOPERATION PRACTICE BETWEEN STATES IN THE FIELD OF OIL PRODUCTION AND EXPORT

Anar Panahov**

Abstract

In the article it has been analyzed in detail the practice of domestic legislation and cooperation of some states in the field of oil production and export. It is noted that in oil law, which regulates legal relations between states, including in the activities of OPEC on oil production quotas, the main determining principle is the principle of states' sovereignty over their own natural resources. In this context, the presence of the necessary legal framework, including the adoption of an appropriate legal system, is a prerequisite for the efficient and rational use of these natural resources. The author concludes that, the majority of oil exporting countries have adopted sufficiently perfect legislative acts for the normal functioning of foreign oil companies within the state, as well as for strengthening international cooperation with other countries in this area.

Keywords: oil production, legislation, cooperation, sovereignty, oil contracts, nationalization.

* Диссертант кафедры международного публичного права Бакинского государственного университета

** Ph.D Candidate, Baku State University

XALQLARIN İNKİŞAF HÜQUQUNUN REALİZƏ İMKANLARI

Xətai Hətəmov*

Xülasə

İnkişaf hüququ ilə bağlı hüquq ədəbiyyatlarında fərqli mövqelərə də rast gəlmək mümkündür, belə ki, bəzi müəlliflərin fikrincə, inkişaf hüququ sahibkarlıq fəaliyyətinə hüquq, mal istehsalçılarının müstəqilliyi, mülkiyyət formalarının azad rəqabəti, dövlət orqanlarının formalaşmasının demokratik nizamı, referendumlarda iştirak hüququ, kütləvi informasiya vasitələrlərinin azadlığı və informasiya azadlığını əhatə edir. Belə hesab etmək olar ki, qeyd edilən yanaşma, birincisi, əsassız şəkildə inkişaf hüququnu azad sahibkarlığın və siyasi hüquqlara hörmətə şamil edir və ikincisi, xalqın öz müqəddəratını təyin etmək hüququnun daxili aspekti inkişaf hüququnun məzmununa əsassız olaraq daxil edilir. Bu səbəblərdən qeyd edilən fikirlə razılaşmaq mübahisə doğurur.

Açar sözlər: *inkişaf hüququ, sosial tərəqqi, ECOSOC, YUNESKO, Rio Bəyannaməsi, Afrika Xartiyası, iqlim dəyişikliyi.*

Digər hüquqlar kimi xalqların inkişaf hüququ da yüzillik tarixə malik deyil. Bütövlükdə götürsək, inkişaf anlayışının (və müvafiq olaraq, xalqların inkişaf hüququ) beynəlxalq aktlarda öz təsbitini tapmasının başlıca səbəbi müstəmləkəçiliyin ləğvi prosesidir. Öz müqəddəratını təyin etmək hüququnun və təbii resurslar üzərində suverenlik hüququnun müstəmləkə xalqlarına münasibətdə tanınmasından sonra inkişaf etmiş və azad olmuş ölkələrin arasında böyük iqtisadi geriləmə meydana çıxdı və aydın oldu ki, qeyd edilən iki hüquq öz-özlüyündə bu geriləməni aradan qaldıra bilməyəcək.

Dövlətlərin keçmiş koloniyalarının iqtisadi inkişafı neomüstəmləkəçilik siyasəti adı ilə tanınan və inkişaf etməkdə olan ölkələrin təbii resurslarının istismarı üzrə Qərbi dövlətlərinin investisiya siyasəti sayəsində yavaşlırdı. İnkişaf hüququ beynəlxalq iqtisadi rəqabət mühitində inkişaf etməkdə olan ölkələrə müəyyən üstünlüklər verən əlavə zəmanət rolunu oynamalı idi.

İnkişafa hüquq haqqında ilk qeydlər 1948-ci il tarixli Amerika Dövlətləri Təşkilatının Nizamnaməsində meydana çıxdı. 1969-cu ildə sosial tərəqqinin faydalarından istifadə üzrə “bütün xalqlar və bütün insanlar”ın hüququ BMT Baş Məclisi tərəfindən bəyan edilmiş Sosial tərəqqi və inkişaf Bəyannaməsində tən-tənəli surətdə elan edilmişdi. Bəyannamənin 8-ci maddəsi sosial tərəqqi və öz xalqının rifahının təminatını hər bir hökumətin ən mühüm vəzifəsi kimi göstərir. Bəyannamənin 9-u maddəsi isə xalqların həyat səviyyəsinin artımına yönəlmiş milli səy və təşəbbüslərin tamamlanmasını “dünya ictimaiyyətinin” vəzifəsi kimi nəzərdə tutur [3, s.235].

1972-ci ildə İnsan Hüquqları üzrə Beynəlxalq İnstitutunda Kebo M'Baye öz çıxışında əsaslandırmağa çalışırdı ki, inkişaf hüququ yalnız mövcud hüquq

* Bakı Dövlət Universitetinin İnsan hüquqları və informasiya hüququ UNESCO kafedrasının doktorantı

deyil, həm də insan hüquqlarından biri kimi baxılmalıdır. Kebo M'Baye BMT Nizamnaməsinin 55-56-cı maddələrinə istinad etmişdi, hansılarda ki, sosial tərəqqi, inkişaf və insan hüquqlarına hörmət üçün üzv-dövlətlərin ümumi məsuliyyəti vurğulanır. Bundan başqa, İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamənin 22-ci və 27-ci maddələrinə də istinad etmişdi, hansı ki, sosial və iqtisadi hüquqları özündə təsbit edir. O, israr edirdi ki, bütün fundamental hüquqlar və azadlıqlar mövcud olmaq və həyat standartlarının yaxşılaşması hüququ ilə bağlıdır, deməli, inkişaf ilə bağlıdır. İnkişaf hüququ - bu insan hüququdur, çünki, insan inkişafsız mövcud ola bilməz [7, s.528-530].

Bir neçə il sonra K.Vasak inkişaf hüququnu üçüncü nəsil hüquqları arasında göstərmişdir. Qeyd edək ki, bu halda inkişaf hüququ, K.M'Bayenin qeyd etdiyi kimi artıq mövcud olan hüquq kimi yox, digər həmrəylik hüquqları kimi, formalaşmaqda olan, öz normativ təsbitini gözləyən hüquq kimi göstərilirdi.

1977-ci ildə öz qətnaməsində İnsan Hüquqları üzrə BMT Komissiyası ECOSOC-a insan hüquqları kimi beynəlxalq əməkdaşlığa əsaslanan başqa insan hüquqlarıyla əlaqədar inkişaf hüququnun beynəlxalq aspektlərinin öyrənilməsini tövsiyə edirdi [8, s.91-92]. İki il sonra BMT Baş Katibinin “yeni beynəlxalq iqtisadi nizamın və fundamental insan ehtiyacları tələblərini nəzərə alaraq sülh hüququ da daxil olmaqla, insan hüquqları kimi beynəlxalq əməkdaşlığa əsaslanan başqa insan hüquqlarıyla əlaqədar inkişaf hüququnun beynəlxalq aspektləri” adlı məruzəsi dərc edilmişdi. İnkişaf hüququ və onun əhəmiyyətli elementlərinin mövcudluğu 1978-ci ildə YUNESKO-un Baş Konfransı tərəfindən qəbul edilmiş İrq və irqi qərəzlilik haqqında Bəyannamənin 2-ci maddəsində bəyan edilmişdi.

1979 və 1980-ci illərdə İnsan Hüquqları üzrə Komissiya inkişaf hüququnu insan hüququ kimi tanıyan daha iki qətnamə qəbul edir, həmçinin göstərir ki, inkişaf hüququ millətin müstəsna hüququ kimi bütövlükdə, həm də ayrıca fərdin hüququ kimi mövcuddur. Bu nöqtəyi-nəzər öz əksini BMT Baş Məclisinin 1979-cu il Qətnaməsində də tapmışdır. Ancaq diqqətəlayiqdir ki, inkişaf edən ölkələrin əsas “donoru” olan dövlətlər qeyd edilən qətnamələrin qəbulu vaxtı həmin sənədlərin əleyhinə səs verirdilər və ya səsvermədən çəkinirdilər [10].

İnsan və xalqların hüquqları haqqında 1981-ci il Afrika Xartiyası xalqlara aid olan hüquqlar arasında inkişaf hüququnu da göstərmişdi. Xartiyanın 22-ci maddəsinə əsasən, bütün xalqlar onların azadlığına, orijinallığına və bəşəriyyətin bərabər ümumi mirasından istifadə şərti ilə lazımı hörmət olunmaqla öz iqtisadi, sosial və mədəni inkişaf hüququna malikdir. Dövlətlər fərdi və ya kollektiv şəkildə bu hüquqlardan istifadəni təmin etmək öhdəliyi daşıyırlar [5, s.27].

Həmin il İnsan Hüquqları üzrə Komissiyanın İşçi qrupu belə nəticəyə gəlirdi ki, inkişaf hüququ konsepsiyası iqtisadi inkişaf anlayışının çərçivələrindən çox kənara çıxır və siyasi, iqtisadi, sosial və hüquqi aspektlərə malikdir, inkişaf hüququnun özü isə “fərdi və kollektiv aspektlərə malikdir”.

Nəhayət, 1986-cı ildə BMT Baş Məclisi bilavasitə inkişaf hüququna həsr edilmiş sənəd qəbul etdi, bu İnkişaf hüququ haqqında Bəyannamə idi. 1992-ci

ildə isə Ətraf mühit və inkişaf üzrə Rio-de-Janeyroda keçirilən BMT Konfransı Ətraf mühit və inkişaf üzrə Bəyannamə qəbul etdi. Bu sənədlərin hər ikisi inkişaf hüququ haqqında kifayət qədər geniş müddəaları özündə saxlayır və hesab edilir ki, hazırda bu məsələ üzrə beynəlxalq ictimaiyyətin mövqeyini əks etdirirlər. İnkişaf hüququnun tanınmasının dərəcəsi haqqında məsələnin həlli, yəni bu hüququn dövlətlərə hər hansı beynəlxalq hüquqi öhdəlikləri qoyurmu sualı, beynəlxalq sənədlərin hüquqi təbiətindən asılıdır, söhbət inkişaf hüququnun təsbit edildiyi beynəlxalq sənədlərin hüquqi təbiətindən, məcburi hüquqi qüvvəyə malik olub-olmamasından gedir.

Bu sənədlərə baxdıqda görürük ki, yalnız iki sənəd Amerika Dövlətləri Təşkilatının Nizamnaməsi və 1981-ci il Afrika Xartiyası normativ hüquqi xarakterlidir və dövlətlər üçün məcburidir, yerdə qalan sənədlər isə bəyannamələrdir və BMT və onun ixtisaslaşdırılmış təsisatlarının qətnamələridir, hansılar ki, beynəlxalq müqavilə deyil və hüquqi normalar yaratmırlar. Buna görə hesab etmək olar ki, inkişaf hüququ müqavilə təsbitini yalnız regional səviyyədə almışdır. Təəssüflər olsun ki, tədqiq edilən problem üzrə hələlik ümumi beynəlxalq müqavilə yoxdur.

Ola bilsin ki, dövlətlərin təcrübəsi artıq beynəlxalq adətin yaranmasına şahidlik edir, yəni xalqların inkişaf hüququ ilə bağlı məcburi hüquqi qüvvəli mənbələrin formalaşmasına gətirib çıxara bilər. Roland Riç [2, s.46-48] belə təcrübənin bir neçə nümunəsini qeyd edir, hansılar ki, ola bilər ki, ən azı adətən-hüquq normasının formalaşması haqqında fikir söyləməyə imkan verir. Belə ki, 1980-ci illərin əvvəllərində hər il inkişaf etməkdə olan ölkələrə köməyin ümumi həcmi 30 milyard ABŞ dollarını ötürdü. Əsas donor-dövlətlər inkişaf etməkdə olan ölkələrə kömək üzrə xüsusi hökumət orqanları təsis etmişdilər: USAID (ABŞ-da), CIDA (Kanadada), ADAB (Avstraliyada) və s. Bəzi Avropa ölkələri (Norveç, Danimarka) bu tip ölkələrin ehtiyaclarına yönəldilən xüsusi vergilərin toplanmasını da həyata keçirir. Bəzi beynəlxalq təşkilatlar konkret olaraq belə ölkələrə dəstək göstərilməsi məqsədilə yaradılmışdır. Məsələn, YUNİDO-nun Nizamnaməsində qeyd edilir ki, bu sahədə beynəlxalq əməkdaşlıq bütün ölkələrin ümumi öhdəliyi və birgə hədəfidir [9]. Bir sıra beynəlxalq razılaşmalarda inkişaf edən dövlətlərə preferensial rejimlər nəzərdə tutulmuşdur.

Vurğulamaq lazımdır ki, müasir dövrdə əksər dövlətlər, xüsusilə də inkişaf etmiş dövlətlər bu hüququn universal müqavilədə təsbit edilməsinin tərəfdarı deyil. Hələ 1986-cı ildə İnkişaf hüququ haqqında Bəyannamənin qəbulu vaxtı səsvermə göstərdi ki, inkişaf etmiş ölkələrin mövqeyi dəyişməmişdir: ABŞ səsvermədə əleyhinə, Almaniya, Böyük Britaniya, Yaponiya, Skandinaviya ölkələri və daha 8 dövlət səsvermədən çəkinmişdilər. Öz mövqeyini əsaslandıraraq, ABŞ nümayəndə heyəti Bəyannaməni “qeyri-dəqiq və dolaşq” adlandırmışdı, neytral mövqe tutan ölkələrin nümayəndə heyətləri isə göstərirdilər ki, inkişaf edən ölkələrə kömək haqqında müddəalar beynəlxalq hüquq üzrə öhdəlik kimi müəyyən edilə bilməz.

Yuxarıda qeyd olunanlara əsaslanaraq, o haqda nəticə çıxarmaq olar ki, xalqların inkişaf hüququ hal-hazırda formalaşma prosesindədir, yəni bu hüququ ümumi beynəlxalq hüququn mövcud olan norması adlandırmaq düzgün olmazdı.

Xalqların inkişaf hüququnun subyektinin təyini problemi kifayət qədər mürəkkəb və dolaşıqdır, çünki, bu hüquq haqqında kifayət qədər sənədlər yoxdur və həmin sənədlərdə bu hüquq sahiblərinin və bütövlükdə bu hüququn məzmununa aid fikirlərin müxtəlifliyi var. Hətta bir sənəddə bu hüququn müxtəlif sahiblərini göstərən müddəalara da rast gəlinə bilər.

Belə ki, İnkişaf hüququ haqqında Bəyannamə əvvəlcə (preambulada) göstərir ki, insan inkişafın mərkəzi subyektidir, əsas iştirakçısıdır və inkişaf prosesində əsas faydalanan tərəfdir. Sonra, yəni Bəyannamənin 1-ci maddəsində inkişaf hüququnu belə xarakterizə edir: “inkişaf hüququ, insanın ayrılmaz hüququdur, bu hüququn realizəsində hər bir insan şəxsiyyəti və bütün xalqlar iştirak edə bilər, iqtisadi, sosial, mədəni və siyasi inkişafın faydalarından yararlanma birləşmələri” [6, s.394]. Hətta bəzi ölkələrin konstitusiyaları inkişaf hüququnun başqa subyektlərini də qeyd edirlər: beləcə, Portuqaliya konstitusiyasının 91-ci maddəsinə və İspaniya konstitusiyasının 131.1-ci maddəsinə əsasən əyalətlər, regionlar, bələdiyyələr və başqa inzibati ərazi vahidləri bu hüquqa malikdirlər.

Beləliklə, qeyd edilən beynəlxalq hüquqi aktlardan bir çoxu fərdi və xalqları inkişafı hüququnun subyektləri kimi tanıyırlar. Bəzi müəlliflərin qənaətinə, inkişaf hüququnun subyektini qismində xalq dedikdə, beynəlxalq sənədlərdə (1981-ci il Afrika Xartiyasında və 1986-cı il Bəyannaməsində) dövləti anlamaq lazımdır. Birincisi, artıq qeyd etdiyimiz kimi, inkişaf hüququ ideyasının özü müstəmləkəçiliyin ləğvi və üçüncü dünya ölkələrinin aktivləşməsi prosesinin nəticəsi kimi meydana çıxmışdır, həmçinin 1970-ci illərin əvvəllərində “Yeni beynəlxalq iqtisadi qayda” konsepsiyasının genişlənməsi prosesini də bura əlavə etmək olar. Bu iddia 1986-cı il Bəyannaməsinin preambula və əksər maddələri ilə təsdiq edilir, belə ki, bu sənəddə müstəmləkəçilik və müstəmləkəçiliyin ləğvi, xalqların öz müqəddəratını təyin etməsi, təbii resurslar üzərində suverenlik hüququ, yeni beynəlxalq iqtisadi qaydanın yaradılması dəfələrlə vurğulanır. Bəyannamənin 3-cü maddəsində birbaşa göstərilir ki, “dövlətlər, öz hüquqlarını və vəzifələrini yeni beynəlxalq iqtisadi qaydanın qurulmasına kömək etmək istiqamətində həyata keçirməlidir ...”.

Ancaq yeni beynəlxalq iqtisadi qayda çərçivəsində qəbul edilmiş sənədlər, ilk öncə inkişaf etməkdə olan dövlətlər üçün müəyyən hüquqların əldə edilməsinə yönəlmişdir, yəni burada söhbət xalqlardan yox, dövlətlərdən gedir. Hərçənd Yeni beynəlxalq iqtisadi qaydanın qurulması haqqında Bəyannamənin Preambulasında həmçinin bütün xalqların “iqtisadi və sosial inkişafına dəstək” göstərilməsi də qeyd olunur. Praktiki olaraq Bəyannamə, məlum olduğu kimi, inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan dövlətlərin arasında iqtisadi münasibətlərə həsr edilmişdir, bir qədər də konkret desək inkişaf etməkdə olan ölkələrin maraqlarının müdafiəsinə yönəlmişdir. Bəyannaməyə müvafiq olaraq, hər bir ölkə öz inkişafı üçün ona uyğun olan sosial və iqtisadi sistemi qəbul edə bilər.

Sonralar qəbul edilən beynəlxalq sənədlər də həmçinin inkişaf hüququnun subyektini kimi dövləti müəyyən edir. Məsələn, İqlim dəyişikliyi haqqında BMT-nin 1992-ci il Çərçivə Konvensiyasına əsasən tərəflər (yəni dövlətlər) davamlı inkişaf hüququna malikdirlər (md. 3.4) [4, s.68].

Hesab olunur ki, belə müddəa qanunauyğun və məntiqlidir, çünki, iqtisadi sferada məhz dövlət öz xalqının inkişafının aşağı səviyyəsinin öhdəsindən gəlməyə qadirdir. Belə inkişaf səviyyəsi təkcə inkişaf edən dövlətin xəzinəsində maliyyə resurslarının yoxluğu ilə deyil, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin bütün mövcud sisteminin və beynəlxalq əmək bölgüsünün nəticəsi ilə əlaqədardır və yalnız dövlət, beynəlxalq arenada tamhüquqlu subyekt kimi çıxış edərək, bütün dünya iqtisadi qaydasında dəyişikliklərə nail ola bilər.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrə köməyin göstərilməsi üzrə dövlətlərin təcrübəsi həmçinin müvafiq dövlətlərin (donor və resipiyent) münasibətlərinə əsaslanır. Onu da qeyd etmək ki, humanitar yardım halları istisna olmaqla, inkişaf etməkdə olan ölkələrə yardım göstərilməsi həmişə “xalqa” yox, “dövlətə” istiqamətlənmişdir.

Bizim fikrimcə, müasir dövrdə beynəlxalq münasibətlərdə dövlətlərin bir-birlərinə etibar meyarı çox aşağı səviyyədədir və hazırda inkişaf hüququnu beynəlxalq hüququn müstəqil norması kimi tanımaq düzgün deyil. Sosial-iqtisadi sistemin seçimi hüququ kimi inkişaf hüququ universal səviyyədə məcburi hüquqi qüvvəyə malik beynəlxalq hüquqi aktlarda öz təsbitini tapmamışdır.

Hüquq ədəbiyyatlarında subyektini dövlətlərin və ayrı-ayrı regionların əhalisi olan inkişaf hüququnun tədricən formalaşması haqqında fikirlərə də rast gəlinir. Bunun təsdiqi kimi İnkişaf hüququ haqqında Bəyannamənin 2.3-cü maddəsində təsbit edilən müddəaları qeyd etmək olar. Həmin maddəyə əsasən dövlətlərin başlıca vəzifəsi əhalinin rifahının daim yaxşılaşdırılmasına yönələn müvafiq milli inkişaf siyasətinin müəyyənləşdirilməsidir [1, s.35].

Görünür ki, belə hüququn məzmununu bütün əhalinin rifahının artımına yönəlmiş siyasətin həyata keçirilməsini öz hökumətindən tələb etmək imkanı ola bilər, eyni zamanda, dövlətin və ya regionun iqtisadi, sosial və ya mədəni inkişafında hər hansı maneələrin aradan qaldırılması, ölkənin bütün regionlarının bərabər inkişafı, milli gəlirin ədalətli bölgüsü və s. kimi tələblər də bura daxildir. Ancaq, inkişaf hüququnun mövcudluğuna dair beynəlxalq sənədlərdə müxtəlif göstərişlərin olmasına baxmayaraq, çətin ki, müasir dövrdə dövlətlər həqiqətən bu məsələlərin beynəlxalq hüquqi tənzimlənməsinə hazır olsun.

Göründüyü kimi, beynəlxalq hüquqda formalaşma prosesində olan inkişaf hüququ iki aspektdə çıxış edir: fərdin hüququ kimi və dövlətin hüququ kimi. Fikrimizcə, hər ikisinin məzmununda konkretləşdirməyə zərurət var. Hətta onları iki müxtəlif hüquq kimi müəyyənləşdirmək də olar, çünki, subyektlərin fərqi çox aşkar şəkildə özünü büruzə verir.

Belə bir fikir də geniş yayılmışdır ki, inkişaf hüququ fərdin yaşamaq və daha yaxşı yaşamaq hüququdur. Qeyd etmək ki, BMT ekspertləri inkişaf hüququ barəsində həmişə belə bir mövqeyə tərəfdar idi ki, bu hüquq yalnız yaxşılaşma-

nın maddi rifahını bildirmir, həm də həyatın qeyri-maddi, mənəvi şəraitini (şərtlərini) özündə təcəssüm etdirir [11]. Bununla əlaqədar olaraq, insanın siyasi, mülki, sosial, iqtisadi və mədəni hüquqlarının qırılmaz qarşılıqlı əlaqəsi dəfələrlə vurğulanırdı. Bu müddəaya 1966-cı il insan hüquqları haqqında beynəlxalq paktların preambulasında da rast gəlmək mümkündür.

Fərdin inkişafı maddi olduğu qədər, həm də mənəvi-psixoloji inkişaf prosesidir. Bu, insan təbiətinin bütövlüyü və kompleksliyindən yaranmadır, hansı ki, qidaya, geyimə, evə, həmçinin, ünsiyyətdə, rəhmə, mərhəmətə ehtiyac duyur. Buna görə də, təəccüblü deyil ki, ayrı-ayrı müəlliflər hesab edirlər ki, inkişaf hüququ artıq mövcud olan bütün əsas hüquqların və azadlıqların sintezi, onların müdafiəsinin minimal səviyyəsinə olan hüquqdur. Beləcə, Karel de Vey Mestaq inkişaf hüququ kompleksinə daxil olan hüquqların siyahısında yaşamaq, qidalanmaq, geyinmək, mənzil, tibbi yardım, şəxsi təhlükəsizlik, təhsil almaq, mədəni və elmi həyatda iştirak etmək, söz azadlığı, yığıncaq azadlığı və birləşmək azadlığı, demokratik prosedurlar vasitəsilə inkişafda iştirak kimi hüquq və azadlıqları aid edir [12].

İnkişaf hüququ haqqında 1986-cı il Bəyannaməsinin 1-ci maddəsi, görünür K.Mestaqın bu hüququn əsas hüquqi xarakteristikaları ilə bağlı mövqeyini təsdiq edir. Belə ki, həmin maddəyə müvafiq olaraq, “inkişaf hüququ insanın ayrılmaz hüququdur, bu hüququn realizəsi, hər bir insan və bütün xalqların iqtisadi, sosial, mədəni və siyasi inkişafda iştirak etmək hüququnu nəzərdə tutur, bu zaman bütün insan hüquqları və əsas azadlıqları tamamilə həyata keçirilə və onun faydalarından istifadə oluna bilər”.

Beləliklə, Bəyannamədə fərdin inkişaf hüququ dedikdə, görünür ki, insan hüquq və azadlıqlarına hörmət hüququ anlaşılır. Amma bu halda inkişaf hüququ yalnız sadalanan hüquq və azadlıqların məcmusudur, yəni artıq normativ hüquqi baxımdan təsbit edilmiş insan hüquqlarının kompleksidir və beləcə bu hüququn öz spesifik məzmunu yoxdur. Belə olan təqdirdə növbəti sual meydana çıxır - həqiqətənmi belə hüquq lazımdır?

Hər bir halda, bütün yuxarıda göstərilənlər onu deməyə əsas verir ki, inkişaf hüququ hələ formalaşma prosesindədir və onun məzmunu ciddi nəzəri-normativ işlərə ehtiyac duyur.

Dövlətin inkişaf hüququnun obyektini yalnız iqtisadi artım deyil. Artım, məsələn, ümumi daxili gəlir bütövlükdə əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşmasıyla müşayiət olunmaya da bilər, xüsusilə də, əgər milli sərvətlər idarə edən elita tərəfindən mənimsənilirsə. Buna görə də, iqtisadi artım öz-özlüyündə inkişafın hədəfi ola bilməz və həqiqi inkişaf sosial tərəqqidə, mədəni, siyasi sferalarda müşayiət olunmalıdır. BMT-nin İnkişaf üzrə Komitəsinin 1970-ci il məruzəsində qeyd edilir ki, inkişaf, inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün yalnız əmək məhsuldarlığının artmasını deyil, həm də onların sosial və iqtisadi strukturlarında böyük dəyişiklikləri nəzərdə tutur. Başqa dövlətlərin vəzifəsi isə belə inkişafa kömək etmək və ona mane olan hərəkətlərdən çəkinməkdir.

Bu halda ona diqqəti yönəltmək lazımdır ki, birincisi, tərəqqi anlayışı həm nisbi, həm də dinamik anlayışdır, başqa sözlə inkişafın mütləq, hamı tərəfindən qəbul edilmiş modeli yoxdur. Hər bir dövlət özü öz inkişaf yolunu seçməkdə azaddır və başqa dövlətlər ona bu haqda öz göstərişlərini qəbul etdirməli deyil. Amma bu seçim demokratik yolla seçilmiş hökumət tərəfindən və xalqın iradəsini əks etdirməklə həyata keçirilməlidir. İkincisi, nəzərə almaq lazımdır ki, bütün hallarda inkişafın əsas subyekt, əsas məqsədi “xalq”, “millət” və ya “dövlət” yox, fərd olmalıdır.

Beləliklə, hər kəsin inkişaf hüququ və hər bir dövlətə məxsus olan inkişaf hüququ hal-hazırda formalaşma prosesindədir. Hər iki hüququn məzmunu tamamilə formalaşmamışdır. İnkişaf hüququnu isə nə müqavilə, nə də beynəlxalq adət hüququnun yuridik norması kimi tanımaq olmaz.

İstinadlar:

1. Bagchi Subrata Sankar, Arnab Das. Human Rights and the Third World: Issues and Discourses. Lanham, Lexington Books, 2013, 406 p.
2. Crawford James and Hans Kruuk. The Rights of Peoples. Oxford, A Clarendon Press Publication, 1992, 248 p.
3. Kumar Anuradha. Human Rights Development Of Under Privileged, Third Edition, Sarup & Sons, 2006, New Delhi, 320 p.
4. Marie-Claire Cordonier Segger, Judge C.G. Weeramantry. Sustainable Development Principles in the Decisions of International Courts and Tribunals: 1992-2012. London and New York, Taylor & Francis, 2017, 884 p.
5. NwaucheEnyinna. The Protection of Traditional Cultural Expressions in Africa. Gewerbestrasse, Springer, 2017, 223 p.
6. Smith M.Rhona. Textbook on International Human Rights. 7 th edition, Oxford, Oxford University Press, 2016, 416 p.
7. M'Baye K. Le Droit au developpement comme un droit de PHomme. Revue des Droits de l'Homme, Vol. 5, 1972, p. 528-530.
8. KarimovaTahmina. Human Rights and Development in International Law. London and New York, Routledge, 2016, 337 p.
9. https://www.unido.org/sites/default/files/2009-10/UNIDO_Constitution_E_0.pdf
10. <https://undocs.org/ru/A/RES/34/46>
11. <https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/256/7>
12. <https://www.cambridge.org/core/journals/netherlands-international-law-review/issue/E6020E7FB0C148E591E0454FB5CF032C> .

ВОЗМОЖНОСТИ РЕАЛИЗАЦИИ ПРАВА НА РАЗВИТИЕ НАРОДОВ

Хатаи Хатамов*

Резюме

В юридической литературе существуют разные позиции по праву на развитие, поскольку некоторые авторы считают, что право на развитие - это право на предпри-

* Докторант кафедры прав человека и информационного права ЮНЕСКО Бакинского государственного университета

нимательство, независимость производителей, свободную конкуренцию форм собственности, демократический порядок государственных органов, право на участие. на референдумах - свобода СМИ и свобода информации. Можно утверждать, что такой подход необоснованно применяется, во-первых, к праву на развитие, уважению свободы предпринимательства и политических прав, а во-вторых, внутренний аспект права народа на самоопределение необоснованно включен в содержание права на самоопределение. разработка. По этим причинам спорно согласиться с этой точкой зрения.

Ключевые слова: *право на развитие, социальный прогресс, ЭКОСОС, ЮНЕСКО, Декларация Рио, Африканская хартия, изменение климата.*

OPPORTUNITIES FOR REALIZING THE RIGHT TO DEVELOPMENT OF PEOPLES

Hatai Hatamov*

Abstract

In the legal literature, there are different positions on the right to development, since some authors believe that the right to development is the right to entrepreneurship, independence of producers, free competition between forms of ownership, democratic order of state bodies, and the right to participate. in referendums - freedom of the media and freedom of information. It can be argued that this approach is unreasonably applied, firstly, to the right to development, respect for freedom of entrepreneurship and political rights, and secondly, the internal aspect of the people's right to self-determination is unreasonably included in the content of the right to self-determination. development. For these reasons, it is controversial to agree with this point of view.

Keywords: *right to development, social progress, ECOSOC, UNESCO, Rio Declaration, African Charter, climate change.*

* Ph.D. Candidate, UNESCO Department of Human Rights and Information Law of the Baku State University

İNSAN HÜQUQLARININ MÜDAFİƏSİ VƏ YAXŞI İDARƏETMƏ HÜQUQUNUN QARŞILIQLI ƏLAQƏSİ PROBLEMI

Ləman Abbaslı*

Xülasə

Məqalədə insan hüquqlarının müdafiəsi və yaxşı idarəetmə hüququnun qarşılıqlı əlaqəsi problemi hüquq ədəbiyyatında mövcud fikir müxtəlifliyi və beynəlxalq praktika əsasında geniş təhlil edilir. Bu zaman bu istiqamətdə bir sıra beynəlxalq sənədlərə müraciət edilir. Ancaq əsas təhlil Avropa İttifaqı çərçivəsində qəbul edilmiş sənədlər üzərində aparılır. Qeyd edilir ki, Avropa İttifaqı üçün insan hüquqlarının müdafiəsi konsepsiyası ittifaq çərçivəsində integrasiyanın dərinləşməsi ilə paralel olaraq təcridən formalaşmışdır. Uzun müddət İttifaqın institutları təşkilatın daxilində olan proseslərə insan hüquqlarının müdafiəsinə dair standartlarının tətbiq edilə bilməsini inkar edirdi. Beləcə, İttifaqın əksər üzv-dövlətlərinin vətəndaşları ildən ilə güclənən dövlətüstü təşkilatın hüquq müdafiə mexanizmindən kənar idi. İttifaqın institutları üzv-dövlətlər üçün məcburi xarakterli qərarlar verir, bu isə bəzi hallarda həmin dövlətlərin Avropa Şurası qarşısında götürdükləri öhdəliklərə, konkret olaraq İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasının müddəalarına ziddiyyət təşkil edirdi. Belə olan halda dövlətlər İttifaqın hüququnun milli hüquq üzərində üstünlüyünü inkar edən qərarlar qəbul etməyə başlayırdı. Son illər isə Avropa İttifaqı insan hüquqlarının müdafiəsi sferasında fəaliyyətə böyük diqqət ayırır, bu məsələ İttifaqın son təsis aktlarında da öz təsbitini tapmışdır.

Açar sözlər: *insan hüquqlarının müdafiəsi, yaxşı idarəetmə, Avropa İttifaqı Məhkəməsu, insan hüquqları standartları, demokratik təsisatlar, hüququn aliliyi.*

"Yaxşı idarəetmə" termini ilə əlaqədar olaraq qeyd edə bilərik ki, bu, empirik bir quruluş kimi meydana çıxmışdır. İnsan hüquqlarının anlayışına dair müxtəlif nəzəriyyələrin qarşıdurması, universalist və kontekstualist fikirlərin ziddiyyətləri, azadlıq əvəzinə yaxşılıq ideyasının aktualaşdırılması (xüsusən sosial dövlətdə fərdin ləyaqəti haqqında yeni fikirlərin formalaşması ilə əlaqədar) və s. nəticəsində bu termin təcridən formalaşmağa başlamışdır. Yaxşı idarəetmə "norma" kimi çıxış edən belə bir idarəetmənin kollektiv xüsusiyyətlərini əks etdirir və ilk növbədə, hüququn aliliyi və insan hüquqlarının qorunması prinsipini əhatə edir.

Hüquq ədəbiyyatında və rəsmi olaraq BMT sistemində belə bir idarəetmə prinsipi müəyyən edilmişdir ki, "buna görə dövlət və özəl müəssisələr də daxil olmaqla, bütün şəxslər, qurumlar və strukturlar, açıq şəkildə qəbul edilmiş qanunlar əsasında eyni dərəcədə fəaliyyət göstərirlər və həmin qanunlar məhkəmələr tərəfindən də eyni qaydada tətbiq olunurlar". Bununla yanaşı, hüququn aliliyi, qanun qarşısında bərabərlik, qanun qarşısında məsuliyyət, qanunların qərəzsiz tətbiqi, hakimiyyətlərin bölünməsi, qərarların qəbulunda iştirak, qanuni müəyyənlik, özbaşmalılıqların aradan qaldırılması, prosedur və hüquqi şəffaflığın təmin edilməsi üçün tədbirlər tələb olunur.

* Bakı Dövlət Universitetinin Hüquq fakültəsinin "İnsan hüquqları və informasiya hüququ" UNESCO kafedrasının doktorantı

Dövlətin insan hüquqları sahəsində hüquq müdafiə fəaliyyətinə münasibətdə “hüququn aliliyi” prinsipinə əsasən, geniş və dar mənada hüquqların qorunması haqqında danışıq bilərik. İnsan hüquqlarının beynəlxalq sistemində, Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsindən başlayaraq, insan hüquqlarının dövlət müdafiəsi "qorunma" termini ilə ifadə olunur. Bəzən bu ifadənin yeinə "mühafizə" terminindən də istifadə olunur. Elmi ədəbiyyatlarda hüquq subyektlərinə münasibətdə - "qorunma", hüquq obyektlərinə münasibətdə isə "mühafizə" terminindən daha çox istifadə olunur. Pozulmuş hüquqların dar mənada qorunması (bərpa) dedikdə “müdafiə” terminindən istifadə olunur [1]. Belə ki, məsələn, 9 dekabr 1998-ci il tarixli “İnsanların, qrupların və qurumların ümumdünya tanınmış insan hüquqlarını və əsas azadlıqlarını təşviq etmək və qorumaq üçün cəmiyyətin hüquqları və vəzifələri haqqında” Bəyannamənin mətnindən görünür ki, “müdafiəçi” ifadəsi insan hüquqları müdafiəçilərinə (vəkillər daxil olmaqla) - vətəndaş cəmiyyətinin nümayəndələrinə münasibətdə istifadə olunur [2]. Dar mənada insan hüquqlarının qorunması səlahiyyətli qurumlar tərəfindən pozulmuş hüququn (qanuni maraq) faktiki bərpa və ya pozulma təhlükəsini neytrallaşdırmaq üçün müdafiə metodlarının tətbiqi sahəsində qanuni fəaliyyətidir.

Fikrimizcə, “yaxşı idarəetmə” insan hüquqlarının müdafiəsinin geniş mənada (sistemik) - “bütün insan hüquqlarına hörmət, inkişafa yardım və qorunma” anlayışını stimullaşdırır. Bu konsepsiya çərçivəsində dövlət yalnız vətəndaşların hüquqlarına diqqətli yanaşmaqla məhdudlaşmamalıdır, yəni hüquqi məsuliyyətin təmin olunduğu qanunla qadağan edilmiş hərəkətlərdən çəkinməməlidir (neqativ yanaşma). Əksinə, insan hüquqları sahəsinin həyata keçirilməsinə və genişlənməsinə və pozuntuların qarşısının alınmasına nail olmaq üçün konkret (qanunverici və hüquq tətbiqi) tədbirlər həyata keçirməklə fəal şəkildə iştirak etməlidir (pozitiv yanaşma). İdeal olaraq, bu prosesin dəyişkən tərəfi, özünü realizə və məsuliyyət sahəsi kimi insanın pozitiv azadlığı sahəsinin genişlənməsidir.

İnsan hüquqlarının qorunmasına geniş bir yanaşma kontekstində dövlətin milli insan hüquqları fəaliyyətini (funksiyalarını) beynəlxalq insan hüquqları standartlarının həyata keçirilməsinə, təsdiqlənməsinə və daha da inkişaf etdirilməsinə, onların həyata keçirilməsinin monitorinqinə (profilaktik müdafiə tədbirləri daxil olmaqla) hüquqi dəstək kimi də qiymətləndirmək olar.

Faktiki olaraq, dövlət tərəfindən hüquq müdafiə funksiyasının yerinə yetirilməsi realizənin hüquqi formasıdır, hansı ki, insan hüquqlarının və əsas azadlıqlarının təməl mahiyyəti, insan hüquq və azadlıqlarının dövlət-hüquq institutunun dinamik modeli barədə rəhbər ideyanın həyata keçirilməsinin hüquqi formasına çevrilir.

İnsan hüquqlarının "yaxşı idarəetmənin" amili kimi qorunması baxımından başqa bir problem ortaya çıxır: insan hüquqları standartlarının iki sistemin (beynəlxalq və milli hüquq) qarşılıqlı əlaqəsi kontekstində tətbiqi problemi, yəni, ümumbəşəri normaların milli (dövlətdaxili) formada həyata keçirilməsi prob-

lemi. Elmi ədəbiyyatda bu problemin iki alternativ həlli variantı irəli sürülür: neokonservativ və neoliberal. Neoliberalistlər (D.Held, M.Nassbom, D.Bohman, P.Hayden, J.Cohan və başqaları) insan hüquqlarının müdafiəsi üçün əsasən "sərt gücə" güvənərək, zorla "demokratiyanı yarmaq" fikrini irəli sürürlər. "Söhbət etikası" nəzəriyyəçiləri tərəfindən təklif olunan Neokonservativ yanaşma (K.O.Apel, D.Habermas və başqaları) problemin köklü səbəblərini "yumşaq güc", yəni diplomatiya və əməkdaşlıq yolu ilə həll etməyi, insan hüquqlarının beynəlxalq standartlarını dövlətdaxili qanunvericilikdə genişləndirməyi təklif edirlər.

İnsan hüquqlarının qorunması haqqında danışıarkən başqa bir vacib məqamı da qeyd etmək lazımdır. Empirik səviyyədə (ictimai münasibətlərdə) dövlət, ilk növbədə, müəyyən yollarla, dövlət orqanları sisteminin fəaliyyət prinsipləri, ayrı-ayrı hissələrinin qarşılıqlı əlaqəsi ilə ifadə olunan mexanizmi şəklində özünü göstərir.

Məhz bu səviyyədə "yaxşı idarəetmə" üçün ən vacib olan prinsip - fəaliyyət strukturunun qarşıya qoyulmuş məqsədlərə uyğunluğu, strukturun insan hüquqları funksiyalarına tabe olmaq qabiliyyəti özünü göstərir. Bu, dövlət idarəçiliyini strateji düşünməli və demokratik hərəkət etməli olan "post-bürokratik" (qəbuledici, şəxsin və cəmiyyətin maraqlarına və ehtiyaclarını qəbul edən) halına gətirmək problemini aktuallaşdırır. Nəticə etibarilə dövlət orqanlarının vəzifələrini yalnız müvafiq funksiyaların ən səmərəli və effektiv yerinə yetirilməsi ilə azaltmaq olmaz.

Dövlət hakimiyyəti orqanları, həm də, konstruktiv bir missiyanı yerinə yetirməyə borcludurlar - öz hərəkətləri ilə cəmiyyətin dəyər və normalarının müəyyənləşdirilməsinə, ənənəvi dəyərlərdən liberal dəyərlərə keçiddə töhfə vermək və milli və beynəlxalq konsensusun üst-üstə düşməsinə insan hüquqları əsasında təmin etməlidirlər.

Hesab edirik ki, azadlığın yeganə ölçüsü - hakimiyyət və azadlıq birləşməsidir. Bu ideala yalnız liberal tədbirləri və güclü hakimiyyəti birləşdirərək nail olmaq olar.

Məhz bu kontekstdə insan hüquqlarının ümumi sistemində yaxşı idarəetmə hüququnun yeri və rolunu, digər insan hüquqları ilə qarşılıqlı əlaqəsinin hansı səviyyədə olmasını, bu istiqamətdə mövcud hüquqi problemlər və onların həlli yollarının müəyyən edilməsi üçün ilk öncə, Avropa İttifaqı (Aİ) hüququnda insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin əsas prinsipləri və yaxşı idarəetmə ilə əlaqəsi məsələsinə aydınlıq gətirilməsini məqsəduyğun hesab edirik. Aİ dəyərlərinə hörmət hər bir üzv-dövlətin vəzifəsidir. Həmin dəyərlər - insan ləyaqəti; azadlıq; demokratiya; bərabərlik; hüquqi dövlət; insan hüquqlarıdır.

Aİ haqqında Müqavilənin 2-ci maddəsində göstərilmiş dəyərlərin hər hansı üzv-dövlət tərəfindən ciddi şəkildə pozmasına aşkar təhlükə olduğu halda belə dövlətə qarşı ayrıca hüquqların dayandırılması şəklində sanksiyalar tətbiq edilə bilər. Bu müddəə Aİ haqqında müqavilənin, bir qədər də dəqiq desək Konsolidasiya olunmuş Aİ haqqında Müqavilənin 7-ci maddəsində öz əksini tapmışdır [3].

Müasir dövrdə Aİ hüququnun ümumi prinsipləri öz praktik və nəzəri əhəmiyyətini qoruyub saxlamışdır. Həmin prinsiplər Aİ hüququnun bazasını təşkil edir. Dəyərlər kateqoriyasını daxil etməklə, Avropa qanunvericisi Aİ hüquq sistemi prinsiplərinin əhəmiyyətli dərəcədə aydınlıq gətirmişdir. Aİ hüququnun ümumi prinsipləri təsisedici müqavilələrin və İttifaqın ikinci dərəcəli qanunvericiliyinin müddələrinin düzgün şəkildə izah edilməsinə xidmət etməyə yönəlmişdir. Aİ Məhkəməsi bu prinsipləri öz təcrübəsi ilə təfsir və inkişaf etdirməklə qanunvericilikdəki boşluqları doldurmuşdur [4]. Ümumi prinsiplərin bir hissəsinin dəyərlər kateqoriyasına daşınması onları bütün qalan prinsiplərdən üstün tutmuş və bütün Avropa cəmiyyətinin mənəvi-əxlaqi əsası olmaqla onları keyfiyyətə yeni bir səviyyəyə qaldırmışdır.

Göründüyü kimi, Aİ hüququnun əsasında dayanan prinsiplər bütövlükdə ittifaqın yaranması və hazırkı fəaliyyətində daim əsas götürülmüşdür. Həmin prinsiplərə nəzər yetirdikdə onların insan hüquqları kateqoriyası ilə daha çox əlaqəli olmasını görməmək mümkün deyildir. İnsan və vətəndaş hüquqlarının müdafiəsi Aİ sisteminin yaranması və inkişafında daim prioritet istiqamət olmuşdur.

Avropa birliklərinin daha sonra isə Aİ-nin yaradılması, Avropa Birliyinin təsisedici müqavilələrində göstərilmiş sferalarda səlahiyyətlərin inteqrasiya institutlarına ötürülməsiylə müşayiət olunurdu. Avropa inteqrasiyasının dərinləşməsi ilə ötürülən səlahiyyətlərin dairəsi daha da genişləndirdi. Səlahiyyətlərin ötürülməsi inteqrasiya cəmiyyətinin fəaliyyətinin hüquqi mexanizminin yaradılmasının vacib şərtidir. Bu proses inteqrasiya prosesində lazımdır ki, inteqrasiya davamlı şəkildə inkişaf edə bilsin. Bu inteqrasiya institutlarının təsis müqavilələrində müəyyən edilmiş şəkildə fəaliyyəti effektiv hesab edilirdi. Onların funksiyalarının genişlənməsi nəticəsində Avropa Birliyi institutları ikinci hüququn aktları adlı qanunvericilik aktları qəbul etməyə başladı. Bu kontekstdə Avropa Birliyinin üzv-dövlətləri öz vətəndaşları üçün Aİ institutları tərəfindən onların hüquqlarının pozulmasından hüquqi müdafiəyə mexanizmlərini yaratmaq zərurəti ilə qarşılaşdılar.

Beləliklə, "Avropa qanunvericisi" üçün İttifaq institutları və onların vəzifəli şəxsləri tərəfindən sui-istifadələrlə mübarizənin üsullarının axtarışı ehtiyacı yarandı.

Qeyd etmək lazımdır ki, Aİ-nin üzv-dövlətlərində onların vətəndaşlarının hüquqlarının müdafiəsi həm milli səviyyədə, həm də beynəlxalq səviyyədə həyata keçirilir. Bununla belə, "Avropa qanunvericisi" inteqrasiyasının bütün mərhələlərində Aİ-nin ikinci hüququnun hüquq tətbiqi prosesində yaranan sui-istifadələrdən Aİ vətəndaşlarının hüquqlarının müdafiəsinin mexanizmini yaratmağa çalışırdı. Beləcə, 1969-cu ildə Avropa Birliyi Məhkəməsi insanın əsas hüquq və azadlıqlarına riayət etməni Avropa Birliyi hüququnun ümumi prinsiplərindən biri kimi tanıdı. Avropa Birliyi Məhkəməsi bu prinsipə riayət etməni Avropa Birliyi institutlarının vəzifəsi hesab etmişdi.

Beləliklə, insan hüquqlarının müdafiəsi prinsipinə zidd olan hüquqi akt (yəni, Avropa Birliyinin ikinci hüququnun aktı) Avropa Birliyi Məhkəməsi tərəfindən ləğv edilə bilər. Bu halda öz qərarlarının qəbulu prosesində Avropa Birliyinin Məhkəməsi yalnız Avropa Birliyinin hüquq normalarına yox, həm də beynəlxalq hüququn ümumtanınmış prinsip və normalarına, Avropa Birliyinin üzv-dövlətlərinin iştirak etdiyi insan hüquqları haqqında beynəlxalq müqavilələrə istinad edir.

Bundan başqa, beynəlxalq hüququn vahid subyekti kimi İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasına Aİ-nin qoşulması Aİ hakimiyyət orqanlarının, həmçinin onun məhkəmə orqanlarının hərəkət və hərəkətsizliyindən İnsan hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinə şikayət etməyə imkan verir. 1989-cu ildə Avropa Parlamenti tərəfindən İnsan və vətəndaşın əsas hüquq və azadlıqları haqqında Bəyannamənin mətni qəbul edilmişdi. Aİ-nin hüquqi əsaslarının əhəmiyyətli islahatını həyata keçirmiş 1997-ci ilin Amsterdam Müqaviləsi İttifaqda insan hüquqlarının mühafizə sisteminin formalaşmasında növbəti əhəmiyyətli mərhələ oldu. Bu Müqavilə İttifaqın üzv-dövlətlərinin hüquq-mühafizə sistemlərinin tədricən konvergensiyası zərurətini tanıdı. Amsterdam müqaviləsinin əsas məqsədlərindən biri Aİ vətəndaşları üçün mövcud şəraitdə (şərtlərdə) İttifaqın istənilən üzv-dövlətində məhkəməyə müraciət etmək imkanının yaradılmasından ibarət idi, başqa sözlə desək, Aİ vətəndaşı istənilən başqa bir Aİ üzv-dövlətində vətəndaşı olduğu dövlətdə olduğu kimi məhkəməyə müraciət etmək imkanı əldə edirdi.

7 dekabr 2000-ci ildə Əsas hüquqlar haqqında Aİ Xartiyasının qəbul edilməsi insan hüquq və azadlıqlarının effektiv və hərtərəfli mühafizə sisteminin yaradılmasında ən əhəmiyyətli addım oldu.

Beləliklə, beynəlxalq hüququn tələblərinə uyğun olan insan hüquqlarının bütöv mühafizə sisteminin yaradılması Aİ-nin böyük sosial nailiyyətidir. Bundan başqa, Aİ vətəndaşlıq institutu mövcud olan inteqrasiya cəmiyyətidir. Buna görə, məhz fərd (Aİ vətəndaşı) bu inteqrasiya cəmiyyətində yaranmış sosial-iqtisadi və siyasi modelin bünövrəsini yaradır. Aİ-də insan hüquqlarının müdafiə sistemi əsasında beynəlxalq müqavilələrdə təsbit edilən və Avropa inteqrasiyasının əsaslandığı demokratik prinsiplər dayanır. Belə müqavilələrə təsisəddici aktlar adlanan növbəti müqavilələr aiddir: Aİ haqqında Müqavilə; Aİ-nin fəaliyyəti haqqında Müqavilə.

Aİ-nin hüququnda demokratik prinsiplər Aİ-nin hüquq sisteminin əsasını yaradır. Bu sistemin mərkəzində Aİ-nin səviyyəsində əsas insan hüquq və azadlıqlarına riayət etmə və müdafiəsi prinsipi durur. Konsolidasiya olunmuş Aİ haqqında Müqavilənin 6.1-ci maddəsinə əsasən "İttifaq, müqavilələr kimi eyni hüquqi qüvvəyə malik Əsas hüquqlar haqqında Aİ Xartiyasında təsbit edilmiş hüquq, azadlıq və prinsipləri tanıyır [5].

Bildiyimiz kimi, Aİ inteqrasiya birliyidir. Beləcə, sosial zəmanətlər və İttifaq səviyyəsində yaradılmış insan hüquqlarının müdafiəsi sistemi ilə yanaşı bu sfera üzv-dövlətlərin milli qanunvericiliyiylə nizama salınır. Belə "ikilik" nəti-

cəsində konkret işlərin müzakirəsi vaxtı tez-tez Avropa və milli hüququn nisbəti haqqında məsələ meydana çıxır. Belə ki, məsələn, həyat sığortası məsələləri həm milli qanunvericiliklə, həm də, İttifaq qanunvericiliyi ilə tənzimlənir. 2002-ci ildə həyat sığortaları məsələləri üzrə Avropa Parlamenti və Nazirlər Şurasının t2002/83/Aİ Nəli Direktivi qəbul edilmişdi.

Göstərilən direktiv əvvəllər mövcud olmuş üç direktivin əvəzinə qəbul edilmişdi. Adıçəkilən Direktivdə İttifaqın hüququnda sığorta təşkilatının təyini verilir və qeyd edilir ki, üzv-dövlətlərdən birinin milli səlahiyyətli orqanından xüsusi lisenziya alan təşkilat sığorta təşkilatı adlanır [6].

"Başqa sığorta hadisələri" kimi adlandırılan sahələrdə, Aİ-nin ikinci hüququnun bir neçə aktı qüvvədədir, məsələn: 73/2391, 88/357/, 92/49/, 84/641 №-li direktivlər və s. Bu Direktiv müəssisənin azadlığına məhdudiyətləri aradan qaldırmaqla bütün İttifaq ərazisində törəmə firmalar, filialları və nümayəndəliklər yaratmağa imkan verir. Direktiv sığortanın on yeddi növünü müəyyən edir və sığorta hadisələri üzrə kompensasiyanın qaydalarını müəyyən edir. Beləliklə, Aİ-də sığorta hadisələrinin kompensasiyası İttifaqın ikinci hüququ aktlarına əsasən həyata keçirilir. Aİ hüququnda həmçinin İttifaq vətəndaşlarının maliyyə riskləri nizama salınmışdır. Bu məqsədlə Avropa Parlamenti və Şurasının 24 noyabr 2010-cu il tarixli 1094/2010 sayılı Reqlamenti ilə bank nəzarəti üzrə Avropa orqanı yaradılmışdır.

Beləliklə, təsisedici müqavilələrdən başqa, Aİ-də insan hüquqları 2000-ci il Əsas hüquqlar haqqında Aİ Xartiyası və İttifaqın ikinci hüququnun aktları ilə tənzim edilir. Ancaq ayrıca vurğulamaq lazımdır ki, təsisedici müqavilələr (Aİ Müqavilə və Aİ-nin fəaliyyəti haqqında Müqavilə) və 2000-ci il Xartiyası insan hüquqları sahəsində Aİ-nin əsas hüquq mənbələridir, çünki, məhz bu mənbələr Avropa inteqrasiya prosesinin beynəlxalq hüquqi təbiəti ilə bilavasitə bağlıdır.

Xartiyanın spesifik xüsusiyyətlərindən biri odur ki, bu sənəd İttifaq vətəndaşlarını onun institutları tərəfindən məruz qaldıqları və qala biləcəyi özbaşınalıqdan müdafiə edir. Müvafiq olaraq, Aİ vətəndaşlarının yaxşı idarəetmə hüququnun təminatı bütövlükdə İttifaqda insan hüquqlarının müdafiəsinin bütün sisteminin əsasını təşkil edir. Xartiyada təsbit edilən hüquqların və azadlıqların təsnifatının əsasında subyektiv hüquqi (məsələn, mülki, siyasi, iqtisadi hüquqlar və s.) bölgü yox, insan ləyaqəti; azadlıq; bərabərlik; həmrəylik kimi dəyərlər dayanır [7]. Xartiyanın fəsilləri də müvafiq qaydada adlandırılır və sənədin mətnindəki hüquq və azadlıqlar da bu şəkildə özünə yer tapır. Hüquqların təsnifatının hamı tərəfindən qəbul edilmiş üç pilləli (mülki, siyasi, sosial-iqtisadi) bölgüsündən uzaqlaşma hüquqların bütün qruplarının eyni əhəmiyyətliliyini vurğulamağa yönəlmişdir. Bundan başqa, Aİ hüququ hətta əsas hüquqların daha geniş müdafiəsini verə bilər, nəinki Konvensiya (mad. 52). Qeyd edilən maddənin 3-cü hissəsinə əsasən, Xartiyada təsbit edilən hüquqlar İnsan hüquqları və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasıyla zəmanət verilmiş hüquqlara uyğundur və bu hüquqların həddləri ilə məhdudlaşır [8].

Bu müddəa İttifaq hüququ tərəfindən daha geniş müdafiənin verilməsi üçün maneə kimi çıxış etmir. Ancaq Xartiyanın müddəaları heç bir halda İttifaqın səlahiyyətini genişləndirmir. Qeyd edilənlərlə yanaşı, Əsas hüquqlar haqqında Aİ Xartiyası ünvanlandığı şəxslərin dairəsinin də genişliyi bu sənədin növbəti spesifik xüsusiyyətidir. Belə ki, Xartiyada Aİ hüququnun təsiri ərazisində olan əcnəbilərə ünvanlanmış müəyyən müddəalar vardır: məsələn, əmək fəaliyyətiylə məşğul olmaq hüququnu əldə etmiş üçüncü ölkələrin vətəndaşları (mad. 15); Sığınacaq hüququ (mad. 18).

Xartiyanın 19-cu maddəsinə əsasən üçüncü ölkələrin vətəndaşları onları ölüm cəzasına məruz qoyacaq ölkələrə göndərilə bilməzlər. Vurğulamaq lazımdır ki, Aİ üzv-dövlətlərinə münasibətdə Aİ Məhkəməsinin məhkəmə təcrübəsinin təhlili belə bir fikir irəli sürməyə əsas verir ki, Aİ hüququnun normaları üzv-dövlətlərin milli hüququnun və İttifaqın hüququnun arasında toqquşmanın yaranması vaxtı tətbiq edilir. Ümumiyyətlə, son zamanlar belə kolliziyalar kifayət qədər çox rast gəlinir [9].

Qeyd etmək lazımdır, Aİ-də insan hüquqlarının nizama salmasının məhz bu xüsusiyyəti əhəmiyyətli çətinliklərə gətirib çıxarır. Bütün bu məsələlər beynəlxalq hüququn vahid subyekti kimi Aİ-nin İnsan hüquqlarının müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasına qoşulması ilə əlaqədar meydana çıxmışdır, çünki Aİ haqqında Müqavilənin 6-cı maddəsində İttifaqın səlahiyyətinin genişlənməsinə qadağa nəzərdə tutulmuşdur.

Beləliklə, Əsas hüquqlar haqqında Aİ Xartiyası İttifaqın səlahiyyətinin və məsələlərin dairəsinin genişlənməsinə səbəb olmur. Müvafiq məsələlər İttifaqın təsisədiçi müqavilələrində üzv-dövlətlər tərəfindən müəyyən edilmişdir. Qeyd edildiyi kimi, beynəlxalq hüququn vahid subyekti kimi İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasına Aİ-nin qoşulması Aİ hakimiyyət orqanlarının, həmçinin onun məhkəmə orqanlarının hərəkət və hərəkətsizliyindən İnsan hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinə şikayət etməyə imkan verir. Bu isə öz növbəsində, insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi üzrə vahid Avropa mühafizə sisteminin yaradılması yolunda əhəmiyyətli addımdır. Ancaq bu yolda bir sıra çətinliklə aradan qaldırıla bilən maneələr də mövcuddur. Məsələn, Aİ-nin Konvensiyada iştirakı Avropada insan hüquq və azadlıqlarının bütün mühafizə sisteminin əhəmiyyətli yenidən qurulmasını tələb edir. Belə olduqla, İnsan hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi Aİ-nin hüquq normalarını təfsir edən instansiyaya çevrilir.

Beləliklə, varandığı vaxtdan iqtisadi məsələlərin həlli Aİ-nin fəaliyyətində əsas istiqamət olsa da, insan hüquqlarının müdafiəsi problemi də prioritet istiqamətlərdən biri kimi tanınmışdır.

Əvvəlcə fərdi hüquqlar və azadlıqlar ilk regional təşkilatlardan olan 1949-cu ildə insan hüquqları və demokratiya və bu sferada milli qanunvericiliyin harmonizasiyası sahəsində proseslərin inteqrasiyası üçün hökumətlərarası və parlament əməkdaşlığının Avropa təşkilatı kimi on qitə dövləti tərəfindən yaradılmış Avropanın Şurasının diqqət mərkəzində idi.

Son illər Aİ insan hüquqlarının müdafiəsi sferasında fəaliyyətə böyük diqqət ayırır, bu məsələ İttifaqın son təsis aktlarında da öz təsbitini tapmışdır. Belə ki, Aİ haqqında müqavilədə (md. 2, 3.5, 6.2, 21), Lissabon müqaviləsində (1a, 2.5, 6, 10 a) müvafiq məsələlərə geniş yer ayrılmışdır.

Belə tarixi, iqtisadi və hüquqi fonda tədricən Aİ vətəndaşlarının hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi sistemi formalaşır. Aİ, ümumi şəkildə hüquqa əsaslanan demokratik cəmiyyətdir və buna uyğun olaraq insan hüquqlarına riayət etmə İttifaqa üzv olan dövlətlərə qarşı irəli sürülən əsas tələblərdən biridir.

Beləliklə, Aİ üçün insan hüquqlarının müdafiəsi konsepsiyası ittifaq çərçivəsində integrasiyanın dərinləşməsi ilə paralel olaraq tədricən formalaşmışdır. Uzun müddət İttifaqın institutları təşkilatın daxilində olan proseslərə insan hüquqlarının müdafiəsinə dair standartlarının tətbiq edilə bilməsini inkar edirdi. Beləcə, İttifaqın əksər üzv-dövlətlərinin vətəndaşları ildən ilə güclənən dövlət-üstü təşkilatın hüquq müdafiə mexanizmindən kənar idi. İttifaqın institutları üzv-dövlətlər üçün məcburi xarakterli qərarlar verir, bu isə bəzi hallarda həmin dövlətlərin Avropa Şurası qarşısında götürdükləri öhdəliklərə, konkret olaraq İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasının müddəalarına ziddiyyət təşkil edirdi. Belə olan halda dövlətlər İttifaqın hüququnun milli hüquq üzərində üstünlüyünü inkar edən qərarlar qəbul etməyə başlayırdı.

İstinadlar:

1. Rule-of-law Tools for Post-conflict States: Mapping the Justice Sector. United Nations. Office of the High Commissioner for Human Rights. New York: United Nations Publications, 2006, p. 1-4.
2. Brownlie Ian, Guy S Goodwin-Gill. Brownlie's Documents on Human Rights. Oxford: Oxford University Press, 2010, p. 237.
3. Foster Nigel. Blackstone's EU Treaties and Legislation 2015-2016. Oxford: Oxford University Press, 2016, p. 4.
4. Margot Horspool & Matthew Humphreys. European Union Law, 5th edition, Oxford: Oxford University Press, 2010.
5. Klamert Marcus, Manuel Kellerbauer, Jonathan Tomkin. Commentary on the EU Treaties and the Charter of Fundamental Rights. Oxford: Oxford University Press, 2019, p. 79.
6. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32002L0083&from=EN>
7. Peers Steve, Dr. Angela Ward. The European Union Charter of Fundamental Rights. Oregon: Hart Publishing, 2004, p. 35-38.
8. Callewaert Johan. The accession of the European Union to the European Convention on Human Rights. Council of Europe, 2014, p. 37.
9. Мещерякова О.М. Финансовая политика Европейского Союза и Федеральный Конституционный Суд ФРГ // Юридический мир. 2012, № 10, с. 52-54.

ПРОБЛЕМА ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ МЕЖДУ ЗАЩИТОЙ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА И ПРАВОМ НА ХОРОШЕЕ УПРАВЛЕНИЕ

Ляман Аббаслы*

Резюме

В статье широко анализируется проблема взаимодействия защиты прав человека и права на надлежащее управление на основе разнообразия мнений, существующих в юридической литературе и международной практике. Основное внимание уделено ряду международных документов в этом направлении. Однако основной анализ проводится по документам, принятым в рамках Евросоюза. Отмечается, что концепция защиты прав человека для Евросоюза формировалась постепенно, параллельно с углублением интеграции внутри Союза. Долгое время институты Союза отрицали возможность применения стандартов защиты прав человека к процессам внутри Организации. Таким образом, граждане большинства государств-членов Союза оказались вне правового механизма наднациональной Организации, которая крепла год от года. Институты Союза принимали обязательные для государств-членов решения, которые в ряде случаев противоречили обязательствам этих государств перед Советом Европы, а именно положениям Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод. При этом штаты стали принимать решения, отрицающие верховенство права Союза над национальным законодательством. В последние годы Европейский Союз уделяет большое внимание деятельности в области защиты прав человека, что также нашло отражение в последних учредительных актах Союза.

Ключевые слова: защита прав человека, хорошее управление, Суд Европейского Союза, стандарты прав человека, демократические институты, верховенство права.

PROBLEM OF INTERACTION BETWEEN THE PROTECTION OF HUMAN RIGHTS AND THE RIGHT TO GOOD GOVERNANCE

Laman Abbasli**

Abstract

In the article the problem of interaction between the protection of human rights and the right to good governance is widely analyzed on the basis of the diversity of opinions existing in the legal literature and international practice. Main attention is given to a number of international documents in this direction. However, the main analysis is carried out according to the documents adopted within the framework of the European Union. It is noted that the concept of human rights protection for the European Union was formed gradually, in parallel with the deepening of integration within the Union. For a long time, the institutions of the Union denied that the standards for the protection of human rights could be applied to the processes within the Organization. Thus, the citizens of the majority of the Member States of the Union were outside the legal mechanism of the supranational Organization, which grew stronger from year to year. The institutions of the Union adopted decisions binding on the Member States, which in a number of cases contradicted the obligations of these States to the Council of Europe, namely the provisions of the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. In this case, the States began to take decisions denying the supremacy of Union law over national law. In recent years, the European Union has paid great attention to activities in the field of human rights protection, which is also reflected in the latest constituent acts of the Union.

Keywords: protection of human rights, good governance, Court of Justice of the European Union, human rights standards, democratic institutions, rule of law.

* Докторант Бакинского государственного университета

** Ph.D Candidate, Baku State University

HÜQUQ VƏ SIYASƏT MÜSTƏVİSİNDƏ

TÜRKİYƏ KİV-İ VƏ BEYNƏLXALQ MEDIA İKİNCİ QARABAĞ MÜHARİBƏSİ HAQQINDA

Pərvanə İbrahimova*

Xülasə

Məqalədə Ermənistanın Azərbaycana qarşı əsassız ərazi iddiaları, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin tənzimlənməsi istiqamətində beynəlxalq təşkilatların fəaliyyəti, İkinci Qarabağ müharibəsi və aparıcı dünya mediasının fəaliyyəti təhlil edilir. Göstərilir ki, Dağlıq Qarabağın Ermənistan tərəfindən işğalı bütün dünyanın bildiyi həqiqət olsa da, münaqişəyə ikili yanaşma onun həllinin 30 il müddətində nizama salınmaması ilə nəticələndi. ATƏT-in Minsk Qrupu çərçivəsində həllini tapmayan Dağlıq Qarabağ konfliktinin 2020-ci il 27 sentyabr tarixində növbəti mərhələsinə qədəm qoymasından, qeyd edilən tarixdə Ermənistan silahlı qüvvələrinin hücumunun tərəflər arasında irimiqyaslı hərbi əməliyyatların başlaması ilə nəticələnməsindən, 44 günlük Vətən Müharibəsində Azərbaycanın təkə hərbi sahədə deyil, diplomatik arenada və informasiya müharibəsində də birmənalı qələbə qazanmasından bəhs edilir. Həmçinin İkinci Qarabağ müharibəsi dövründə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin dünyanın nəhəng media korporasiyalarına müsahibələri, Qərb mətbuatı və Rusiya kütləvi informasiya vasitələrinin əsasən birtərəfli mövqe nümayiş etdirmələri, müharibə ilə bağlı məlumatlarında jurnalistikanın prinsip və funksiyalarına əməl etməmələri təhlil edilir. Məqalədə habelə müharibə başlayan gündən obyektiv və həqiqətə söykənən mövqeyi ilə ölkəmizə tam və birmənalı informasiya dəstəyi verən Türkiyə mətbuatının, "Al-Jazeera" beynəlxalq telekompaniyasının ərəb xidmətinin məlumatları da nəzərdən keçirilir.

Açar sözlər: *Qarabağ, münaqişə, müharibə, beynəlxalq media, informasiya, fakt, müsahibə*

1991-ci ilin oktyabrında Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə edəndə artıq çoxdan Ermənistan Respublikasının ərazi iddiaları səbəbindən münaqişəyə cəlb edilmişdi. 1980-ci illərinin sonlarında Ermənistan beynəlxalq hüquq normaları və BMT nizamnaməsinin prinsiplərini kobudcasına pozaraq Azərbaycana qarşı əsassız ərazi iddiaları irəli sürmüş və elan olunmamış müharibəyə başlamışdı. Əslində, Azərbaycan ərazilərinin işğalı və erməni təcavüzkarlığı bir neçə il ərzində ortaya çıxan hadisə deyil, uzun illər riyakarcasına planlaşdırılan, sistemli və ardıcıl şəkildə həyata keçirilən siyasətin davamı idi. Ermənistanın ərazi iddialarına haqq qazandıran məlum havadarların saxta məlumatları əsasında «yalançı tarix» formalaşdıraraq Qafqazın bir çox ərazilərinin, o cümlədən də Dağlıq Qarabağın ermənilərə məxsus olması barədə uydurmaların aşkarlanmasında, tarixi və siyasi faktların üzə çıxarılmasında mətbuatın rolu, xidmətləri əvəzsizdir. Münaqişəyə münasibətdə mövcud olan mövqe fərqi daha çox Rusiya və Qərb mətbuatında özünü göstərmişdir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, Rusiya və Qərb mətbuatının bu sahədə müsbət və ya mənfi roluna baxmayaraq, Azərbaycan mətbuatında məsələyə gerçək, biryönlü və əsaslandırılmış müna-

* siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, Bakı Dövlət Universitetinin dosenti

sibət mühüm yer tutmuşdur. Problemlə bağlı ilkin mənbə rolunu oynayan qəzet səhifələrində gedən məlumatlar onun əsas mahiyyətini, inkişaf dinamikasını, münaqişədə olan tərəflərin və dünya dövlətlərinin məqsədlərini və onların reallaşdırılması yollarını dərinlən izləməyə, geosiyasi oyunçuları müəyyənləşdirməyə, münaqişə haqqında həqiqətlərin dünya ictimaiyyətinə çatdırılması və ölkəmizin ədalətli mövqeyinin müdafiə edilməsinə imkan verir.

1988-1993-ci illərdə Ermənistanın hərbi təcavüzü nəticəsində Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ ərazisi və onun ətrafındakı 7 inzibati rayon işğal edilmişdi. Dağlıq Qarabağın 4,4 min kv.km ərazisi: Şuşa, Xankəndi, Xocalı, Əsgəran, Xocavənd, Ağdərə, Hadrut rayonlarının, 1992-ci il mayın 18-də 1875 kv.km ərazisi olan Laçın rayonunun işğalı ilə Dağlıq Qarabağ faktiki olaraq Ermənistanla ilhaq edilmişdi. Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal olunmuş Laçın, Kəlbəcər, Ağdam, Cəbrayıl, Füzuli, Qubadlı və Zəngilan rayonlarının itirilməsi nəticəsində Azərbaycan-İran sərhədinin 161 km-lik hissəsinin də Ermənistanın əlinə keçməsi ilə Azərbaycan ərazisinin 20 faizi itirildi, respublikadakı qaçqınların və məcburi köçkünlərin sayı 1 mln. nəfəri keçdi [8, s.841-843]. Ermənistandan və Dağlıq Qarabağdan azərbaycanlı əhəlinin deportasiyası və soyqırımını nəticəsində sosial-siyasi vəziyyət ciddi şəkildə pozulmuşdu. Münaqişənin ağır nəticələr verəcəyi təhlükəsi beynəlxalq ictimaiyyəti də narahat edirdi. Buna görə də Azərbaycan, ilk növbədə, beynəlxalq təşkilatlara müraciət etdi və İslam Konfransı Təşkilatı (İKT), Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı (ATƏT) [12, s.86], Birləşmiş Millətlər Təşkilatı (BMT) [12, s.11] və Avropa Şurasına (AŞ) [5] üzv qəbul edildi. Azərbaycanda cəmiyyət və mətbuat da bu təşkilatlara böyük ümid bəsləyir, problemin həlli istiqamətində onların fəaliyyətini yüksək qiymətləndirirdi.

İslam Konfransı Təşkilatı münaqişənin ilk vaxtlarında və elə sonrakı bütün mərhələlərdə dövlət və hökumət başçıları səviyyəsində keçirilən zirvə toplantılarında ölkəmizlə bağlı aydın və ədalətli mövqə sərgiləyərək Ermənistanı təcavüzkar dövlət kimi tanıyan qətnamələrin müəllifi kimi tarixə düşmüşdür.

BMT Təhlükəsizlik Şurası Azərbaycanın ərazi bütövlüyü və sərhədlərin toxunulmazlığı, torpaqların qeyd-şərtsiz azad edilməsi, Dağlıq Qarabağ və digər ərazilərin işğal faktını təsdiq edən 822, 853, 874, 884 sayılı qətnamə qəbul etmiş, qurumun Təhlükəsizlik Şurasının sədri və Baş katibi müxtəlif illərdə Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü və suverenliyini təsdiqləyən bir sıra bəyanatlar yamışlar.

Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı ilə əlaqələr, münaqişənin həlli məqsədilə yaradılmış Minsk qrupunun fəaliyyəti daim mətbuat tərəfindən təhlil edilmişdir. 1994-cü il dekabrında ATƏM-in Budapeştdə keçirilən Zirvə toplantısında beynəlxalq sülhməramlı qüvvələrin yaradılması və münaqişə bölgəsinə göndərilməsinin qərara alınması, ondan iki il sonra ATƏT-in Lissabonda keçirilən Zirvə toplantısında münaqişənin nizama salınması istiqamətində Prezident Heydər Əliyevin gərgin əməyi və diplomatik fəaliyyəti sayəsində qəbul edilmiş sənədin təşkilata üzv olan 53 dövlət tərəfindən müdafiə olunması münaqişənin tezliklə həllinə müəyyən ümidlər yaratmış, beynəlxalq reaksiyalara sə-

bəb olmuşdu [10, s.122]. Minsk qrupu həmsədrlərinin Dağlıq Qarabağın statusu da daxil olmaqla, bütün məsələlərə eyni vaxtda razılıq verilməsini nəzərdə tutan “paket” və münaqişənin mərhələlərlə nizama salınmasını nəzərdə tutan “mərhələli” (bu variantların hər ikisinə Azərbaycan tərəfi müsbət rəy vermişdi) həll variantlarından sonra ATƏT-in prinsiplərinə uyğun olmayan və sülh prosesinə zərər verən “ümumi dövlət” təklifinin irəli sürülməsi Budapeşt və Lissabon Zirvə toplantılarında qəbul edilən sənədləri şübhə altına almış, danışıqlar prosesində durğunluq yaranmış və quruma münasibət mənfəyə doğru dəyişmişdi [10, s.123]. Sənəd Azərbaycanın maraqlarına xidmət etmədiyindən və ölkəmizin əleyhinə yönəldiyindən Prezident Heydər Əliyev kəskin etiraz edərək bunun mümkün olmayacağını bildirmişdi. Münaqişənin nizamlanması istiqamətində yaranmış durğunluğu aradan qaldırmaq məqsədilə 1999-cu ildən etibarən Azərbaycan və Ermənistan prezidentlərinin birbaşa dialoqu başlamış, təkbətək və digər ölkələrin dövlət və hökumət başçıları, beynəlxalq təşkilatların nümayəndələrinin iştirakı ilə çoxsaylı görüşlər keçirilmiş, lakin konkret nəticə əldə edilməmişdir. Çünki bütün görüşlərdə beynəlxalq təşkilatların ikili mövqeyi normal təkliflər üzərində işləmək şanslarını azaltmışdır. 2007-ci ildə münaqişənin «mərhələli həll» variantı kimi başa düşülən «Madrid prinsipləri»nin [21, s.89] irəli sürülməsi ATƏT, onun Minsk qrupunun vasitəçiliyi ilə dialoq imkanlarının tükənmədiyini qənaətini formalaşdırsa da, irəli sürülən təkliflər reallaşmamış, sonrakı bütün danışıqlar nəticəsiz başa çatmışdır.

AŞ PA Ermənistandan hərbi qüvvələrini işğal etdiyi Azərbaycan ərazilərindən çıxarmasını tələb edən qətnamə qəbul etmiş, həmin qətnaməyə nəzarət üçün alt komitə yaratmışdır.

Birinci Qarabağ müharibəsindən ikinci Qarabağ müharibəsinədək olan müddətdə Azərbaycan bütün yüksək səviyyəli tədbirlərdə, dünyanın ən ali kürsülərində, beynəlxalq və regional təşkilatlarda, ikitərəfli və çoxtərəfli görüşlərdə ərazilərimizin işğalını fakt və sübutlarla təqdim etmişdir. Əslində, bu, bütün dünyanın bildiyi həqiqət idi, sadəcə münaqişəyə ikili yanaşma onun həllinin 30 il müddətində nizama salınmaması ilə nəticələndi.

ATƏT-in Minsk Qrupu çərçivəsində həllini tapmayan Dağlıq Qarabağ konfliktini 2020-ci il 27 sentyabr tarixində növbəti mərhələsinə qədəm qoydu. Qeyd edilən tarixdə Ermənistan silahlı qüvvələrinin hücumu tərəflər arasında irimiqyaslı hərbi əməliyyatların başlaması ilə nəticələndi, 44 günlük Vətən Müharibəsində Azərbaycan tək-cə hərbi sahədə deyil, diplomatik arenada və informasiya müharibəsində də birmənalı qələbə qazandı. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin dünyanın əsas informasiya resurslarına, nəhəng media korporasiyalarına müsahibələri, bəzən qərəzli, birtərəfli mövqə əks etdirən suallara təmkin, səbr nümayiş etdirərək tarixi fakt və dəlillərə söykənmiş cavabları ilə ölkəmizin haqq səsinə bir daha bütün dünyaya nümayiş etdirmiş oldu. Xüsusilə xalqa müraciətlərindəki informasiya maarifçiliyi, xarici jurnalistlərə verdiyi saysız-hesabsız müsahibələri tamamilə yeni informasiya siyasəti formalaşdırdı. Biz bunu Prezidentin ictimai fikrə ünvanlanan hər çıxışında, hər

müsahibəsində gördük [14]. Müharibə başlayan gündən etibarən aparıcı dünya mətbuatı, əsas informasiya resursları Dağlıq Qarabağla bağlı silsilə yazılara start verdi. Bütün formatlarda təqdim olunan materiallarda, təəssüf ki, qərəzli yanaşma obyektivliyi arxa plana keçirdi.

Qərb mətbuatı və Rusiya kütləvi informasiya vasitələri əsasən birtərəfli mövqe nümayiş etdirmiş, BBC müharibə ilə bağlı məlumatlarında jurnalistikanın prinsip və funksiyalarına əməl etməmiş, Dağlıq Qarabağı mübahisəli və ermənilərin çoxluq təşkil etdikləri anklav kimi təqdim edərək birtərəfli mövqe sərgiləmişdir. Aparıcı Ros Atkins təqdim etdiyi proqramda ABŞ, Rusiya və Fransanın təkidlərinə baxmayaraq, hər iki tərəfin “mübahisəli” ərazi olan Qarabağda münaqişəyə son qoymamalarından, məsələnin regional konfliktə keçəcəyi xəbərdarlığından danışmışdır [2].

İkinci Qarabağ müharibəsi dövründə Prezident İlham Əliyevin Almaniyanın ARD telekanalı və İngiltərənin BBC News telekanalına verdiyi müsahibələrdə də jurnalistin qərəzli yanaşması özünü göstərmişdir. ARD kanalının müxbiri Oliver Mayerin “Nəyə görə Qarabağ Azərbaycan üçün belə önəmlidir? Orada resurslar var, yoxsa bu, bir rəmzi məna daşıyır?” sualı müharibənin mahiyyətini təhrif etmək üçün istifadə olunan ritorika kimi qiymətləndirilə bilər. Suala Prezident İlham Əliyevin cavabı belə olmuşdur: “Elzas və Litarinje sizin üçün önəmlidir? Bavariya sizin üçün önəmlidir? Yaxud Reyn-Vestfaliya? Bu, bizim torpaqdır, beynəlxalq səviyyədə tanınan bizim ərazimizdir. Bu, resurslar məsələsi deyil. Əsas resurslar burada, Bakıdadır. Bu, ədalət məsələsidir, bu, milli qürr məsələsidir və bu, beynəlxalq hüquq məsələsidir. Beynəlxalq hüquq və bütün beynəlxalq ictimaiyyət Dağlıq Qarabağı Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi kimi tanıyır. Biz ədaləti bərpa edirik və biz BMT Təhlükəsizlik Şurasının 27 il ərzində kağız üzərində qalan qətnamələrini icra edirik” [16]. Kanal müxbiri sualları ilə öz “həqiqətlərini” sübut etməyə çalışsa da, Prezident İ.Əliyevin tutarlı və sərrast cavabları sualın mahiyyətinin itirilməsi və qərəzi açıq-aydın hiss etdirməsi ilə nəticələnmişdir. O.Mayer, Bakıda Türk əsgərləri gördüyünü, onlarla danışdığını bildirərək yenidən söhbətin məğzini istədiyi məcraya yönəltməyə çalışsa da, Prezidentin müharibənin Bakıda olmadığı, türk əsgərləri əvəzinə alman əsgərlərinin də ola bilmə mümkünlüyünü diqqətə çatdırması növbəti dəfə qərəzli sualın mahiyyətini heçə endirmiş olur [16].

Prezident İlham Əliyevin “BBC News”ə müsahibəsində jurnalist oxşar mövqe sərgiləyir. Qərəzli suallarına kifayət qədər bitkin və tutarlı cavablar qarşılığında jurnalist məsələni başqa səmtə yönəldərək Azərbaycanda azad medianın, insan haqlarının, demokratik münasibətlərin olmaması ilə bağlı sual ünvanlayır. Prezident İlham Əliyev müxbirdən qeyd etdiyi məsələlərlə bağlı dəlil və sübut istəyir, WikiLeaks platformasının qurucusu Julian Assanjin jurnalist fəaliyyətinə görə girov saxlanıldığını, indi isə həbsxanada olduğuna diqqət çəkir: “Siz bu işlərlə məşğul olduğunuz halda, sizin azad mətbuat haqqında danışmağa mənəvi haqqınız yoxdur” fikirləri BBC müxbirinin əhvalını pozur [19]. İstifadə etdiyi təhrifin işə yaramadığını gören müxbir “Gəlin mövzumuza qayıdaq”

deyərək əsl mətləbə qayıtmalı olur.

Prezident İlham Əliyevin “CNN International” televiziya kanalının “Connect the World” verilişinə [17] və “Fox News” televiziya kanalına müsahibəsində [15] də oxşar yanaşmaya rast gəlinir. Ümumiyyətlə, CNN informasiya kanalı müharibəyə geniş yer ayırmışdır. Kanal “Ermənistanla Azərbaycan arasında mübahisəli bölgəyə görə qarşıdurmalar başlayır”, “Ermənistan və Azərbaycan mübahisəli bir bölgə üstündə toqquşur. Bilməli olduğunuz şey budur” araşdırmalarında konfliktlə bağlı hər iki tərəfin mövqeyini ortaya qoymuş, ancaq Qarabağı mübahisəli ərazi kimi təqdim edərək “Artsax” adlandırmışdır [20].

Böyük Britaniyanın Reuters informasiya agentliyi münəqişənin təqdimatında radikal mövqeyi ilə fərqlənmişdir. Thomson Reuters-in xəbər və media şöbəsi olan Reuters, hər gün bir milyardan çox insana çatan dünyanın ən böyük beynəlxalq multimedia xəbər provayderidir. Agentlik xəbərlərində Dağlıq Qarabağı Azərbaycandan ayrı tərəf kimi təqdim etmiş, onun separatçılarının Azərbaycanla döyüşdüyünü vurğulamışdır. 2020-ci il 28 sentyabr tarixində “Qarabağ Azəri qüvvələri ilə döyüşlərdə öldürülən daha 28 əsgərinin olduğunu söyləyir”, 2 oktyabrda “Dağlıq Qarabağ Müdafiə Nazirliyi daha 54 hərbi itki haqqında xəbər verir”, 14 oktyabrda “Azərbaycan prezidenti Azərbaycanın Dağlıq Qarabağdakı hərbi əməliyyatları davam etdirdiyini söylədi”, “Ermənistanın baş naziri Paşinyan deyir ki, Azərbaycanın bütün Dağlıq Qarabağı işğal etmək fikri var” başlıqlı xəbərlər buna sübutdur [22].

Rusiyanın kütləvi informasiya vasitələrinin əksəriyyəti (Rusiya 24, Rusiya 1, Dojd, Rusiya Bu gün, RBK kanalları, WarGonzo layihəsi) münəqişə ilə bağlı qeyri-obyektiv mövqə nümayiş etdirmişdir. Rusiyanın ən böyük dövlət informasiya agentliyi TACC-ın Qarabağ konfliktinin işıqlandırılmasında Ermənistan haqqında yazıları dominantlıq təşkil etmişdir. Belə ki, 27 sentyabr-1 noyabr tarixlərində 40 açıqlama Ermənistandan, 28 açıqlama Azərbaycandan alınmış, 31 yazı isə ümumi xarakterli olmuşdur. 3-10 noyabr tarixlərində 32 xəbər Ermənistanın, 3 xəbər Azərbaycanın mövqeyi ilə bağlı olmuş, 8 xəbər isə ümumi xarakterli açıqlama olmuşdur [22]. Bu informasiyaların və Rusiyanın ORT, RTR telekanallarının birtərəfli mövqeləri, xüsusilə təhlili proqram aparıcılarının Azərbaycana qarşı qərəzli mövqeləri ictimai narahatlıq yaratmışdır.

Qərb və Rusiya mətbuatından fərqli olaraq Türkiyə mətbuatı müharibə başlayan gündən obyektiv və həqiqətə söykənən mövqeyi ilə ölkəmizə tam və birmənalı informasiya dəstəyi vermiş, Şuşanın işğaldan azad edilməsi xəbərini “Qarabağın ürəyinə azadlıq” [9] başlıqlı manşet xəbəri ilə tirajlayaraq sevincini Azərbaycan əsgəri və xalqı ilə birlikdə yaşamışdır. Anadolu Agentliyi, “Hürriyyət”, “Milliyet”, “Sabah”, “Takvim” və digər populyar qəzetlər, əsas televiziya kanalları 44 gün müddətində birmənalı olaraq münəqişə ilə bağlı, obyektiv mövqə nümayiş etdirmiş, hazırladıqları materiallarda ədalətli yanaşma sərgiləmişlər.

Anadolu Agentliyi müharibənin ilk saatlarında "Azərbaycan cəbhəsi" başlığı ilə xəbər verməyə başlamış, 6 kəndin işğaldan azad olunduğunu elan etmiş [18], 44 gün ərzində cəbhə xətti, ölkədə baş verənlər, son hadisələr, terror hadi-

sələri, Gəncə, Bərdə, Tərtər və digər ərazilərə edilən raket hücumundan sonra şəhərin durumu kimi məlumatlar əsas mövzularından olmuşdur.

Prezident İlham Əliyevin Türkiyənin “TRT Haber”, “Haber Türk”, “A Haber”, “CNN-Türk”, “Haber Global”, NTV televiziya kanallarına verdiyi müsahibələr xüsusi qeyd edilməlidir. Müsahibələrin Azərbaycan həqiqətlərinin beynəlxalq aləmə çatdırılmasında böyük əhəmiyyəti olmuşdur.

Bununla belə, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin köməkçisi, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Administrasiyasının xarici siyasət məsələləri şöbəsinin müdiri Hikmət Hacıyev, Azərbaycan Respublikasının parlament üzvləri, politoloqlar fərqli informasiya resurslarının təqdim etdiyi verilişlərə qoşularaq həqiqətlərin dünya ictimaiyyətinə çatdırılmasında böyük əmək sərf etmişlər.

Birmənalı olaraq Ermənistan silahlı birləşmələri tərəfindən işğal edilən ərazilərimizin rəşadətli Azərbaycan ordusu tərəfindən azad edilməsində, ölkəmizin haqq səsinin beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırılmasında Türkiyə mediasının böyük rolu olmuşdur. Müharibə başlayandan bitənə qədər Türkiyənin aparıcı kanalları həm də cəbhə bölgəsində olan müxbirlərinin təqdim etdiyi məlumatlar əsasında birbaşa xəbərlər vermiş, əsgərlərimizdən reportajlar hazırlamış, ermənilərin vandal, vəhşi simasını açmış, müxtəlif silah və sursatlardan istifadə edərək dinc əhalini qətlə yetirmələrini fakt, dəlil və sübutlarla bütün dünyaya təqdim etmişlər.

Türkiyə Cümhuriyyətinin Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan, xarici işlər və müdafiə nazirləri, sırası vətəndaşlar, media birmənalı olaraq Azərbaycanın yanında olmuş, çıxışları və açıqlamaları ilə gündəm yaradaraq Azərbaycana öz mənəvi dəstəyini nümayiş etdirmişlər.

Prezident İlham Əliyev “CNN-Türk” televiziya kanalına verdiyi müsahibədə Türkiyənin Azərbaycan üçün güclü müttəfiq, tərəfdaş və qardaş ölkə olduğunu bəyan edərək bütün bölgələrdə Türkiyə və Azərbaycan bayraqlarının bir yerdə dalğalandığını, bunun əsl qardaşlıq, həmrəylik rəmzi olduğunu söyləyərək Azərbaycanı Türkiyə, Türkiyəni də Azərbaycan qədər dəstəkləyən ikinci ölkənin olmadığına diqqət çəkmiş, bunun böyük sərvət olduğunu söyləmişdir [4].

“CNN-Türk”ün müxbiri Fulya Öztürk Qarabağda baş verən hadisələri, xüsusilə, Tərtər, Bərdə və Gəncənin bombalanma anını canlı yayınlarla Türkiyə auditoriyası ilə yanaşı, bütün dünyaya çatdırmış, hadisə yerində Azərbaycan kanalları və rusdilli media orqanlarından savayı, amerikalı, ingilis jurnalistlərinin olmamasını dünya mediasının Azərbaycana qarşı qərəzli münasibəti kimi dəyərləndirmişdir. Gəncənin bombalanması anını təqdim edən F.Öztürkün dağıntılar altından çıxarılan balaca bir uşağın cansız bədəninə toxunması ilə bağlı söylədikləri sivil vətəndaşa qarşı erməni vəhşiliyinin bariz sübutu olmuşdur.

Doğru və operativ xəbər vermək devizi ilə çalışan "Haber Global" Azərbaycanın haqq işinə tam dəstək vermişdir. Döyüş bölgəsindən uzaq olan ərazilərin hücumu məruz qalması, Gəncədə törədlmiş terror hadisələrində valideynlərini itirmiş Sevil və Hüseyndən alınan müsahibə ilə həmin gecənin dəhşətləri uşaqların dili və şahidliyi ilə geniş arenaya təqdim edilmişdir. “Haber Global”

Vətən Müharibəsinin ilk anından cəbhənin ən qaynar nöqtələrində peşəkar və fədakar heyətlə Azərbaycanın haqlı səsini dünyaya çatdırmağa çalışmış, dünya nəhəngləri Reuters, "Al-Jazeera" də daxil olmaqla bir çox nüfuzlu agentliklərlə əməkdaşlıq etmiş, onları bəzi hallarda görüntülərlə təmin etmişdir. Kanalı direktoru Məhəmməd Gülməmmədov yazır: "Türkiyədəki xəbər mərkəzimiz və texniki heyətimiz gecə-gündüz, 24 saat böyük əzmlə və peşəkarlıqla canlı yayım həyata keçirdilər, bununla yanaşı Türkiyə telekanallarına konsaltinq xidməti verdilər. Əlbəttə ki, Vətən Müharibəsi Türkiyə və Azərbaycanı daha da yaxınlaşdırdı, qardaşlığımızı hər səpgidə, hər sahədə bərkitdi. Cənab Ali Baş Komandanımız İlham Əliyevin siyasi iradəsi və ordumuzun tarixi qəhrəmanlığı 30 illik həsrətə və utanca son qoydu! Bu tarixi anlara şahidlik etmək həyatımızın ən unudulmaz hadisəsi kimi yaddaşlarımıza həkk oldu. Ancaq bilməliyik ki, informasiya müharibəsi bitməyib və heç vaxt da bitməyəcək. "Haber Global" olaraq biz də Türk dünyasının səsi olmağa davam edəcəyik!" [7].

Gənc və perspektivli kanal olaraq Azərbaycanın haqq işinə dəstək verən "Haber Global" müharibədən sonra da informasiya savaşında həmrəylik nümayiş etdirmiş, Türkiyənin, eləcə də dünyanın aparıcı informasiya resursları ilə səmərəli əməkdaşlıq əlaqələri quraraq erməni vəhşiliyini beynəlxalq ictimaiyyətin diqqətinə çatdırmaqla bir tarix yazmışdır. Bu tarix Azərbaycanla Türkiyə arasında dostluq və qardaşlıq əlaqələrinə, əsrlər boyu bir-birilərinə dəstək olmalarına, Ulu Öndər Heydər Əliyevin müdrikcəsinə dediyi "Bir millət, iki dövlət", Türkiyə dövlətinin qurucusu Mustafa Kamal Atatürkün "Azərbaycanın sevinci bizim sevincimiz, kədəri bizim kədərimizdir" kəlamlarına, Prezident İlham Əliyev və Prezident Rəcəb Tayyib Ərdoğanın ölkələrarası dostluq-qardaşlıq münasibətlərinin əbədi və sarsılmaz olması istiqamətində səmərəli əməkdaşlığına söykənir.

Münaqişə ilə bağlı obyektiv mövqə sərgiləyən, hadisələri olduğu kimi təqdim edən bir sıra Şərqi ölkələrinin kommunikasiya vasitələri sırasında Qətər Əmirliyinə məxsus "Al-Jazeera" beynəlxalq telekompaniyası ön sıralarda gəlmişdir. Dağlıq Qarabağ mövzusu "Al-Jazeera" auditoriyası üçün yad mövzu deyildi, çünki qurum təkcə Vətən Müharibəsi günlərində deyil, müxtəlif vaxtlarda münaqişə ilə bağlı fərqli formatlı materiallar təqdim etmişdi. "Al-Jazeera"-nin ərəb bölməsi materiallarının təhlili onu deməyə əsas verir ki, Dağlıq Qarabağ mövzusu qurumun prioritetləri sırasında olmuşdur.

13 il əvvəlki bir araşdırmada "Qarabağın yüksəklikləri" kimi təqdim edilən Dağlıq Qarabağ Azərbaycanın bölgələrindən biri, paytaxt Bakıdan 270 km qərbdə və təxminən 4800 kv.km əraziyə malik bölgə kimi qeyd edilmişdir. Dağlıq Qarabağın tarixi, iqtisadi qaynaqlar və insan fəaliyyəti, dağları və çayları, iqlimi, yol nəqliyyatı, əhalisi haqqında məlumat verilmişdir [1].

"Al-Jazeera" Vətən Müharibəsi başlayana qədər Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin tarixi kökləri, regionda toqquşan maraqlar, problemin həlli istiqamətində aparıcı dövlətlər və beynəlxalq təşkilatların fəaliyyətini təhlil etmiş, eyni zamanda, Aprel müharibəsi və Tovuz döyüşləri ilə bağlı materiallar təqdim et-

miş, bəzi araşdırmalarında AZƏRTAC informasiya agentliyinin xəbərlərinə istinad etmişdi. Qurumun Türkiyə müxbiri Zahir Əl-Baik Tovuz döyüşləri müddətində rəsmi Ankaranın məsələ ilə bağlı mövqeyini əks etdirən təhlili yazılar vermişdir. 2020-ci il 27 sentyabr tarixindən etibarən "Al-Jazeera" 44 gün ərzində davamlı olaraq münafiqəni diqqətdə saxlamış, fərqli materiallar, qaynar reportajlar təqdim etmişdir.

Vətən Müharibəsinin ilk günlərində "Al-Jazeera"nin Azərbaycana ezam olunmuş müxbiri Sinem Köseoğlu və Ermənistanda olan xüsusi müxbir Bernard Smith bir reportajda öz çəkdikləri süjetləri təqdim etmişdilər. Reportajlarda Qarabağın mübahisəli ərazi kimi təqdim edilməsi və etnik baxımdan orada ermənilərin üstün olması fikrinin səsləndirilməsi reportajın yanlışlarındanır.

"Qarabağda döyüşlərin alovlanması fonunda Ermənistan üçtərəfli zirvə görüşünün keçirilməsinin mümkünliyünü qəbul etmir, Azərbaycan isə döyüşlərin dayandırılması üçün şərt olaraq qarşı tərəfin işğal olunmuş ərazilərdən çıxması tələbini irəli sürür" başlıqlı məqalədə Füzuli, Cəbrayıl və Tərtər şəhərələrinə nəzarət etmək üçün tərəflər arasında qarşıdurmaların davam etməsi, Türkiyənin Azərbaycana dəstəyi, Ermənistan ordusunun Tərtər şəhərinə ağır artilleriya və raketlərlə intensiv hücumu və bütün bunların ölüm, yaralanma və maddi itki ilə nəticələnməsi kimi məsələlərə toxunulmuşdur. Azərbaycan ordusunun erməni qüvvələrinin əks hücumunu dəf etməsindən, Azərbaycan Müdafiə Nazirliyinin Ermənistan hərbi qüvvələrini hədəf alan videomaterialından bəhs edilmiş və erməni tərəfini bombardmanın mülki əhaliyə yönəltməkdə günahlandırmışdır [23].

"Al-Jazeera"nın növbəti materialı Prezident İlham Əliyevin bu telekanala verdiyi müsahibədə toxunduğu fikirlərə istinadən hazırlanmışdır. Azərbaycan Prezidenti doğru olaraq Ermənistanı bölgədəki gərginləşmə və münafiqənin davam etməsindən məsul tutmuş, "keçmişdə işğal etdiyi" əraziləri qorumağa çalışmaqda günahlandırmış, vəziyyətin gərginləşməsinin ilk səbəbini Ermənistanın sülh istəməməsində görmüşdür. Materialda BMT Təhlükəsizlik Şurasının qətnamələrindən, bu qərarların həyata keçirilməsini asanlaşdırmaq üçün yaradılan Minsk Qrupunun fəaliyyətindən də danışılmışdır [3]. Prezident İlham Əliyevin bu kanala müsahibəsindən sonra şəbəkənin saytlarında yayımlanmış materiallarda Azərbaycan dövlət başçısının söylədiyi fikirlərdən, Azərbaycanın hərbi sahədə artan qüdrətindən, Bayrakdar TB2, TB2s, İsgəndər M, kimi silahların müharibədəki tətbiqindən söhbət açılmış, həm Azərbaycan, həm Ermənistandan olan şərhçilərdən, həm də digər ölkədən olan beynəlxalq ekspertlərdən fikir alınmışdır.

Qurumun əməkdaşı Zahir Əl-Baik 44 günlük müharibə dövründə özünün bir neçə araşdırmasında Türkiyənin bu məsələdə mövqeyinə obyektiv baxış nümayiş etdirmişdir. "Ermənistan Qarabağın müstəqilliyini tanımağa hazır olduğunu elan etdikdən sonra... Azərbaycanın danışıqları bərpa etmək üçün şərtləri və həll məsələsində Türkiyənin mövqeyi" sərlövhəli yazıda Ermənistanın Baş naziri Nikol Paşinyanın "Dağlıq Qarabağ Respublikası"nın müstəqilliyini tanımağa hazır olması, Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevə istinadən ölkəsinin

Qarabağdakı "kritik" hərbi münaqişə mərhələsi bitdikdən sonra Ermənistanla danışıqlara qayıdacağını bildirməsi, Azərbaycan ordusunun Qarabağda həyata keçirilən əks-hücum əməliyyatının Azərbaycan torpaqlarının işğalına son qoyacağına inamı, Moskvanın Ermənistanın təhlükəsizliyi ilə bağlı öhdəliklərinin Qarabağa aid olmadığı, atəşkəslə bağlı Moskva danışıqları, Kremlin "9 oktyabrda Rusiyanın vasitəçiliyi ilə Azərbaycan və Ermənistan xarici işlər nazirləri Moskvaya məsləhətləşmələr üçün dəvət edildi" fikirləri əks olunur. Materialın sonunda qeyd edilir ki, sentyabrın 27-dən etibarən Azərbaycan 1992-1994-cü illərdə Azərbaycan-Ermənistan silahlı münaqişəsindən sonra Bakının nəzarəti itirdiyi (bitişik 7 ərazi və) Qarabağ bölgəsindəki erməni qüvvələri ilə mübarizə aparır. Bakı iddia edir ki, ordusunun hazırkı əməliyyatlarının məqsədi Ermənistan tərəfindən işğal olunmuş Azərbaycan ərazilərini geri qaytarmaqdır. İrəvan da öz növbəsində Bakını rəsmi olaraq "Qarabağ Respublikası"na qarşı təcavüzdə günahlandırır. Ermənistan, eyni zamanda, Türkiyəni Azərbaycanla yanaşı münaqişəyə birbaşa hərbi müdaxilədə suçlayır. Lakin Bakı və Ankara bunu inkar edir. Ankara ehtiyac duyarsa, Bakıya hər cür yardım göstərməyə hazır olduğunu təsdiqləyir [6].

Rusiyanın konfliktin həlli istiqamətində tutduğu mövqe, ümumən region dövlətlərinin, həmsədr ölkələrinin mövqeyi zaman-zaman "Al-Jazeera"nın araşdırma mövzusu olmuşdur. Rusiya Prezidenti Vladimir Putinin Azərbaycan və Ermənistan XİN başçılarını məsləhətləşmələr üçün Moskvaya dəvət etməsindən sonra bütün diqqət rəsmi Moskvanın bu istiqamətdə fəaliyyətinə yönəlmiş, yerli və xarici mətbuat orqanları münaqişədə Rusiyanın mövqeyinə diqqət çəkmişlər.

Uzun müddət dünyanın tanınmış media orqanlarında çalışan Mansur Mirovəlev Dağlıq Qarabağ konfliktində Rusiyanın məqsədi və rolunu araşdırmışdır [13].

"Al-Jazeera" müxbir Məhəmməd əl-Bəqaliyə istinadən cəbhə xətti boyunca Ağdərə, Xocavənd, Füzuli, Hadrut, Qubadlı və Laçın bölgələrində şiddətli qarşıdurmaların davam etməsindən, Ermənistan ordusunun bölgənin yaxınlığında yerləşən Tərtər şəhərindəki bir qəsəbəni bombalaması nəticəsində bir nəfərin ölməsi və onlarla insanın yaralanmasından, ABŞ Dövlət katibinin Azərbaycan və Ermənistan xarici işlər nazirləri ilə görüşündən danışmış, atəşkəsə və ATƏT-in Minsk Qrupunun fəaliyyətinə diqqət çəkmişdir [11].

"Al-Jazeera" Azərbaycan əsgərinin Şuşa şəhərində səsləndirdiyi azan anının videosunun böyük əks-səda doğurmasına və sosial şəbəkə istifadəçiləri tərəfindən çoxsaylı paylaşımlar edilməsinə diqqət çəkərək Bakıda Şuşanın 28 illik işğaldan azad edilməsinin qeyd olunmasına da yer ayırmışdır.

"Al-Jazeera"nın ərəb bölməsi materiallarının təhlili göstərir ki, bu korporasiya təkcə 44 günlük Vətən Müharibəsi günlərində deyil, müxtəlif vaxtlarda konfliktin tarixi kökləri və prosesin gedişi ilə bağlı araşdırmalar təqdim etmiş, əsasən obyektiv təhlilləri və yanaşmaları ilə seçilmişdir.

Belə nəticəyə gəlmək olar ki, İkinci Qarabağ müharibəsində xarici media-ya otuzdan artıq müsahibə verən Prezident İlham Əliyevə ünvanlanan sualların əksəriyyəti qərəz və ittiham üzərində qurulmuşdur. Xarici jurnalistlər, xüsusilə

Qərb mediası işğalçı Ermənistana Gəncə, Tərtər, Bərdə və digər ərazilərimizdə ballistik raketlərlə, kassetli bombalarla “Smerç”dən istifadə edərək terror törətmələri, istifadə edilən silahları haradan əldə etmələri ilə bağlı suallar vermək əvəzinə, məqsədi işğal edilmiş ərazilərini azad etmək olan Azərbaycana qərəzli yanaşması münaqişənin hansı səbəbdən 30 il müddətinə nizama salınmamasına bir daha aydınlıq gətirmişdir. Əsasən birtərəfli və qərəzli mövqe nümayiş etdirən Qərb mətbuatı və Rusiya kütləvi informasiya vasitələrindən fərqli olaraq, dost və qardaş Türkiyə mətbuatı Azərbaycana tam və birmənalı dəstək vermiş, informasiya savaşında ölkəmizin əsas səsi olmuşdur. Təqdim etdiyi materiallarda hər iki tərəfin mövqeyini əks etdirməyə çalışan “Al-Jazeera”nın bəzi araşdırmalarında Qarabağ mübahisəli ərazi kimi göstərilərsə də, ümumilikdə obyektiv mövqe sərgiləyərək həqiqətləri təqdim etməyə çalışmışdır.

İstinadlar:

1. Abdel Ati Məhəmməd. “Dağlıq Qarabağ: münaqişənin kökləri və həlli yolunda duran maneələr”. “Al-Jazeera”, 2008, 17 mart.
<https://www.aljazeera.net/2008/03/17/%D9%86%D8%A7%D8%BA%D9%88%D8%B1%D9%86%D9%8A-%D9%82%D8%B1%D9%87-%D8%A8%D8%A7%D8%BA-%D8%AC%D8%B0%D9%88%D8%B1-%D8%A7%D9%84%D8%B5%D8%B1%D8%A7%D8%B9-%D9%88%D8%B9%D9%88%D8%A7%D8%A6%D9%82>
2. Atkins Ros. “Avoiding war in the Armenia-Azerbaijan conflict”. BBC, 2020, 2 oktyabr. <https://www.bbc.com/news/av/world-europe-54333089>
3. “Azərbaycan Prezidenti “Al-Jazeera”yə döyüşlərdən danışır... Qarabağdakı döyüşləri dayandırmaq üçün beynəlxalq çağırışlar edilir... Ərdoğan bölgənin azad olunmasının vacibliyini vurğulayır”. “Al-Jazeera”, 2020, 2 oktyabr.
<https://www.aljazeera.net/news/politics/2020/10/2/%D8%B1%D8%A6%D9%8A%D8%B3-%D8%A3%D8%B0%D8%B1%D8%A8%D9%8A%D8%AC%D8%A7%D9%86-%D9%8A%D8%AA%D8%AD%D8%AF%D8%AB-%D9%84%D9%84%D8%AC%D8%B2%D9%8A%D8%B1%D8%A9-%D8%B9%D9%86>
4. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev “CNN-Türk” televiziyasına müsahibə verib. AZƏRTAC, 2020, 7 oktyabr.
https://azertag.az/xeber/Azərbaycan_Prezidenti_Ilham_Aliyev_CNN_Turk_televiziyasin_a_musahibe_verib__YENILANIB_VIDEO-1606339
5. “Azərbaycanın Avropanın ayrılmaz hissəsi olduğunu sübut etməyə ehtiyac yoxdur”. “Azərbaycan” qəz., (2000, 29 iyun).
6. Əl-Baik, Zahir (2020, 9 oktyabr). “Ermənistan Qarabağın müstəqilliyini tanımağa hazır olduğunu elan etdikdən sonra... Azərbaycanın danışıqları bərpa etmək üçün şərtləri və həll məsələsində Türkiyənin mövqeyi”. “Al-Jazeera”, 2020, 9 oktyabr.
<https://www.aljazeera.net/news/politics/2020/10/9/%D9%87%D9%84-%D9%8A%D8%AD%D9%84-%D8%A7%D8%B3%D8%AA%D8%B9%D8%AF%D8%A7%D8%AF-%D8%A3%D8%B1%D9%85%D9%8A%D9%86%D9%8A%D8%A7-%D9%84%D9%84%D8%A7%D8%B9%D8%AA%D8%B1%D8%A7%D9%81>
7. Gülməmmədov M. Twitter, 2020, 5 dekabr.
<https://twitter.com/mammadgul/status/1335260858641952784?lang=da>
8. Həsənov Ə. Azərbaycanın geosiyasəti. Bakı, “Zərdabi LTD” MMC, 2015, 1055 s.
9. “Hürriyyət” qəz., 2020, 9 noyabr.
10. İbrahimova P. “ATƏT-in Minsk qrupu və “ikili standartlar””, Yeni medianın

humanitar aspektləri. H.Əliyevin 90 illik yubileyinə həsr edilmiş elmi-praktik konfransın materialları. Bakı, 2013.

11. “Qarabağda döyüşlər davam edir, Azərbaycan ordusu Ermənistanə məxsus tankların və istehkamların darmadağın edilməsinə dair açıqlama verir”. “Al-Jazeera”, 2020, 25 oktyabr.

<https://www.aljazeera.net/news/politics/2020/10/25/%D8%A7%D8%A7-210>

12. Qasimov M. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində. Bakı, Gənclik, 1996, 135 s.

13. Mirovalev M. “What role is Russia playing in the Nagorno-Karabakh conflict?”. Al-Jazeera. 2020, 19 oktyabr. <https://www.aljazeera.com/news/2020/10/19/is-russia-reduced-to-a-secondary-role-in-nagorno-karabakh>

14. Niftəliyeva K. “Azərbaycanın haqq səsinə dünyaya çatdırmaq örnəyi”. “Xalq qəzeti”, 2021, 12 yanvar.

15. “Prezident İlham Əliyev ABŞ-ın “Fox News” televiziya kanalına müsahibə verir”. APA, 2020, 25 oktyabr.

https://apa.az/az/xarici_siyaset/Prezident-Ilham-lyev-ABS-in-Fox-News-televiziya-kanalina-musahib-verib-612094

16. “Prezident İlham Əliyev Almaniyanın ARD televiziya kanalına müsahibə verir”. APA, 2020, 31 oktyabr.

https://apa.az/az/xarici_siyaset/Prezident-Ilham-lyev-Almaniyanin-ARD-televiziya-kanalina-musahib-verib-613140

17. “Prezident İlham Əliyevin “CNN International” televiziya kanalının “Connect the World” verilişində müsahibəsi yayımlanıb”. AZƏRTAC, 2020, 9 oktyabr.

https://azertag.az/xeber/Prezident_Ilham_Aliyevin_CNN_International_televisiya_kanalinin_Connect_the_World_verilisinde_musahibesi_yayimlanib_VIDEO-1609125

18. Rehimov R. “Azərbaycan Savunma Bakanlığı: 6 Köy Ermənistan İşgalindən Kurtarıldı”. Anadolu Ajansı. 2020, 27 sentyabr. <https://www.aa.com.tr/tr/azerbaycan-cephe-hatti/azerbaycan-savunma-bakanligi-6-koy-ermenistan-iscalinden-kurtarildi/1987215>

19. Salamov N. “TV tartışma programlarında çarpıtma unsurları: II. Karabağ savaşı (Ermənistan-Azərbaycan çatışması) örneği”. Atatürk Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü Gazetecilik ana bilim dalı. Doktora semineri çalışması. 2021.

20. Sullivan Rory və Hauser Jennifer. “Clashes break out between Armenia and Azerbaijan over disputed region”. CNN, 2020, 28 sentyabr. <https://edition.cnn.com/2020/09/27/europe/armenia-azerbaijan-tensions-nagorno-karabakh-intl/index.html>

21. Yəhyaqızı P. “Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizamlanması istiqamətində “Madrid prinsipləri” və Azərbaycan mətbuatı”, Ümummillə lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 87-ci ildönümünə həsr olunmuş “Hüquq elminin aktual problemləri” (tezislər toplusu), Bakı, 2010.

22. Zahidqızı V. “İkinci Qarabağ Müharibəsi: Qərb və Rusiya Mediasının Yanaşması – TƏHLİL”. APA, 2020, 14 dekabr. https://apa.az/az/siyasi_xeberler/Ikinci-Qarabag-muharibesi-Qrb-v-Rusiya-mediasinin-yanasmasi-colorredTHLILcolor619554?fbclid=IwAR1p_CLnJmJvhD7tGA3O9DchXbqF2ORPJesQeP143n1mQ9x3sITYv7MCAHg

23. “525-ci qəzet”, 2021, 16 mart.

ТУРЕЦКИЕ СМИ И МЕЖДУНАРОДНЫЕ МЕДИА О ВТОРОЙ КАРАБАХСКОЙ ВОЙНЕ

Парвана Ибрагимова *

Резюме

В статье анализируются необоснованные территориальные претензии Армении к Азербайджану, деятельность международных организаций по урегулированию нагорно-карабахского конфликта, Вторая Карабахская война и деятельность ведущих мировых медиа. Утверждается, что, хотя оккупация Нагорного Карабаха Арменией является фактом, известным всему миру, двойственный подход к конфликту привел к тому, что его не удалось разрешить в течение 30 лет. Также о Нагорно-Карабахском конфликте, остававшимся неурегулированным в рамках Минской группы ОБСЕ, о переходе ситуации в новую стадию 27 сентября 2020 году, в котором нападение вооруженных сил Армении привело к развязыванию широкомасштабных боевых действий между сторонами, о безоговорочной победе в 44-х дневной Отечественной войне, не только в военной арене, но и в дипломатической арене, и в информационной войне. Также анализируются интервью Президента Азербайджанской Республики Ильхама Алиева, которые он давал крупнейшим мировым медиа-корпорациям во время Второй Карабахской войны, односторонняя позиция при освещении войны, а также несоблюдение принципов и функций журналистики западных и российских СМИ. В статье также рассматривается информация турецкой прессы, арабской службы международного телевидения Аль-Джазира, которые с начала войны оказали полную и недвусмысленную информационную поддержку нашей стране с объективной и правдивой позицией.

Ключевые слова: *Карабах, конфликт, война, международные медиа, информация, факты, интервью.*

TURKISH MEDIA AND INTERNATIONAL MEDIA ABOUT THE SECOND KARABAKH WAR

Parvana Ibrahimova **

Abstract

The article analyzes Armenia's groundless territorial claims against Azerbaijan, the activities of international organizations in the settlement of the Nagorno-Karabakh conflict, the Second Karabakh War and the activities of the world's leading media. It is stated that although the occupation of Nagorno-Karabakh by Armenia is a fact known to the whole world, the dual approach to the conflict has resulted in its failure to be resolved within 30 years. Since the Nagorno-Karabakh conflict, which remained unresolved within the OSCE Minsk Group, entered the next stage on September 27, 2020, the Armenian armed forces launched a large-scale military operation on September 27, 2020. It is also said to have won an unequivocal victory in the arena and in the information war. It also analyzes the interviews of the President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev to the world's largest media corporations during the Second Karabakh War, the one-sided position of the Western and the Russian media, and the failure to follow the principles and functions of journalism. The article also considers the information of the Turkish media, as well as the Arab service of the international television company Al-Jazeera, which has provided full and unequivocal information support to our country with an objective and truthful position since the beginning of the war.

Keywords: *Karabakh, conflict, war, international media, information, fact, interview.*

* доктор политических наук по философии, доцент Бакинского государственного университета

** Ph. D in Politics, Baku State University

